

Mr. M. Antonenko
65 Pearl St.
Denver, Colo. 80203
U. S. A.

Ю. ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

ХОЛОДНИЙ

ЯР



ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

ХОЛОДНИЙ ЯР

ДРУГА ЧАСТИНА



НЬЮ ЙОРК

1961

ЗДА



Opin. Lopez-Lopez

Р. Кіплінг.

ПІСНЯ ПОЛЯГЛИХ

*Тепер послухай пісні тих, що полягли:
на півночі далекій, при берегах льодових піль,
коло саней своїх ременями зв'язаних — і сплять
із зором ще вп'ятим у обрій;*

*в шумах пустині полудня, при кістяках своїх
коней, над запорошеними руслами рік, де шакал
виє місячної ночі;*

*в джунглях багnistих на сході, в царстві
гнилої вогкої мли, де над логовищами буйволів
воркочуть малпи в гущі ліян і дерев;*

*в сніжних просторах, заблукані в тундрах
неплідних, де лиси скрадаються й граються між
курганами снігу, що вказують місце таборів.*

Послухай пісні поляглих:

*„В місті душному й заюрбленому снили ми
великі, далекі сни. Мріяли ми невпинно, досягнути
крайчика обрїю, де зникають шляхи доріг. Нарешті
прийшло натхнення, даною була нам міць і сила,
і ото вступила в нас — і вела нас душа велика,
душа інша ніж у людей звичайних“.*

*„Як олень відбивався від гурту, що з ним
пасся спокійно, так і ми власними пішли шляхами,
повні віри подібної до віри малих дітей“.*



○ Холодний яр.
X Потримі невідомі.
+ Ієльничанські кургани.

Мобілізація Холодного Яру була призначена на день 29 серпня — свято Усікновення Глави Івана Хрестителя.

На цей самий день, большевики призначили були збірку чотирьох річників новобранців до военкоматів у Черкасах і Кам'яниці. Накази червоних воєнних комісарів про збірку — одержали, звичайно, лише села, що були за межами „володінь“ Холодного Яру. Багато із тих, дальших сіл, минулого року приймали участь в повстаннях за покликком великого мотриного дзвона і належали до організації холодноряців. Потім „умиротворилися“, „признали владу Совітів“, давали развійорстку, а оце мусіли дати синів до червоної армії. У ті села був розісланий наказ нашого штабу — на мобілізацію йти із зброєю, лише не до военкоматів, а до Холодного Яру.

Отаман на ті села великої надії не покладав і висловлював думку, що вони, користаючи із своєї близькості до Холодного Яру, що зв'язувало руки довколишній „совітській владі“ — на большевицьку мобілізацію не підуть, але не підуть і на нашу, — їх бо „хата з краю“. Чорнота не погоджувався і запевняв, що прийдуть до нас, бо... „хата“ їх не з одного, а з двох „країв“ і котрийсь із них вибрати мусять.

Зранку 29 серпня в Мотриному монастирі за-панував урочисто-діловий настрій. Залога робила останні приготування до походу. Черниці, з повагою на обличчях, квітчали вівтар поставлений на дворі між церквами. Приспішене богослуження мало відбутися під небом, бо велика церква не вмістила б усієї залози і богомольців. Священики довколишніх сіл мали сьогодні поспішити з богослуженням, щоб не затримувати вимаршу сільських сотень на збірний пункт.

Сонце ще тільки піднялося над лісами, як залога, готова до походу — стала густими лавами перед вівтарем. Отаман Деркач і Петренко — винесли із вівтаря великої церкви оба холодноярські прапори і передали їх хорунжим. Службу Богу правив старенький отець Іван, що вже не вагався окроплювати зброю і прапори. Як тільки скінчив і поблагословив курінь — вирушаємо із монастиря на Кресельці — місце збірки. У монастирі залишилося триста козаків під командою молодшого Деркача — отаманового брата, для охорони бойових і господарських запасів.

Оточена лісами долина на Кресельцях, скоро заповнювалася відділами, що безпереривно надходили із сіл. Стаємо із штабом в подвір'ї лісничівки, що із нього, весною, вирушили в смертну дорогу Василь і Петро Чучупаки, Солонько... Один за одним заходять на подвір'я сільські отамани і витягаються струнко перед Деркачем: „Пане отамане! Зголошую прибуття лубенської сотні — чотириста п'ятьдесят піших, дев'ятьнадцять на осідланих конях, два станкових, чотири ручні калемети, ручних бомб — двісті шістьдесят, набойв понад дванадцять тисяч“. — „Пане отамане! До-

воджу до відома, що прибув у ваше розпорядження з матвійівською сотнею. Піших п'ятьсоттридцять: Кінних двадцятьдва. Кулеметів вісім. Міномет один — мін до нього сорок. Набоїв в середньому по стоп'ятьдесять на рушницю — по тисячі на кулемет“...

Сотні холоноярських сіл, відділи із дальших сіл та хуторів — зголошувалися одні за другими. Стоячи із Чорнотою поблизу отамана — перекидаємося заввагами і зустрічаємося на одній думці: набої... Їх немало. Кожний холодноярець-селянин — дбайливо збирав їх, як збирали колись батьки срібні царські рублі на купівлю шматка поля або кожуха, Та... немало лише для перших боїв. Для наступних боїв — наші запаси набоїв — у ворога...

Найкраще забезпеченою у бойові матеріяли була мельничанська сотня, що була найчисленнішою — хоч село не було найбільшим, а коло двохсот чоловік із нього — полягло вже в боях під прапором Холодного Яру. Мельничани виглядали найбільш „козакуваті“. Командував ними Семен Чучупака. Олекса і наймолодший Іван Чучупаки — теж були в сотні. Старий батько Чучупака, по смерті Василя та Петра — подався і до рушниці вже не здужав.

Коли Семен Чучупака увійшов на подвір'я лісничівки, щоб дати звіт отаманові — слідом за ним прийшов дід Гармаш із англійською рушницею на плечі і ножем-колієм за поясом. Як ми з Андрієм гостювали у діда минулого тижня — він показував нам з гордістю того ножа і запевняв, що це правдивий „святий“ його діда, що у Максима Залізняка „гарматами заправляв“. Ледве закінчив мельничанський отаман свій рапорт — дід

Гармаш підійшов до нього і стукнувши закаблуками, відсалютував рукою до баранячої шапки:

— Пане отамане! Приношу вам скаргу на свого начальника скаргу подати.

Чучупака усміхнувся: — Прошу.

Дід повернувся по воєнному до Деркача і завзято стукнув закаблуками.

— Пане отамане! Приношу вам скаргу на свого сільського отамана Семена Чучупаку, що не хоче мене до війська прийняти. Як мої сини і внук у війську — то такого права нема, щоб мені забороняти. Як вам відомо, пане отамане, прадід і дід мій на Січі козакували і сам я п'ятнадцять років у війську служив — до чина бомбардир-наводчика¹⁾ дослужився, — тому прошу відмінити наказ нашого сільського отамана, щоб я йшов до дому і ліз на піч грітися.

Деркач глянув на Чучупаку — той на діда.

— Діду! Та ж у вас сто років на карку! Вам спокою та вигоди вже треба... Ну куди вам до походу та до бою?!

Дід повернувся на закаблуках до свого отамана і підніс руку до шапки:

— Во первих мені гільки дев'ятьдесят шостий від пилипівки пішов, а во вторих — я ще тебе смаркача за руку на поході поведу, як утомишся!

На таку „субординацію“ — увесь штаб вибухнув реготом. Деркач сміючись поклав дідові руку на плече:

— Во первих, як ви, діду, до свого начальника говорите, — що ж це за приклад для молодших буде?...

¹⁾ Підстаршина артилерії — „капраль“.

— Винуват! Забувся...

— А во вторих — я думаю, що коли чуєтеся ще в силі — то отаман вас прийме...

Чучупака розвів руками.

— Та мені що!... Хай іде — буде для хлопців куліш варити.

Дід виструнився.

— А то вже як прикажете, чи куліш варити — чи з гармати стріляти...

Задоволений дід пішов до синів і внука поділитися „радістю“ не підозріваючи, що власне вони упросили були Чучупаку, щоб нагнав старого до дому на піч.

Від моста на Тясмині привіз верхівець вістку, що Мамай із курінем Білого Яру, відпочивши у Трушівцях після нічного переходу через Побережжя — вирушає на Кресельці.

Отаман відкликав мене і Чорноту набік.

— Треба вислати розвідку до Чигирина — що там „товариші“ поробляють... Найкраще було би послати якусь метку жінку або дівчину.

Ми мали вже відомості, що бригада піхоти вислана із Знам'янки з „поученням“ Льови Троцького, увійшла вчора до Чигирина і розташувалася там. Як би вона вирушила в наш бік — нас попередять суботівці, але що „поробляє“ — треба знати. Із розвідчиць, що ними ми вже послуговувалися, найкращими були дві інтелігентні дівчини із Медведівки та дві молоді черниці із Мотриного монастиря. Викликати звідтіль чи звідсіль — промине немало часу. В цей час зауважую „бісові віри дитину“ — Ганю, що стоячи під хатою — з цікавістю оглядала заповнену повстанцями доли-

ну. Мовчки показую на неї очима Чорноті. Андрій стиснув губами.

— Та... хлопцям голови крутить добре — може й надасться... Пошли її зараз, а у Медведівку до Ліди напиши записку і пошли верхівцем. Буде певніше.

Підходжу до дівчини і садовлю її коло себе на призьбі.

— Ганю! Підеш до Чигирина подивитися, що москалі роблять?

— Піду.

— А не боїшся?

Ганя заперечуюче крутить головою — потім блискає рівними рядками зубів:

— Або я не козачка?!

У хаті Ганя кладе до старого кошика пляшку від нафти і торбинку на сіль. Щоправда, цих „рідкощів“ давно у Чигирині немає і ніхто по них туди не ходить, та цього не мусять знати москалі, які щойно прибули в Україну. Зав'язую їй у хустину жмут совітських грошей і повчивши — виправляю під наказування матері, щоб до тих „харцизяків“ зуби не шкирила та до хати не йшла, як будуть запрошувати. Послав також записку до Ліди, щоб ішла до Чигирина і розглянувшись — верталася на Мельники.

Збоку Мельників надійшов новий відділ. Попереду великий жовто-блакитний прапор із написом: „Курінь Білого Яру“. Та колона не була довга... Отаман Мамай, соромливо ховаючи очі в борідку, оповів Деркачеві, що Побережжя — підвело... Побережане готові до бою з ворогом, але.. відходити від своїх хат не хочуть. Бояться, що частини, які пересуваються по Побережжі — по-

палять села. Своїх „рибалок“ вивіз Мамай човнами із очеретів та обійшов ворожі частини над Дніпром, уночі. Привів двістідвадцять чоловік із двома важкими та двома легкими кулеметами. Свою прославлену гармату — затопив у комишах.

Тим часом кінний зв'язок із Трушівець привів відомість, що чигиринським трактом, поза Тясмином — наближається до того села довга валка підвід із червоними прапорами. На підводах повно людей — озброєних чи неозброєних — не можна було здалека розглядіти. Отаман наказав Чорноті вислати кінну розвідку.

Десять кіннотчиків під командою Соловія, замиготівши у повітрі начепленим на списа лискучим червоним прапорцем — поскакали у бік Тясмину.

Козак із застави виставленої по дорозі на Жаботин привів до штабу двох хлопців з рушницями. Отаман усміхнувся і поздоровкався з ними.

— От так доказали наші жаботинці! Тільки всього вас — чи може ще зо два позаду йде?

— Та ні — ми це тільки попередити, щоб непорозуміння якого не вийшло... Ідуть наші жаботинці — чоловік мабуть із півтора ста, тай із сіл новобранці йдуть та на підводах ідуть. Ну а багато, звичайно, вдома залишилися, — ми, кажуть, ні туди, ні сюди не підем — наша хата зкраю.

— Багато йде?

— Та хто зна! Гуртами йдуть. Може п'ять, може шістьсот буде усіх...

По короткій розмові жаботинці пішли зустрічати своїх. Незабаром, з-поміж ліса виткнулася перша група повстанців Жаботинської волости, ще минулого року опанованої „советської властю“

На розгарячених конях вернулася розвідка і Соловій оповів, що „валка із червоними прапорами“ — переїздить вже міст на Тясміні, та під проводом залишеного кіннотчика — їде на Кресельці. То із сіл за Чигирином, розположених в куті між Дніпром а Тясмином — ідуть на мобілізацію новобранці, що як самі кажуть „заблудили“ і шукають найкоротшої дороги до Кам'янки. Виступили із сіл з червоними прапорами під проводом комуністів — уповноважених із повіту, що переводили у тих селах мобілізацію, здираючи за одним заходом „развйорстку“. По дорозі об'єдналися в одну колону. Тоді виникнув „конфлікт“. Уповноважені хотіли везти їх до Кам'янки скружною дорогою, через Чигирин, а хлопці заявили, що знають коротшу дорогу через... Мотрин монастир. А що „товариші“ не погоджувалися бо боялися холодноярських „бандитів“ — то їх пов'язали, заткали їм шматами роти і прикривши на возах соломою — везуть до нас. Валка та досить солідна: понад сто возів із „новобранцями“ та понад тридцять із свиньми, курми, телятами, салом і збіжжям, що їх уповноважені при допомозі міліції „зібрали“ у селах для червоної армії. Вістка про це оббігла долину і повстанці згромадилися коло дороги вичікуючи прибуття „гостей“. Штаб дожидав коло воріт лісничівки. Нарешті валка вїхала у наше розположення. До люшні переднього воза був прикріплений червоний прапор. Коли віз порівнявся з нашими прапорами, що були застромлені у землю біля воріт лісничівки — на ньому став чорнявий парубок у розхристаній вишитій сорочці, вихопив червоний прапор, жбурнув його нам під ноги і нахилившись витягнув

з-під соломи жовто-блакитний на короткому держаку. Розмахнувши руками — рвучким рухом підніс його вгору:

— Слава Україні!

Долина застогнала від тисячеустного „С-л-а-в-а-а!“ і пустила його луною в яри.

До штабу прийшли провідники сільських груп, що прибули цією валкою. Привели шістьох напівмертвих від страху і „невигідної їзди“, уповноважених. Усі, як на замовлення — жидки у віці 17—20 літ. Удвох із Чорнотою займаємося їх допитом. Та годі було видобути із цих заляканих дріжачих створінь, щось багато більше від: — „Тавагіщі!“ Добгодії! Не вбивайте нас! Ми вам будемо служити!“ За півгодини, „ліквідаційна комісія“ під проводом Соловія, захопивши із собою рискалі — повела уповноважених „саветской власті“ до ліса.

Заледви четверта частина тих, що прибули, мала рушниці, які крадькома від уповноважених, заховані були у солому на возах. Останніх треба було озброювати.

„Новобранці“ із сіл, що не належали безпосередньо до організації Холодного Яру — прибували далше, більшими і малими групами. Прийшли хлопці із Черкаського повіту, з'явилося кількадесят полтавців із-за Дніпра, що вночі переплили човнами на цей бік і по-три по-чотири — перебралися через Побережжя. Ці „новобранці“ мали лише коротку зброю — револьвери та обрізи із рушниць, заховані під одіжжю. Наказу про „мобілізацію“, на полтавський бік ми не послали, — хлопці довідалися про неї від рибалок з цього берега.

Хоч із дальших сіл з'явилася до нас лише мала частина із тих, що підлягали большевицькій мобілізації, але стверджуємо факт, що на червоні збірні пункти не пішов ніхто. Хіба ті, що мешкали у селах поблизу повітових міст, де рука влади — була вже тверда.

Перед полуднем роблю підрахунок. Зібралось понад сім тисяч, за малим винятком, добре озброєних козаків. Прибуло кількадесят кінних. Не прибули зовсім села із-за залізниці, що з них мав скластися 3-й курінь.

Отаман дав наказ скликати до штабу усіх сільських отаманів і провідників окремих груп. Приступаємо до розвинення куреня в бригаду. Начальником штабу бригади призначив отаман сотника Грицаєнка — штабового старшину з Херсонщини. Осаулом бригади — тобто помішником отамана по бойовій частині і ад'ютантом — в одній особі — Отаманенка. Начальником господарчої частини був призначений колишній урядовець якогось постачання української армії — Заяць — запеклий соціал-демократ — друг і приятель голови повстанчого комітету Дігтяра-Хоменка. Отаманом 1-го куреня став Петренко, якого я „автоматично“ стаю осаулом. 2-й курінь прийняв Мамай. Сотні виділені до 3-го куреня, тимчасово, до прибуття із-за залізниці Кваші — прийняв сотник Фесенко. Командиром кінноти залишився Чорнота, а кулеметів Левадний. Відділ, що залишався з молодим Деркачем у монастирі — став булавною сотнею. Для ведення агентурної розвідки — виділено „колегію“: Отаманенко, Чорнота і я. Повстанчий комітет залишився надалі „повстанком“ — „владою політичною“ і... незалежною. Дігтяр ви-

сунув було пропозицію, що він призначить „політичного“ інспектора до кожного куреня, та „затакований“ Чорнотою, Отаманенком а навіть членом повстанкому — Ільченком — був змушений погодитися, що діло повстанкому — це політична обробка населення, а не... контролю командного складу.

Отаман Деркач висловив пропозицію, щоб курінні отамани для походу мали верхових коней. Мамай і Фесенко від того „привілею“ відмовилися бо... були піхотинцями і не вміли їздити. Що до Петренка — то він прибув до Холодного Яру верхи і злазити з коня не збирався. Треба було і мені — його осаулові — сісти в сідло. Чорнота обдарував мене височенним шпаком, що його породу годі було устійнити. Кінь був непоганий, але... серце стискалося згадуючи „Абрека“.

Удвох із Чорнотою ідемо оглянути зібрану кінноту, що вишикувалася вздовж дороги в один ряд. Верхівців було понад сто, та... оглянувши коней Андрій плюнув і вилаявся. Новоприбулі коні — переважно похнюпівши голови і видно почувалися не зовсім добре в новій ролі. Сама думка про оперування на них разом з добрими кіньми холодноярської „кадрової“ кінноти та частини прибулих — була смішною. Вибравши сорокдва верхівці на кращих конях до окремої кінної сотні та виділивши вісімнадцять на середніх, як зв'язкових до штабів Куренів, Чорнота рішуче відмовився признати решту кіннотою. У наших селах відповідних коней, щоби змінити — теж не було. Мусіли хлопці віддати сідла на сховок до монастиря, коні до

Мельників, а самі піти у піші сотні — поки роздобудуть добрих коней.

Поки сотники розподіляли та переписували повстанців — у штабі бригади відбулася коротка оперативна нарада. Постановляємо виділити дві тисячі найбільш боєздатних козаків і сьогодні-ж вирушити з ними нищити ворожі частини і „саветскую власть“ у степовій місцевості та за залізницею. Із місцевих сільських сотень підуть усі молодші, що належали колись до дієвих сотень. Із новоприбулих — частина піде — останні залишаться у Мельниках та близьких хуторах і селах. Для повстанців, що залишалися, була вироблена тимчасова організація, щоб вони, перебуваючи в бойовій готовості — могли відбити під командою Семена Чучупаки напад ворожих частин під час нашої відсутності. При першій потребі всі вони віллються у сотні бригади що до них були сьогодні приписані. Триста козаків, що залишилися під командою молодшого Деркача — отаманового брата, у монастирі — мають стати табором у лісі поблизу монастиря і стерегти різних запасів, що їх ми там залишили. Одночасно мають стежити розвідкою за рухом червоних частин в околицях Кам'янки — Смілої. Залишалася також частина кулеметів.

По нараді, курінні з сотниками одразу визначили тих, що підуть у поход і розпустили останніх у села і хутори. „Дієва“ бригада вирушила у Мельники, щоб пообідавши у селі, зібратися коло сільської управи. Ми, удвох із Чорнотою поїхали ще до монастиря, щоб передати молодшому Дердачеві інструкції отамана та порозумітися з ним в справі озброєння із монастирського запасу без-

збройних „новобранців“. Залагодивши — ідемо скорою риссю до Мельників. Коли з'їжджали вже вузькою вуличкою до центру села — позаду розлігся чийсь крик:

— А-гей! Козаки! Верніться но!...

Стримуємо коней і оглядаємося. На горбку старий сивий селянин відчиняв ворота і гостинно запрошував рукою.

— Верніться, діти, — пообідаєте з нами старими... Не відмовте своєї милості...

Андрій завернув коня.

— Та пообідати треба, а чи не всеодно де?...

Вїжджаємо на подвір'я й ізскакуємо з коней. Старий відбирає нам з рук повіддя.

— Та ми, дідусю, самі коней прив'яжемо.

— А то вже ні — то вже ні. Не по звичаю буде...

Господар прив'язує коні, кидає їм сіна і запрошує до хати. Старенька зморщена господиня зустріла нас привітливо.

— Вітайте гості дорогі! Проси, старий до столу, а я миттю обідати подам — ось тільки вареничків свіжих вкину до окропу. Спішитесь-ж певно, діти, до походу?

— Та не знаємо як там — чи збираються вже...

Господар зробив заспокоюючий рух рукою.

— Щойно із села я... Та хто пообідав. — зібралися коло зборні й жартують із дівчатами... А ще-ж багато дожидають поки звариться. Для начальства — так щойно недавно баби продукти на обід знесли на кухню до панотця...

Та спішитися ми таки мусіли, бо ще перед збіркою нас могли потребувати у штабі.

Звертаю увагу на кінець лавки коло мисника. Лежало там із сотня позеленілих рушничних набоїв, поржавілий „наган“, англійський багнет і.. старовинне сідло — власне сама ясенева кульбака та стремена із стлілими кляптями ременю, стара козацька шабля із зогнилою ручкою та піхвою.

— Звідкіля у вас, діду, це добро взялося?

— Та хтозна звідкіля!.. Мабудь прадідівське.. Валялося по кутах на горищі. Сьогодні панотець у церкві оголосив наказ отаманів, що як має хто яку зброю чи знаряддя, а сам не йтиме в козаки — то щоб на зборню приніс. Постягав — по обіді занесу — може й прадідівське на що придасться..

Є тут ще кусень заліза, — дід нагнувся і витягнув з-під лавки люфу старовинного мушкета із креміневим замком без приклада, — та це вже нічого. А ото, — показав дід на набої та револьвер з багнетом, — залишилося по... по... — Голос старому перетявся і він махнувши рукою відійшов від лавки.

— Сідайте, хлопці.. Поки стара вареники помастить — вихилимо по чарчині слив'янки — удалася мені цього разу...

Господиня поставила на стіл пшоняний куліш і вареники. Обпікаючись, похапцем їмо. Жінка сідає на лавку і з якимось дивним виразом любови в очах дивиться на нас.

— Пригадуєш, старий, отак наші останній раз спішилися.. Скоріше, бо тай скоріше, мамо — товариство нас дожидає.. А воно — смерть дожидала..

Очі господині застелилися слізьми. Закривши лице фартушком — відвернулася до вікна й тихо захлипала. Господар нахмурився і відклав ложку.

— Та ну бо — годі вже... Людям страви спожити не даш...

Потім глянув на нас якимось „винувато“...

— Не може стара забути... Синів було у нас два... Чотирнадцять літ Бог дітей не давав — потім близняки вродилися — хлопці були — як кремнь... Тамтого року полягли оба, як наші з москалями під Райгородом билися...

Повернувшись поклав жінці руку на плече:

— Та ну бо, кажу, стара, перестань — не гниви Бога... Його свята воля — що нас на цій землі поселив... Пригадуєш, як дід було нам про татарів оповідав?... — Нападуть і тих навіть, що у колісці — повірізують... Тай чи ми одні? Он у Отамасів оба полягли... У Чучупаків три уже загинуло...

Стара повернулася до нас і хлипаючи витерала очі.

— Колиж у Чучупачихи ще Олекса та Іван є, тай у родини діти — все-ж своя кров. А тут нікого!... Ну такиж нікого!...

— Нікого... нікого... — буркнув старий, — от візьмемо сироту якусь та й вигодуємо, щоб було кому очі закрити...

— А я ж тобі давно кажу — піди до Никанорихи та поговори, щоб Івася віддала нам — у неї ж їх п'ятеро... Батько ж разом із нашими поліг, а хлопчина він ловкий та послушний...

— Був я у твоєї Никанорихи... Та Івась твій он коло зборні з ліворвертом при боці брикає — у поход зібрався... По війні — каже — до вас прийду... Щеня сопливе... користь там із нього буде...

Дякуємо господарям за обід і збираємося. Господиня затримує на хвилину і відчинивши скриню виймає дві мережані сорочки.

— Візьміть, діти... Старий парубоцьких не носитиме, а вам у поході здадуться...

Коло зборні правдивий ярмарок. Повстанці, дівчата, старі діди, діти, — всюди оживлені розмови — денде спів. Коло ганку сільської управи — стос зброї, яку принесли ті, що „не йтимуть у козаки“. Між німецькими, російськими та англійськими рушницями, новочасними сідлами, боклагами і набійцями — виднілося кільканадцять свідків давно минулого — „живих“ свідків козаччини: знищені часом шаблі, сідла і навіть... два креміневі пістолі. Принаймні півтораєта років валялися вони по горищах, щоб несподівано опинитися на денному світлі у „модерному“ товаристві... „Може й прадідівське придасться...“.

Коло зброї, переглядаючи її, крутилися оба любимці монастирської залоги — Івась та Петрусь — сироти по вбитих холодноярцях. Були то „найстарші“ козаки бригади: Івась мав тринадцять років — Петрусь одинадцять.

Кожний із них мав на поясі револьвер і австрійський багнет — ніж. Зброю дав їм я, бо була то їх найгорячіша мрія. Носитимуть її вони лише для заспокоєння своїх козацьких „аспірацій“, бо свою небезпечну службу Україні — нестимуть без зброї. Роля їх була вже устійнена. Івась і Петрусь — спритні відважні „лазутчики“ — неоцінені агентурні розвідчики на ближчу віддаль.

У штабі застаєм кільканадцять старшин, що дожидали ще обіду. Отамана знаходимо на шклянному ганку, в товаристві Отаманенка, Грицаєнка : нашої медведівської розвідчиці — Ліди.

Ліда тільки що прибула. Одержавши мою записку, поїхала підводою до Суботова, залишила там візника, а сама перейшлася окружною дорогою до Чигирина. Червоних частин у Чигирині нема — виступили перед одинадцятою годиною на усмирення великого села Стецівки потойбіч Чигирина. У Стецівці сьогодні вранці вибухнуло повстання. Селяни перебили продовольчий загін, що приїхав дерти развйорстку. Як прийшла до Чигирина — було чути стрілянину в напрямку Стецівки. Потім стихло. Очевидно червоні Стецівку заняли.

Отаман радиться із Чорнотою, чи зробити тривожну збірку і виступити негайно на допомогу Стецівці — чи дати бригаді спокійно пообідати й зібратися. Чорнота підтримує думку Отаманенка, що перед походом і боєм — треба дати козакам спокійно наїстися. Червона бригада, що прибула учора до Чигирина „поблагословлена“ Троцьким — досить сильна і Стецівку без сумніву здавила. Наглити нема вже чого, хоч нема чого і зволікати. Отаман рішає, щоб на скору руку пообідавши, бо обід вже подавали, виїхати із штабом бригади та кіннотою вперед до Медведівки і налагодити дальшу розвідку. Як тільки бригада збереться — Петренко вирушить з нею услід.

Петренко пообідав вже у Чучупаків.

Йдемо з ним до зборні. Там уже порядкував Семен Чучупака, який залишався у селі. Невелич-

ка площа і широка вулиця — поступово заповнялися козаками.

Протискаємося крізь юрби і просимо „публику“ — звільнити місце для збірки сотень. Біля самої „зборні“ гурт дівчат і хлопців. Їм оповідає щось смішне дід Гармаш, який примирився вже із тим, що „його річник“ до цього походу не прийнятий. Прийшов відпровадити внука. Поблизу діда стояв приділений на Кресельцях до 1-ї сотні 1-го куреня козак — мельничанин Свирид Боровенко. Стояв обнявши чорняву Христю із хуторів. То вже знали усі — мають восени побратися... Коли ми підійшли до гурту, Свирид пустив плече коханої і звернувся до Петренка.

— Пане отамане, маю до вас просьбу...

— Що таке?

Свирид хвилинку помнявся.

— Я не можу у цей похід іти... Прошу мене звільнити з куреня...

— А то чому?

— Ну... бо... я не можу саму матір стару залишити... Господарство... Зорати, засіяти треба...:

— Не пори дурниць — вмішався Семен Чучупака. — З'оремо й засіємо громадою — як іншим... А як би большевики тут панували — питали б чи ти один у матері? Пошпарив би у Сібір з японцями воювати аж загуло б за тобою! То тобі Христю певно жаль покидати...

— Вам жарти, пане отамане, а мені не до жартів... Самі знаєте — батька та брата вбито тамтого року під Олександрівкою, — тепер мати заводить не своїм голосом, умліває, як підеш — каже — голову собі до стіни розіб'ю. Та що вже з мене за вояка буде, як я у бою все про матір ду-

матиму та про те, щоб живим для неї залишитися...

Петренко на хвилину задумався і зідхнув. Я готовий був закластися на коня, що він згадав у той мент свою матір... Бо... і я згадав свою, що не знала де я і що зо мною діється, що може плакала і давала на молебні за спокій душі сина — бурлаки...

— Ну, та що з тобою робити коли так... Іди до матері... Тільки рушницю віддай — придасться для іншого...

Взявши від Свирида рушницю, Петренко кинув її до зложеної зброї. Утішений Свирид обернувся до Христі, та вона одночасно повернулася і пішла між дівчат. Догнавши двома кроками Свирид знову обняв її по-під пахву. Та кохана обернулася і відштовхнула його так, що поточився аж до діда Гармаша.

— Геть! До маминої цицки йди — чого до моєї лізеш?!

Гурт вибухнув сміхом. Дід Гармаш регочучи — вдарив Свирида по плечі.

— А то вже, хлопче, так... Така заведенція... Дівчата у нас козаків люблять, а не маминих синків...

Свирид зблід. Потім глянув по розсміяних обличчях і густо почервонів. Мовчки підійшов до зложеної зброї, відшукав свою рушницю і мовчки пішов на другий бік вулиці де збиралася 1-ша сотня.

З нашого доручення, дід Гармаш „погнав“ дівчат дальше на горб, щоб дати місце козакам. Підходимо і стаємо коло ганжу зборні. Тут відшу-

кала нас Ганя, що вернулася з розвідки із Чигирина. Оповіла те саме, що й Ліда.

Крізь юрбу протискається до нас голова повстанкому і каже, що штаб та Чорнота із кіннотою виїхали вже до Медведівки. Передав отаман, щоб вирушати, як тільки зберуться. Дігтяр глянув понад юрбою.

— Небагато вже, здається, бракує, Ну, та поки всі прийдуть — я тим часом цих „наелектризую“... Масі не вільно давати дармувати перед боротьбою... Треба створювати в ній відповідні настрої...

Голова повстанкому вийшов по східцях на ганок і підняв до гори руку.

— Ува-а-а-г-а!

Всі обличчя повернулися до ганку. Розмови стихли. Дігтяр опустив руку.

— Товариші селяни!

— І козаки... — додав хтось басом із юрби. Голова повстанкому гнівно глянув у той бік.

— Прошу мене не вчити!... Товариші селяне! Я буду говорити до вас не від свого імені, лише від імені української соціал-демократичної партії, від імені усього українського трудового народу. Я щасливий, що проваджу політичну роботу своєї партії отут, між вами, у селах освячених традицією революційної боротьби селянства за свої класові права з експлоататорським царатом і ненаситними капіталістичними поміщиками. У селах де вибухнула колись під проводом Максима Залізняка велика селянська соціальна революція так звана гайдамаччина, де славні революціонери Дейч і Стефанович зорганізували були завзятих борців революціонерів проти кровавого Миколи II, у се-

лаха, що тепер стали фортецею селянства у його боротьбі з новими узурпаторами і експлоататорами селянства, які зрадили засади революції. Перш за все, я хочу коротко сказати вам — за що бореться партія українських соціал-демократів...

Дігтяр почав, далеко не „коротко“ розводитися над програмою своєї партії. Оглядаю обличчя слухачів. Передні із чемності „уважно слухали“. Ті, що стояли далше — похилившись на рушниці думали кожний свою думу, тихо перешептувалися. Юрбу опанувала сонна апатія.

Петренко нахилився до мого уха.

— Боюся, осауле, що той дурень розтягне свій мітінг на годину... Хлопці зібралися — час виступати.

— Треба перервати...

— Не випадає компромітувати його перед масою. Як повісили вже собі на плечі повстанком — то мусимо дбати, щоб голова його мав авторитет серед населення.

Дігтяр тим часом перейшов до майбутнього політичного устрою української республіки.

— Україна ніколи вже не буде панською державою чи буржуазною республікою. Вона буде республікою трудящих мас, республікою селян, робітників і трудової інтелігенції. Скинувши із себе віковичний гніт царизму і теперішній большевизму — вона буде найсвобіднішою із всіх республік світу, спертою на засади свободи, рівенства, братерства. Її вільних громадян ніхто не буде садовити в тюрми за політичні переконання!... і т. д. і т. д.

— Друже! Та він меле вже п'ятьдесят мінут! Іди стань коло нього і тихенько скажи, щоб кінчав, бо треба виступати.

Виходжу на ганок і стаю поблизу Дігтяра.

— Пане голова, кінчайте... виступаєм.

Пан голова кивнув головою.

— Товариші селяни! Тому що нема багато часу — чекає на нас боротьба з ворогом — переходжу відразу до найголовнішого — до земельної реформи. По великій лютневій революції і поваленні царату, різні політичні партії виступали з різними земельними програмами. Найкращою для селянства програмою є програма, яку приняла за основу наша партія і яку нахабно присвоїли собі большевики, щоб легше було обдурювати селянство. Зрештою, я коротенько висвітлю вам усі програми і ви самі побачите котра з них найкраща.

Схожу з ганку і йду назад до Петренка, що почав уже хмуритися. З ганку сипалися в юрбу програми і коментарі до них... Хвилини збігали...

Вкінці вулиці з'явився Чорнота, що на розгоряченому коні продирався крізь юрбу. Ізскочивши з коня підійшов до нас.

— Що сталося? чому не виступаєте? — Отаман із Медведівки погнав мене... Там прибігли зв'язки від стецівчан — просять рятунку, — червоні Стецівку до гори дном перевертають... Що він там поре? — кивнув Андрій на Дігтяра.

Петренко плюнув.

— Пан голова промову зволять говорити... До ста чортів! — За штани його з „трибуни“ не стягнеш, щоб посміховищем зробити...

— Давно меле?

Петренко глянув на годинник.

— Рівно година і двадцять дві мінuti...

Андрій скрипнув зубами і рушив на ганок.

Піднявшись по сходах просто на Дігтяра, відтиснув його в глибину, а сам став поперед нього і тріснув нагайкою по дошках.

— Козаки! Пан голова повстанкому оповідав вам тут без мене цікаві речі, та найважливішого не сказав...

Юрба витягнула шиї і завмерла.

— Чи добре наїлися?

Маса підтверджуюче загула і стихла вичікуючи, що то Андрій відпалить даліше.

— Ну то підтягайте добре штани, бо знаєте що сталося?

— Не знаємо.

— Повсталa Стецівка. Червона бригада із Чигирина напала на село. Вбиває та грабує стецівчан, палить хати...

— Знаєте що ми зараз зробимо? — Зараз рушаєм скорим маршом на Чигирин і з цього боку — дамо „товаришам“ в...!

Гомеричний регіт знявся над юрбою. Юрба блиснула очима, стиснула рушницю... Юрба ожила готова із сміхом іти в смертний бій...

Петренко махнув нагайкою.

— Старшини на свої місця. В порядку куренів і соґнень — напрям на Медведівку — рушай!

На подали коней. До Чорноти, що зійшов з ганку, підійшов із скривленим від злости обличчям голова повстанкому.

— Пане Чорнота! Ваше грубіяньство і нахабство переступає всякі межі. Це вам так не минеться. Я поставлю справу на спільному засіданні по-

встанкому і штабу. Поперше, ви не дали скінчити мені промови, без попередження перервавши на самому важному місці...

Андрій закинув повіддя.

— Не переймайся цим. Скінчиш у Києві в парламенті. Там цілу добу про земельні програми говоритимеш — ніхто не перерве. А тут, поки що, ми Стецівку виручаєм.

Виминаємо сотні і виїжджаємо на чоло першого куреня. Чорнота чвалом погнав вперед.

Мельничани від старого до малого, стояли обабіч вулиці, коло хат, на воротях. То з одного то з другого боку чулися крики пращання для близьких, дівчата пращалися з своїми хлопцями не забуваючи, звичайно, кинути слово пращання для всіх. — „Здорові вертайтеся!“ Багато дівчат йшло поруч сотень — по звичаю — випроводити за село.

Пригадую собі проводи із сіл новобранців до царського війська, що доводилося їх колись бачити: ревуть на різні голоси баби, тихо плачуть дівчата, мовчать насупившись дядьки.

Не було цього тут. Настрій був поважний, якийсь урочистий, ніхто не плакав. Друга сотня заспівала „Засвистали козаченьки“ — перша врізала веселого „Ченчика“, що сидів на пеньку і зачіпав дівчат. На душі було легко. Хотілося жартувати. Поперед нас збоку, йшла дівчина. Збиваю убік коня і порівнявшись — нахиляюся із сідла й обіймаю: — Бувай здорова, донцю!

Очікую звичайного пручання, соромливого: „Та йдіть собі“! Дівчина повертає до мене спокійне личко, закидає руку на мою шию і ліпить по-

цілунка. — Побивайте москалів та вертайте здорові!

Назустріч баба з горшком. Махає покришкою:

— А вертайтеся здорові!

На воротях старий селянин з люлькою в зубах. Витягає її і піднявши в руці — кричить різко:

— А побийте бусурмена та вертайтеся здорові!

Якась думка пронизала мене і помалу оформилася. Чи випадкова ця одноманітність пращання? Чи не прадідівське то добро?... Виступає із села загін козаків — мельничан... Не тепер, а колись... проти татар чи іншого якого турка... На воротях батьки, сестри і кохані... „А побийте бусурмена та вертайтеся здорові!...“. Не чути на вулиці плачу. Йдуть близькі у бій, та це річ звичайна і неминуча. Не підуть вони — прийдуть бусурмени і виріжуть навіть тих що у колісці. На межі України і „Дикого поля“ — мали право битися лише загартовані серця...

За останньою хатою Мельників — перша хата Медведівки, тієї самої Медведівки, що загравою запалених осаулом Залізняка жидівських та шляхоцьких будинків — сповістила Україну, що розпочалася коліївщина. Доїжджаєм до будинку волости. Наліво, на високій горі, під вартою крилатих вітряків — старий готичний косцьолек. Замкнений і забутий. Кілька польських родин, що зберіглися зпередвіків у Медведівці, відрізнялися від останніх медведівчан лише своїми „шляхоцькими“ прізвищами та римо-католицьким віроіспо-

відуванням у списках громади. Говорили українською мовою, виповняли релігійні обряди у церкві, називали себе козаками в повстанських рядах:

На головній площі коло церкви — вікна майже в усіх будинках забиті дошками, двері замкнені на колодку. Їх власники — жиди — ще минулого року, з наказу штабу Холодного Яру — виїхали за межі повстанської „республіки“. „Право побуту“ одержав один тільки аптикар, що доставляв потрібні медикаменти для лікарні і штабу. На дверях аптики висіла за шклом „охоронна грамота“ з печаткою і підписом покійного отамана Василя Чучупаки. В ній було зазначено, що хто „потурбує“ аптикаря — буде покараний „шомполами“, хто зачепить майно аптики — буде покараний смертю. Шумні ярмарки відбувалися у Медведівці і без жидів.

Містечко Медведівка мало один-єдиний склеп: Сільсько-господарче споживче товариство. Крам для кооперативи доставляли „чумаки“, що мешкали на пісчаних кучугурах поза Тясмином. Ті села, що їм пісчана земля не хотіла давати їсти, — з давніх-давен жили з чумакування. Як залізниця зарізала чумачку — їздили та ходили на різні зарібки. Тепер знову вернулися до прадідівського „ремесла“. Їздили аж до моря за сіллю та сушеною рибою, у Донбас за цвяхами та підковами, до Києва за мануфактурою. Міняли та вимінювали крам за збіжжя, муку, різні продукти. Часом „чумак“ вертав з батіжком, бо коні чи воли разом із вантажем „зконфіскували“ большевики, часом не вертався зовсім — гинув у льоху якогось „чека“, як „спекулянт“. Та це не спиняло інших. А чи не ставали прадідівські чумацькі валки здобичею та-

тарських загонів? Чи переставали через те чумакувати?

Штаб бригади і кіннота дожидали нас коло школи. Змісця рушаєм далше. Не зупиняючись переходимо Новоселицю.

Одягнений по святочному Суботів — зустрічає нас на вулиці і на воротах. Суботівчани пізнають своїх в рядах сотень, і махають хустинами, шапками: „А вертайтеся — не гайтеться!“ З якимсь душевним тремтінням приглядаюся до „домовини України“ — Богданової церкви, що біліла праворуч на горі. Біля дороги велика кам'яна „баба“. Петренко показує нагайкою:

— Отам стояв будинок гетьмана Хмельницького... А отут, на цій „бабі“, за часів панщини — карали панські гайдуки селян канчуками.

Назустріч бригаді йшла вулицею згорблена баба, підпираючись довгим „ціпком“. Розминаючись з кіннотою, стала і захистивши очі рукою — стала приглядатися — що то воно за військо йде?

Козак-суботівчанин, що їхав у останній трійці — обернувся на сідлі.

— Здоровенькі будьте, бабусю!

Упізнавши внука, бабуся зробила у повітрі хрест рукою. — А вертайтеся не гайтеся — бусурменові не дайтеся! — закричала хрипливим голосом.

Що це — чи випадкове доморосле віршування — чи може гетьманський Суботів дещо відмінно провожав своїх синів на боротьбу з ворогом.

Суботів довгий. Його солом'яні стріхи тягнуться майже до самого Чигирина. З подвір'я хати, від якої видно було кінець села — виходить

назустріч нам кільканадцять озброєних суботівчан з двома ручними кулеметами. То передова сторожа — кінець наших „володінь“. Вночі варта стояла коло самого повороту дороги у Чигирин — на день відтягалася вглиб села залишаючи наглядати за виходом із міста — неозброєних. У перших хат Чигирина, день і ніч вартували червоноармійці чи міліціонери... Такий стан трівав від зліквідування коцурівщини і приєднання Суботова до Холодного Яру. П'ять місяців тому — Медведівка виставляла варту з кулеметами спрямованими проти Новоселиці і Суботова — проти червоно-чорної республіки отамана Коцура...

Робимо короткий відпочинок. Варта ділиться із штабом останніми відомостями з Чигирина. Червона бригада виступаючи сьогодні на Стецівку — залишала у Чигирині штабову канцелярію з писарями та обоз. Потім вони одержали наказ вирушити услід за бригадою. Бригада новосформована у Московщині. В місцевих обставинах орієнтується слабо. Склад — понад 800 чоловік при шести кулеметах. Червоноармійці в розмовах з населенням, вихвалялися, що за пару днів привезуть до Чигирина і розстріляють усіх „бандитів“ з Холодного Яру. „Особий отдел“ бригади арештував двох чигиринських міліціонерів за те, що вони „сіяли паніку“ серед червоноармійців, запевняючи, що їх замало для наступу на Холодний Яр, що вони із одним Суботовом не дадуть собі ради. Тепер у Чигирині є тільки два десятки міліціонерів, які декілька разів передавали вже, що їх діло боротися із злодіями та грабіжниками, а не з повстанцями і по нас вони не дадуть ні одного пострілу, та караульна рота — 70 червоноармійців. Годину тому

залога міста довідалася про „мобілізацію“ Холодного Яру і приготувлялася до втечі.

Чорнота просить отамана, щоб дозволив ускочити до Чигирина з кіннотою — може ще ко-го вдасться захопити. Отаман дозволяє і кінна сотня із двома кулеметами на тачанках — повною рессю, пішла вперед. Скорим кроком рушила за нею бригада. З кінця села бачимо через городи і комиші на Тясмині, як наша кіннота, що зникла було з очей — з'явилася на завороті й чвалом по-гналася між будівлі Чигирина. Ні одного пострілу.

Суботів кінчився. На овиді перед нами висо-ченна гора з прямокутно обірваними стінами. То гора на якій стояв над Чигирином оборонний за-мок, що на його мурах вів свій останній бій геть-ман Дорошенко...

Чигиринці висипали із хат і радісно усміха-ються. Будівлі напів сільського типу — змінюють-ся на міські. На базарі старовинний будинок із те-саного каменю — стоїть сірий і похмурний, наче незадоволений, що його, що бачив на цій площі — „військо, як море червоне“ і „ясновельможного на воронім коні“ — обступили миршаві жидівські ха-лупки з повибиваними вікнами. Господарі їх вивті-кали із Чигирина, частина ще за панування в ньо-му, не дуже то „інтернаціональних“ коцуровців — частина тоді, як повітова „саветская власть“ — із страху перед Холодним Яром — перенеслася до Кам'янки.

Петренко знову витягнув руку з нагайкою.

— Отам, кажуть, стояв гетьманський палац Хмельницького...

Отам стояв... То тією вуличкою йшли до володаря України з дарами і королівськими грамотами, послали народів, що не хочуть тепер знати поневоленої України.. Як, зрештою, не хотіли знати і до того, коли Чигирин був не столицею Держави Української, лише... резиденцією ясні пана старости іншої держави.

Коло порожньої управи міліції зустрічає нас два козаки кінної сотні. Чорнота доносить отаманові, що не заставши нікого у Чигирині — вислав кінну заставу на міст через Тясмин, а сам із кіннотою рушив розвідкою на Стецівку. Міліція і караульна рота утекли через міст на Побережжя.

Скорим маршем переходимо Чигирин і виходимо на гору. На обрії густі хмари диму. Горіла Стецівка. Незабаром вернулися із розвідки кіннотчики з двома озброєними стецівчанами на конях.

Червона бригада розігнавши стецівських повстанців, запалила село і поспішила на село Семигірря — де теж вибухнуло повстання. Коло Семигірря напав на неї збоку незнаний повстанчий загін. Відбивши його напад — червоні пішли за ним далі в степ.

Наближався вечір. Вести змучену скорим маршем бригаду далі, не знаючи де ворог — не було сенсу. Виславши у трьох напрямках агентурну розвідку — залишаємося у Чигирині ночувати. Другий і третій курінь розмістилися по хатах. Перший, тачанки з кулеметами, підводи з набоями та харчами — стали табором на площі. На дороги, що вели до Чигирина — виставили застави з кулеметами. Чорнота визначив чергу для роз'їздів,

що мали цілу ніч оберігати бригаду від ворожого нападу.

Отаман дозволив брати дерево з покинутих жидівських осель. Запалили вогнища. Хлопці варили у „котьолках“ куліш, пришкварювали на шомполах кусники сала. В гуртах тихо співали тужливо-мрійних пісень. Біля одного вогнища, середніх літ повстанець, з чуттям читав, витягнутого із торби з харчами, розстріпаного „Кобзаря“. Вибрав місця про Суботів, Чигирин, Холодний Яр, Гайдамаччину... Уважно слухали, розсівшись і розлігшись на землі козацькі правнуки... Слухала, здавалось, наблизившись у сутінках, Дорошенкова гора..

Штаб бригади примістився в будинку, де стояв штаб червоної бригади. Там зібралися курінні отамани та осаули, кілька сотників, члени повстанкому. Сотник Фесенко, уроженець Чигирина, вспів уже „обслідувати“ родинне місто і інформував отамана. У місті є декілька шкіряних „фабрик“, що належали багатішим жидам. Досить поважні запаси виробленої шкіри „соціалізувала“ та опечатала ще повітова влада, але чомусь досі їх не вивезли. Ремінь — юхт та підошва — придасться нам на чоботи; виправлені барани — на шапки. Друкарня неушкоджена. Друкарі — місцеві свої хлопці — заховали пару тисяч аркушів паперу. Папір — частина сірий, що в нього колись жиди оселедці загортали — частина — задруковані з одного боку опаккування на махорку. Та відозву надрукувати можна. За друкування відозви змістя беруться члени повстанкому і в товаристві Фесенка ідуть розшукувати складачів. Заяць та сотник Василенко ідуть виставляти варту

до запасів ременю, щоб їх за ніч не розтягнули, — „добрих хлопців“ із школи Коцура — у Чигирині не бракувало...

До кімнати заходить господар будинку — міщанин із „московського зразку“ бородою, одягнений „інтелігентно“: штани на випустку поверх чобіт, рябенька „рубашка“ — підпоясана червоним шнурком з китицями.

— Поки баба вечерю зварить — може „господа-начальство“ чайку нап'ються? Самовар у нас — на сорок шклянок... Заварити можна спаленим хлібом, або вишневыми гиялками, тільки... нащот цукру — вибачайте... самі п'єм як почастує хтось...

Цукор в нашому обозі є — пропозиція прийнята. Господар мнеться.

— А може газетки большевицькі маєте охоту почитати? Спішилися „товарищі“ — забули пачку...

Господар здіймає з шафи і подає на стіл пачку недавнього числа „Красной Звезди“.

Жадібно ковтаємо рядки — в першу чергу звіти з фронтів. Врангель відкинутий до Криму... Польська армія розбита — у Польщі вибухи большевицької революції... Червона кіннота робить чудеса... Армія „бандита“ Петлюри розгромлена і рештки її винищують червоні частини в Галичині, — їм допомагають революційні галицькі селяни, що повстаннями і партизанкою нищать „клясового ворога“... На „звільнених“ землях створився „український радянський уряд“ та Чека, що у найближчі дні розпочнуть своє „урядування“ у Львові. Ліве крило червоної армії переможно наступає на лінії Станіславів - Стрий - Дрогобич..

Львів обійдений — евакуується.. Польська та українська „буржуазія“ — панічно втікає від „пролетарської розправи“.

Про „гучні“ перемоги червоної армії — читали ми вже давно у газетах, що їх приносили наші розвідчики із Черкас та Бобринської, та... недавно писалося в них про перемоги на Збручі.. Нова лінія фронту, знані назви розбитих українських частин — близьких, рідних, у складі яких мірялося колись простори України — зробили на всіх нас пригнічуюче вражіння. Мимоволі закрадалася шорстка думка і стискала серце. А що — як ворог дійсно переможе на всіх фронтах?!

Начальник штабу бригади — Грицаєнко — відсунув перечитану газету:

— А що, мої панове, як „вони“ дійсно переможуть на фронтах? Як кинуть на нас якусь цілу армію — що будемо робити?

Нахмурений Чорнота дбайливо зложив свою газету і сховав її до кишені:

— Нема то кращої роботи — як задавати дурні питання. Що будемо робити... Будемо битися. Мудрішого хіба нічого не видумаєш..

Видумати щось „мудріше“ — було дійсно важко. Надія на те, що ворог помилує — була б наївною і смішною. Далеко звідсіль, із самої середини України, до чужих кордонів... Досяглиб їх хіба щасливі одиниці...

„Воля України — або смерть!“ на холодноярському прапорі — це не „прапорова деклямація“ наших „куренив смерти“, що давно вже порозбігалися. Це — тверде, логічне окреслення положення...

Ніхто Чорноті не заперечив. Висловлюю свою думку, що краще буде, як козаки не будуть знати „офіційно“, від нас, що ворог на фронтах перемагає. Щоб не упали повстанці духом. Андрій мотнув головою:

— Ні, побратиме! Я взяв газету до кишені — перечитаю її своїм кіннотчикам. Візьми й ти одну для 1-го куреня... Обдурювати не маємо потреби. Треба пояснити людям, що вага боротьби переноситься на українське село, на повстанців. Зруйнуємо ворогові запілля — поставимо хрест на його перемоги...

Підчас вечері член повстанкому — Юхим Ільченко, приніс отаманові зразок відозви написаної Дігтярем. Довга, нудна, патетична... Іхала на соціальних „нутах“ не кидаючи вогню в національне серце. Ільченко, запихаючись картоплею з салом оповідає, що захрип переконуючи Дігтяра, що відозву треба переробити і скоротити. Мусить піти до друкарні сам отаман, бо інакше ніхто Дігтяря не „переконає“ Отаман підсуває до мене два великі, дрібно списані аркуші.

— На, Юрко, скороти та додай трохи „перцю“ — тобі то удається...

Перекреслюю усі Дігтяреві нарікання на партію большевиків та обіцянки „землі й волі“ в українській республіці. До залишених кільканадцяти рядків історії — додаю кільканадцять нових, що їх зрештою можна було уняти в одному рядку: бий москалів — рятуй Україну і свою хату!

По вечері, отаман з Чорнотою і Отаманенком ідуть до друкарні. Ми, удвох з Ільченком — йдемо перейтися. Виходимо на беріг. Тясмин, відбиваючи зорі, тихо поплескує, як поплескував і за

часів Святослава та Хмельницького. Йдемо берегом розмовляючи, мимоволі прислухуючись до шелесту комишів у плавнях, хоч і знаємо, що дороги для ворога там нема. Ільченко — колишній „большевик“-коцурівець, минулого року, як командир куреня червоного Чигиринського полку бився з українською армією під Проскуровом і Волочиском. Хлоп твердий і рішучий. Як уроженець Чигирини — гарячий патріот цього міста. Як „правдивий“ українець — непоправний мрійник. Переконає мене, що столицю Української Держави — треба перенести із Києва до Чигирини, бо тут, власне — „пуп“ України. Тясмин треба буде поглибити, щоб могли заходити пароплави із Дніпра. На Дорошенковій горі стоятиме величний палац уряду... Довколишні села стануть козацькими станицями з постійним родовим несенням військової служби на місці... У Мотриному монастирі буде школа козацьких старшин для цілої округи, тільки... черниць треба перевести на острів до Медведівського монастиря, а ченців із нього — до ліса.

Над Тясмином, поблизу будинків, співає розмістившись на зложених деревах група міських дівчат. Ільченко вітається із знайомими. Сідаємо на зрубані черемхи і зав'язуємо розмову. Дівчата оповідають свої переживання з багатого на події минулого року. Оповідають мені про випадок, що я про нього вже загально чув. Коли відступали червоні й наближалися денікінці — увійшов до Чигирини кінний денікінський загін. Усі в московській офіцерській одіжі з золоченими пагонами, відзнаками... Стали коло земської управи і зав'язали розмову з міщанами. Чигиринців — цікавих но-

винки — зібралася ціла юрба: мужчини, жінки, діти... Офіцери у розмовах „вішали псів“ на червону армію та комуністів, вихвалювали денікінське військо та уряд, ідею „єдиної неделімої Росії“... „Єдиною неделімою“ Чигиринці зовсім не захоплювалися, ну а большевиків, звичайно лаяли. Хто по щирості, а хто — щоб „приподобатися“ новій владі. Нараз старший офіцер подав команду. Загін оточив юрбу і загнав її вихопленими шаблями до великої салі в управі. „Офіцери“ — то був передягнений загін большевицької Чека. Ставши на дверях із ручними кулеметами, чекісти відкрили з них вогонь по юрбі. Коли всі попадали один на одного — „офіцери“ почали ходити по трупах, ранених і живих та пробивати кожного зокрема шаблею. Скінчивши „роботу“ сіли на коні і утекли через міст на Черкаси.

Дівчина, що сиділа притулившись до мене плечем і уважно слухала оповідання товаришок — здригнулася.

— Боже! Я до смерти не забуду того... Зойки... крики... Діти верещать... Попадали усі, — на мене стара Білинська упала — куля попала їй в голову... Кров із неї тече мені на обличчя, забігає в уста, а я із страху не можу ворухнутися... Бачу — іде... пробиває шаблею... Приклав шаблю до грудей нашій Зіні, що впала поруч мене... Та бідна вхопилася рученятами за клинок і кричить до мене: рятуй Марусю!... Як забрали потім мертву до дому — руки геть порізані були...

мене пробіг поза шкірою мороз.

Помимо всього баченого і пережитого — у
— То сестра ваша була?

— Так. Вісім років мала... Пішла зо мною подивитися на денікінців...

— Ну, а якже ви?... Багато вас вирятувалося?...

— Я одна. До мене підійшов той „офіцер“. проколов спочатку шаблею ту мертву жінку, що половиною тіла лежала на мені, потім пхнув збоку мене у груди... Я чула як шабля затрималася і сковзнула по ребрі... Хотіла крикнути і не могла... Думав певно, що мертва і не колов удруге, — пішов далше. А я так лежала мов камінна, аж поки не прийшли люди і не почали виносити.. Аж маму побачила — тоді прийшла до себе...

Товаришка, що сиділа коло моєї сусідки, чуло обняла її.

— Розтяв, проклятий, персь надвоє... Так і не зрослася...

Відхилила рукою крайчик вирізу марусіної блюзки:

— Покажи, Марусю, зверху, — соромиться не маєш чого...

Маруся квапливо затулила виріз і відвернувшись — ковтнула сльози... Зрозумівши її — перевою розмову на іншу тему. Її, молоду і гарну — боліло те інтимне „каліцтво“..

Попрацавши з дівчатами вертаємося до міста. Табор на площі вже спав, лише де-не-де було чуто тиху розмову. Заглянувши до свого сірого, розшукую „штаб куреня“. Отаман Петренко спав на розстеленій на землі киреї, з сідлом замість подушки. Поруч була розстелена бурка Чорноти з моїм сідлом у головах. Здогадуюся, що то мій суворий побратим приготував „постіль“ для мене. Але-ж бо бурка була у нього одна — могла

і йому придатися. Йду до кінної сотні. Андрій сидів на кулеметній тачанці — коло нього гурток козаків. Слухали оповідання Гуцуляка, як він бурлачив із галицької армії до денікінців, від них до большевиків, а від тих до Холодного Яру. Вилажу на тачанку з другого боку.

— Ти нащо бурку мені свою постелив — сам на чому будеш спати?

— Іди лягай — не журися. Я спати не буду — треба з роз'їздами порядкувати... Ті, що виступили із Чигирина можуть сюди вернутися, тай з Побережжя може чорт яку частину наднести...

Посидівши кілька хвилин іду спати. Під ранок стало холодно. Прокитнувшись не міг уже заснути. Захопивши бурку — йду до Чорноти. Сидів на тій самій тачанці. Поруч розкладали козаки вогнище. За Тясмином вже сіріло.

Андрій наказав бунчужному вислати зміну роз'їздів, та поки ще зміна виїхала — роз'їзд Гуцуляка, що був висланий на крюківський тракт — привів підводу з чотирма червоноармійцями. Їхали до Чигирина...

Білобрисі кацапчуки оповіли, що вони із тієї бригади, яка була вчора у Чигирині. Запаливши Стецівку, бригада пішла на Семигірря і погналася за повстанцями в степ. Не догнавши — заночувала у якомусь невеликому селі. Уночі несподівано напали на село значніші сили повстанців, частину червоних перебили — частина розбіглася. Ці чотири захопили десь на хуторі підводу і не знаючи куди тікати — взяли напрям на Чигирин. У одного червоноармійця ціла пола спалена. Чорнота приглядається до неї.

— Де спалив?

„Товаріщ“ змішався.

— Коло печі сушив... ну і загорілася..

— Брешеш — у Стецівці... Хата горіла а ти скриню розбивав..

Усі чотири, один перед одним, почали запевняти, що в селі не були і хат не палили. Обпалений навіть перехрестився.

— Вот те хрест святой, таваріщ начальник, что к бандітским хатам даже блізько не падхаділі!..

Присадкуватий Гуцуляк поплескав його по плечі.

— Не хрестись, таваріщ, і так віримо.. А оце де ви накупили? — Розвернув на тачанці хустину із срібними хрестиками, намистами, срібними „дучаками“, коліровими стяжками, які забрав „товаришам“ із кишень.

Ранком вернувся розвідчик з Побережжя і доніс, що в Ломоватому ночує червона кіннота із гарматами. Червоноармійці говорили, що йдуть на Врангеля. Невідомо чи та кіннота піде понад Дніпром, чи через Чигирин. Як піде на Чигирин — то краще перепустити її на цей беріг і тут напасти. По нараді у штабі — виступаємо до Суботівського ліса. За містом, бригада затрималася на кілька хвилин, щоб залагодити маленьку „поточну справу: розстріляли чотирьох червоноармійців та одного козака 2-го куреня, із „новобранців“, що його варта приловила вночі на грабунку в міщанській хаті.

У Суботівському лісі стаємо табором коло Вовчого Шпиля. Була то висока гора-шпиль, вкрита лісом. Її верхівка здіймалася над окрж-

ною місцевістю — з неї можна було стежити за дорогами аж поза Тясмин і Чигирин. За козацьких часів Вовчий Шпиль був дозорчим пунктом і старий дуб, на якого полізла з далековидом наша варта — мав, за словами суботівчан, служити своїми гиляками ще гетьманській сторожі.

З допомогою закинутого шнурка — видрапуюся на вершок „вежного дуба“. Дороги, що ведуть з півдня до Чигирина — „як на долоні“. На сході, за кільканадцять кілометровою пісчаною рівниною — темна смуга — долина Дніпра. Де-неде поблискує сріблом на сонці плесо. Через далековид видно полтавський беріг.

До полудня не було зауважено ніякого руху по тракту за Тясмином. Очевидно червона кіннота пішла понад Дніпром.

Пополудні відшукав нас у лісі розвідчик висланий учора в південному напрямку. Оповів, що червону бригаду розбив уночі повстанчий загін Штиля, що пішов далі у степ в напрямку Олександрії, де спалахнуло широке повстання. Недобитки червоної бригади утекли назад до Знамянки.

Підвечір, кінна стежа донесла, що по матвіївській дорозі наближається ворожий відділ силою понад триста чоловік. Старший роз'їзду, що приглянувся добре із ліса до ворожої колони — запевняв, що то або чекісти, або курсанти, бо майже усі в шкіряних куртках. Хто б не були, та коли йдуть на Матвіївку — „будуть наші“... Дорога близько ліса... Перший курінь, з яким пішов і Деркач та Отаманенко — навпростець, майже перебігає ліс.

Залягаємо край ліса недалеко села. І саме вчас — бо на дорозі, віддаленій від нас на яку сотню кроків — з'явилася голова ворбжої колони. Хоч починало вже темніти, та ворот що йшов густими чвірками — був для наших куль ціллю „без промаху“... Із завмиранням серця чекаємо поки колона зрівняється з нашою лавою... Левадний, установивши два „кольти“ та шість „люйсів“ — ліг коло нас із своїм „обскубаним“ ручним кулетом.

— От так нагоджа!... Та я тут із одного кулетета усіх викошу...

— А знаєте, панове, — одізвався мій куріний, — щось мені то видається підозрілим, щоб червоні так безпечно йшли, знаючи, безперечно, куди йдуть... Ні розвідки вперед, ні стежі до лісу... Хіба яка нова частина — просто із Москви...

— Щось і мені так сниться, — піднявся Отаманенко, — щоб не були то часом наші із-за залізниці... Зараз я перевірю...

Приклавши руки до уст — тричі бевкнув диким цапом. Колона, що дійшла вже до половини нашої лави, станула. Залунало у відповідь бевкання дикого цапа. Отаманенко крикнув ще двічі і плюнув.

— А хай то чорт вхопить, — от були б нароби!... Таж то дід Шевченко відкликається — я його голос серед ста „цапів“ упізнаю...

Колона завернула до ліса. Виходимо назустріч і за пару хвилин стискаємо радісно руки Кваши, дідові та його донечці, знайомим лісовикам... Майже половина відділу — дійсно бута одягнена у новенькі шкіряні куртки, сині — „брідж“, хромові чоботи, ба навіть... у кашкети

з червоними околицями... Навіть Тіна, що здається найбільше раділа зустріччю — була у „шкірянці“ із обох кишень якої виглядали ручки повеньких револьверів.

Ведемо гостей до табору. По дорозі Кваша оповів, що позавчора вночі, його відділ зліквідував загін ВЧК, який з „благословенням“ Троцького пішов із Знам'янки ліквідувати повстанців за залізницею. Загін, ночуючи в одному селі, виставив свою варту, а крім того прийняв такі міри безпеки: двадцять селян були арештовані й замкнуті у церкві. Начальник загону попередив село, що як на загін буде зроблений вночі напад, а селяне не попередять чекістів — заложники негайно будуть розстріляні, а село буде спалене. Крім того визначив тридцять селян, що мали цілу ніч вартувати як додаткова варта до чекістської й своїм життям та майном відповідали за спокій сну чекістів.

У Кваші були хлопці з того села. Порозумівся через них із селянами. Попівночі, сільські вартівники, що вартували з палками заховавши соліднішу зброю під верхньою одіжжю — завели розмови з чекістами-вартівними коло церкви та при виходах із села і... без шуму порубали їх вихопленими з-під кирей сокирами. Повідомили про зняття варті Квашу, що дожидав із відділом поблизу села. Обставивши село так, щоб ніхто не міг утекти — Кваша увійшов до нього з двома десятками хлопців, що мали „міцні нерви“ і розпочав тиху „ліквідацію“. Підходили з сільськими вартівниками до хати, де спали чекісти... Господарі, попереджені зараня, що будуть „гості“ — держали двері „на поготівлі“, бо чекісти звечера наказали усім, щоб двері були замкнені із середи-

ни і без їх відома щоб господар не смів нікому відчинити „Товаришів“ „делікатно“ будили зо сну й зв'язавши та заткавши роти — виводили у біллі на город чи за клуню і там залишали, продірявивши кожному серце багнетом. Перед світанком, стосорокдва трупи вивезли підводами до ліса і там у різних місцях позакопували. Не утік ні один чекіст. Кожний „подарував“ повстанцям короткий карабінчик, револьвера, дві бомби, шкіряну куртку та хромові чоботи, — усе новеньке. До того два станкові та два ручні кулемети, запас набоїв.

Дід Шевченко „фільозофує“:

— Був загін „вечека“ і... загув.. Як корова язиком злизала... Приїдуть тепер до села нові чекісти і: „У вас тут „вечека“ не було часом?“ Дядько почухається туди-сюди і: „А-тож! Були, ночували.. Дуже хороші люди були — усе москвичі та петроградці з китайцями“... — А деж вони?“ — „А хто-зна! Зібралися раненько тай пішли у „Чоту“ бандитів ловити... Казали, що аж у Чорний ліс підуть і там усіх бандитів виловлять.. Щасть Боже!... Дуже хороші люди були...“

— Добре — добре, діду, але як буде яка червона частина у селі стояти, щоб діти часом не вговорилися — не одно ж певно прокинулося і бачило як в'язали...

Дід свиснув.

— У нас, брате, тепер діти такі ростуть: або нічого ще не розуміє — або як уже кумекає щось — то розуміє, що язик за зубами треба держати.

По вечері штаб зібрався на нараду на схилі Вовчого Шпиля. Командування поповненим третім куренем прийняв Кваша. Обговоривши положення — виробляємо такий плян: відіслати двіс-

ті чоловік на підкріплення булавної сотні в Холодноярському лісі. Завтра вночі перейти залізницю Наступної ночі, обійти Кам'янку з протилежного боку і відрізавши червоним шляхи відступу вобабіч по залізниці — нагнати їх на Холодний Яр.

Другого вечора виступаємо вздовж недокінченої залізничної лінії, що мала зв'язати Чигирин з головною лінією. Залізницю перейшли тихо і отаборилися в „Кучурганах“ у бондурівському лісі. Та тогож таки дня — плян був змінений. Із Суботова наспів зв'язок з відомістю, що з боку Побережжя увійшли до Чигирина червоні частини силою до двох тисяч чоловік. Готовляться до наступу на Холодний Яр. Постановляємо проробити із Чигирином те саме, що плянували з Кам'янкою. Тим більш, що тут, виповнити таку „операцію“ було значно легше. Як би удалося відрізати ворога від моста на Тясміні та не пустити на Олександрівку — то волею-неволею мусілиб червоні утекти вздовж Тясмина на холодноярські села. Пославши зв'язки до Холодного Яру, щоб села приготувалися зустрічати „товаришів“ як ми їх із Чигирина „налякаємо“ — переходимо вночі назад через залізницю. Цього разу затрималися на залізничній лінії довше. Забравши в будці інструменти — розгвінтили рейки на цілому відтинку і перервали у кількох місцях телеграфічну лінію. Зняті рейки — кожна на плечах кільканадцяти козаків, помандрували з нами до ліса, де їх закопали позиченими на хуторі рискалями. Ця „надпрограмова“ робота задержала нас і до ліса поблизу Чигирина бригада прийшла щойно перед полуднем. Під Чигирином кипів широкий бій. Ота-

борившись на краю ліса — висилаємо кінну розвідку, яка скоро вернулася з відомістю, що то знову „роявоювалася“ Стецівка. На цей раз не сама — з нею Чернече та велике Семигірря. Об'єднавшись, повстанці пішли в наступ на червоних у Чигирині, та збиті вогнем противника, повільно відступають. „Фронт“ розтягнувся на полях за Чигирином. Наші кіннотчики попередили повстанців, що зараз їх „підпоможемо“ і додали їм духу. В штабі виникнула маленька суперечка: чи йти на Чигирин і вдарити по червоних з тилу — чи підсилити фронт повстанців. Дорога була майже однакова. Перемогла думка, щоб таки нагнати ворога назад на Чигирин, а потім на Суботів.

Коли наші відділи з'явилися за лівим крилом повстанців — відступ припинився. В повстанчих лавах залунали бадьорі крики. Хоч повстанці переважали числом ворога, та більш половини їх були озброєні косами, штилями, рискалями, саморобними списами. До рушниць і двох кулеметів — майже не мали вже набоїв. Один кулемет зіпсувався.

Червоні щедро поливали селянську лаву кулями принаймні із шести кулеметів, що до них, як видно, мали солідний запас набоїв. У повстанців було вже декілька убитих і чимало ранених.

Залишивши 2-й курінь у резерві — розвиваємо 1-й і 3-й в лави позаду лав місцевих повстанців. Побачивши таке підкріплення, червоні почали повільно відступати. Та на обрії з'явилася широка лава ворожих резервів, що виступали із Чигирина. Досить було глянути по лавах ворога, щоб уявити собі, що червоних було вже на полі значно більше двох тисяч.

Лава повстанців пересунулася вправо, щоб зробити місце для наших куренів. Займаємо найбільш небезпечний відтинок фронту проти якого ворог був найміцніший. Фронт повстанців, що розтягнувся вправо на добрих два кілометри -- був забезпечений від обходу Тясмином. Наше ліве крило було відкрите. Отаман посилає на нього Чорноту з кінною сотнею. Треба було стежити, щоб не обскочила нас ворожа кіннота, що в межичасі могла наспіти до Чигирина, тай треба перехоплювати червоноармійців, як би захотіли утекати в напрямі ліса. Давши наказ, Деркач затримав Чорноту.

— Гляди, Андрію, не ув'яжися в бій.. Кілька-десять верхівців багато не зроблять, а стратити їх не маєм права.. Обходь з крила та лякай „товаришів“ із ручних кулеметів здалека...

Андрій насунув шапку на очі.

— Не бійсь, отамане.. Без путя не ув'яжуся, а лякати буду -- як тільки дасться.

Деркач Отаманенко, Петренко і я, не злазячи з коней, радимося перед лавою 1-го куреня, як краще використати положення. Що бій ми виграєм — смішно булоб сумніватися. Сили ворога і нашої бригади — були приблизно рівні. Та... ми ще мали „надвишку“ — тисячі зо три селян довколишніх сіл. Одушевлені нашою присутністю, дядьки, роз'ярені спаленням Стецівки та сьогоднішніми стратами — без набоїв впруться у Чигирин понад Тясмином.. Найважніше — не дати ворогові утекти, знищити його доценту. Головні сили червоних зосередилися на рівнині, що закінчувалася скалистими обривами „дорошенкової“ гори. Смакуючи близьку перемогу, уява малює

образ, як ворожі лави, відрізані від доріг у Чигирин — летять до нього з камінної стіни метрів із двісті заввишки...

До нас наблизився старий сухорлявий селянин, босий, з підкоченими вище колін штанями, з коротким саморобним списом в руці.

— Я із Стецівки — хочу з найстаршим отаманом говорити.

Держач нахилився на коні.

— Я найстарший — що скажете?

— Треба розпорядитися, щоб „товарищі“ через міст на Побережжя не утекли. Хай краще у воду лізуть — Тясмин усіх змістить.

— Нема мови — що краще, а як же по вашому із мостом розпорядитися?

— А ось давайте мені парудесять добрих хлопців із кулеметом, я їх на левадах перехоплю човнами на той бік; поки ви тут будете воювати — ми лозами Чигирин обійдем і заляжем за мостом. Як „товарищі“ утікати будуть — а ми їх — циба назад!

Держач обернувся до Петренка.

— Дай тридцять охотників із старшиною та пошли до Левадного, щоб дав чотири ручні кулемети.. Набоїв щоб набрали більше...

Охотників знайшлося забагато. Петренко вибрав кращих бойовиків і група із босим старим попереду — побігла поза-лавами до Тясмина.

Тимчасом червоні з'єднали свої лави, упорядкували їх і рушили в наступ.

Держач дав наказ залягти і не стріляючи очікувати наближення ворога. Відсилаємо коней за горбок і залишаємося коло лави 1-го куреня.

Наблизившись кроків на триста, червоні зменшили крок, потім залягли і почали стріляти. Пострілявши пару хвилин і не дочекавшись відповіді — знову рушили вперед.

Держач дав знак Петренкові й 1-й курінь, а за ним 3-й — відкрили вогонь сальвами по сотнях. Заговорили вісім наших станкових кулеметів. Декілька червоноармійців упало. Ворожа лава занервувалася і залігши відкрила шалену стрілянину. Командири намагалися підняти її до наступу та це їм не вдавалося. Піднявшись з криком — лава знову падала. Відчувалося, що спокійні витримані сальви, розмірний вогонь наших кулеметів, сильно збентежили червоних. Перша сотня пустила кільканадцять рушничних гранат. Слідом за ними полетіло чотири міни із двох мінометів, що їх Левадний вивів у лаву 1-го куреня. Таких солідних „гостинців“ від „бандитів“ — „товариші“ видно не сподівалися. Червона лава зірвалася і пішла вростіч. Наші лави пішли в наступ. Та хвилин через п'ятьнадцять — наші курені опинилися „в запіллі“... Босі стецівчани та семигіряне, „гальопом“ випередили нас і розсіваючи свою густу лаву все дальше вліво — закрили від нас ворога. З диким криком, виблискуючи косами і рикалями, п'яна перемогою і жадобою ворожої крові — бігла селянська маса не звертаючи уваги на вогонь червоних, що відбігши — упорядкувалися і стали боронитися. На вбитих і ранених ніхто не звертав уваги — їх не бачили. Годі було навіть пробувати спинити повстанців, привести до ладу, промовити до розуму...

Під самим Чигирином червоні знову залягли і стали вперто відбиватися поставивши кулемети на

вигідних місцях. Та питання бою було вже вирішене. Зправа, із-за гори доносився рев повстанців, що понад Тясмином вірвалися вже у місто. Приспішив кінець Чорнота, що не дивлячись на острогу отамана, кинувся з кінною сотнею в шаблі на праве крило ворога, обійшовши його збоку. Червоні, покинувши кулемети, чередою побігли до Чигирина. За ними у безладі гналися повстанці.

Нам подали коней. Чвалом доганяємо групу селян, яка гнала, просто на обрив „дорошенкової гори“ кільканадцять червоноармійців, що відбилися від лави. Один червоноармієць біг з кулеметом „Кольта“ на плечах. Добігши до безодні „товариші“ хвилинку покрутилися і впавши на землю — відкрили вогонь з рушниць і кулемета. Два повстанці упали з перерізними кулеметом ногами. Ще один вибух крику і кільканадцять мертвих і живих трупів — полетіли вниз, штовхнуті штилями й косами. Коло кулемета залишилася лише відрубана добре вигостреним рискалем голова кулеметчика — китаеця. Толуб полетів до Чигирина

З протилежного боку Чигирина донеслася рушнична і кулеметна стрілянина. То наші хлопці „замикали“ міст.

Прилучуємося до кінної сотні і стративши досить часу на об'їзд гори — вскакуємо до міста. Ворога там уже не було. На мості валялися пара убитих у возі коней та п'ять червоноармійців. Наші охотники вийшли із свого завдання без страт, не перепустивши через міст ні одного ворога. Частина червоних пустилася було утекати по суботівській дорозі, та зустрінута стрілами суботівчан — пішла вплав через Тясмин. Основна маса втіка-

ючих, щасливо попала на брід у самому місті і перебрівши річку утекла Побережжям на Черкаси. Переслідувати по пісках силами нашої кінноти, не було сенсу.

Червони покинули кілька підвід із набоями і майном, досить зброї і 80—90 вбитих. Та згодом виявилось, що втрати ворога були значно більші. Тясмин почав викидати десятками топельників червоноармійців, що потопилися попавши в одіжі на глибокі місця.

Ми мали трьох убитих козаків. Семигір'яни — чотирьох. Із Стецівки, Чернечого і хуторів, полягло кільканадцять селян. Важко ранених примістили в чигиринській лікарні.

Залишаємося у Чигирині почувати. Замовили три труни, маючи замір забрати поляглих і поховати їх у Мотриному монастирі.

Та увечері прийшла до штабу делегація семигір'янських повстанців, частина яких теж ночувала у Чигирині, забравши до нього своїх убитих. Старий селянин із забандажованою рукою уклонився Деркачеві.

— Пане отамане! Чули ми, що ваші вбиті -- немісцеві хлопці... Однаково їм де спочивати.. Зробіть нам велику честь і ласку — поховайте їх разом із нашими у нашому селі. Та погостуйте хоч день у нас, щоб народ духу набрав...

Отаман пробував було відмовити, та селяне так гаряче благали, що нарешті згодився перейти з бригадою другого дня до Семигір'я, щоб поховати там поляглих і погостити один день.

Семигірря велике, колись козацьке гористе село, оточене вінком високих могил-курганів. На верху такої могили, що стояла при дорозі коло села — ховали ми пополудні товаришів. Семигірянські дівчата уквітчали домовини наших „бурлаків“, клопоталися коло них, наче хотіли заступити собою відсутню рідню. Два убитих — були полтавці — нерозлучні товариші, що одночасно впади під низкою куль із одного кулемета. Третій — гімназист-галичанин, що перейшов минулого року Збруч із батьками, а потім відбився десь, попав у Черкаси, а звідтіл прийшов до Холодного Яру. Мав 15—16 років, руде волосся, кирпатий ніс і надзвичайно веселий характер. Любив деклямувати повстанцям Руданського. Чи через те, чи через колір волосся — прозвали його холодноярці — Руданським, і так це до нього „пристало“ що цілком замінило прізвище.

Жалкували за „Руданським“ холодноярці, а вже найбільше перенявся його смертю крайн-галичанин — військовий суддя галицької армії — сентиментальний чорнобородий велитень. Не згадував я досі про нього, бо і згадувати небуло чого. Прийшов до нас у Мотрин монастир. Оповів, що був суддею військового суду. Загубившись від армії підчас переходу її від Денікіна до большевиків, з наплечником і кійком в руці, пішов... оглядати Україну. Побував на Шевченковій могилі — хоче йти оглянути степ, пороги, Чорне море... Насилу переконали ми його, що така „туристика“ може закінчитися у підвалі першої-стрічної Чека.

Залишився з нами. Ходив без зброї, в боях участі не брав, але був добрий промовець і виступав час-до-часу з промовами до селян. На цьому

похороні — говорив надгробне слово. Ставши на верху кургана, покликав на свідків правдивости своїх слів козацькі могили, що вийшли навкруги, і виголосив запальну промову із закликом селян до боротьби з москалями. Потім тепло із сльозами в голосі, попрощав поляглих. При кінці звернувся до домовини „Руданського“:

— Хочу попрощати ще окремо тебе, мій юний земляче! Говорили ми позавчора з тобою довго... неначе знали, що останній раз.. Оповідав я тобі, як в твоїх літах, начитавшись повістей про козаччину — збирався я утекти із дому, щоб побачити степ, Дніпро, Чигирин, козацькі могили.. Оповідав ти мені, як і ти мріяв про те саме. Наші мрії, друже, сповнилися. Я щасливий, що стою на цій святій землі, политій лицарською кров'ю прадітів... А ти.. ти зостанешся в ній назавжди. Будеш лежати у вимріяному в дитячих мріях товаристві чубатих запорожців, як рівний з рівними, як лицар, що поляг в бою за гетьманську столицю, за волю України. Спи, друже, спокійно... Не сумуй, що далеко від рідної хати... Степовий вітер буде співати тобі пісню про здобуту волю, козачки будуть приносити тобі квіти, а недовго вже чекати — привезуть на твою могилу вінки юнаки й дівчата з Карпатських верхів, з ланів Поділля...

Своєю промовою „суддя“ зворушив юрбу селян, що зійшлася на похорон і взагалі він, як то кажуть, припав до серця семигирянам. Зійшовши з могили — переходив із обіймів у обійми, розчулений цілувався із старими й молодими. До самого вечера вже ходив по селі з гуртками селян і промовляв до них. Прийшов до штабу увечері змуче-

ний, захриплий, але задоволений і здається на правду „щасливий“.

У Семигіррі збираємо відомости— що діється далі в степу. В пригоді стали цвітнянські гончарі, що вертаючи із-за Олександрії, заїхали у село ночувати. Цвітняни були вже при звичаєні своїм отаманом Хмарою, до того, що горшки, звичайно, продавай, але очі та вуха — тримай навстіж, щоб чорноліський ватажок знав що де робиться.

У степовій місцевості, від Дніпра до Єлісаветграду — ширилися повстання. В околицях Олександрії повстанці перемогли в боях значні сили червоних і опанували цілу місцевість. Небезпека безпосереднього наступу большевиків на Холодний Яр з Півдня — змаліла.

Другого ранку вертаємося до Чигирини і перейшовши Тясмин — йдемо Побережжям до Медведівки — Мельників. Піскуваті Кучугури понад Тясмином виглядають зблизька як клапоть Туркестанської пісчаної пустині. Де-не-де пробивається сухітна трава, ростуть карликуваті корчики і деревця. Коло Трушівець звертаємо з тракту в село на короткий відпочинок. Ноги в'януть в сипучому піску. Село різко відрізняється виглядом від сіл потойбіч Тясмина, як би лежало в іншій частині світа. Нема садків, квітів... Лиш де-не-де клаптик городу, обгороджений густим високим плотом, щоб не заносило піском. Всюди горбки і смуги піску, що поволі посувалися із Сходу на Захід. Як тільки долітав сюди порив вітру з рівнини від Дніпра — чубки їх починали куритися і пісок продовжував свій повільний віковий хід на Захід. Кожна хата кожна будівля, залежно від свого

віку, була занесена піском до третини, до половини, або й під саму стріху. Пісок обминав будівлі, перелазив через плоти, вузькими фосами, ліз через доріжки. Присипані деревця розпучливо витягали свої гилячки просто до гори, неначе намагаючись вискочити, вирятуватись з цупких обіймів сіро-жовтої смерті. А в долині буйно зеленіли тясминові плавні й мочарі, що ковтали наднесеній вітром пісок і не пускали його на другий беріг.

Холодноярські селяне, з давних-давен, називали мешканців пісчаних гір — „куркулями“. Було це, здається, незлобне іронізування з їх бідності. Тогобічні селяни упізнавали „куркуля“ по ході. Призвичаєний ціле життя витягати вгрузаючі у пісок ноги — він і на твердому — волочив ногами. Біда була з трушівчанами та худоліївцями на поході по дорозі вкритій сухим порохом: сотня їх здіймала більшу куряву ніж ціла колона. Бігати „куркулі“ не любили, але до бою хлопці були добрі, не полохливі. Дивлячися на їх оселі з порозвішуваними на плотах ятірями й сітями, із копичками тясминового сіна, які треба було щей захищати від піску, — мимоволі доводилося дивуватися: чому ці непосидючі „чумаки“ осіли як раз отут, на цих пісках, коли ще кількадесять років назад, трішки далше — лежали облогами плодючі степи нерушені плугом хлібороба.

Відпочивши у Трушівцях, переходимо знову на правий берег Тясмина. У Медведівці зустріла нас несподівана новина: цієї ночі — ускочив до Мельників на тачанках і конях большевицький загін Лопати... Постріляв із кулеметів по вікнах, підпалив декілька хат і зник раніше ніж вспіла при-

готовитися до бою оборона. Утретє згоріла хата старого Чучупаки.

Ця смілива „візита“ колишнього „зłodійського батька“ із Чигирина — не на жарт роззлостила холодноряців. До цього часу, Лопата виробляв що хотів у селах на приличну віддаль від Холодного Яру. Недобре що наскок минувся йому безкарно, — може набрати охоти на повторення. Був це ворог зовсім відмінний від червоних москалів. Наближення тих — завжди буде спостережене. А „каратели“ Лопати — це місцеві чигиринські хлопці, що самі партизанили проти німців, денікінців, а той большевиків. Упіймавшись на крадежах та грабунках — вони втекли від самосуду селян на службу до червоних; боролися з повстанцями одержавши в нагороду право „леґальних“ грабунків і насильств. Вони так само як і холодноряці — знали добре лісові та польові доріжки, — так само вмiли уночі непомітно прокрадатися ними. У Мельники вскочили польовою доріжкою з боку Худоліївки — вискочили на Головківку, а між тим — ні в одному ні в другому селі не були... Сама варта не могла їм нічого зробити, хоч і стріляла. Затримайся загін у селі 10—15 хвилин — доля його булаб припечатана... Та Лопата був, застарий „лис“... Знав це добре, хоч, безперечно знав і те, що головні сили за Чигирином.

Не затримуючись у Медведівці йдемо до Мельників.

Попереджені вже мельничани — висипали назустріч. Семен Чучупака неохоче оповідає про напад. Жертв у селі нема; легко ранена лише одна дитина кулею крізь вікно, та згоріла у хліві коро-

ва і кілька овець. Та самий факт — видно дошкулює мельничанському отаманові.

Удвох із Петренком ідемо відвідати старого Чучупаку. Зустрічаєм його коло воріт.

— Що, батьку, знову пошивати треба? — привитавшись, киває Петренко на згоріле покриття.

Старий по діловому розводить руками.

— А кат його бери з пошиттям, — не нашиваєшся... Інакрю землею — не горітиме...

Підвечір прийшов до штабу молодший Деркач, що залишався з булавною сотнею у лісі. Вчлухуємо новини принесені розвідчиками до Холодного Яру підчас нашої відсутности. Дивізія „ВНУС“, яка загрожувала Холодному Яру з боку Бобринської — Жаботина — цими днями зняла свої частини із нашого напрямку і кинула їх під Черкаси. У Млієві, Тетієві, Мошнах, Городищі, у селах понад Россю і далше в напрямку Канева — вибухнуло широке повстання.

За цей короткий час, положення різко змінилося. Небезпеку плянового оточення Холодного Яру червоними — розвіяли повстання на Херсонщині та Черкащині. Ворожі частини, що були у селах над Дніпром й „оточували“ нас із цього боку — самі опинилися в положенні оточених і поспішили визбиратися в напрямку Черкас. До Кам'янки прибуло два сильних бронепотяги, які невідомо чого стоять там, замість у Бобринській чи Знам'янці. Можливо червоні пронюхали про наш відложений замір напасти на Кам'янку. Хоч із цього боку не чутно було повстань, та не був він для нас небезпечним. Від Кам'янки й залізниці відділяли нас гористі й яристі ліси, у яких ми жартую-

чи можемо прийняти бій з уп'ятеро сильнішим ворогом.

3-й курінь, штаб бригади і кулеметна сотня стали табором у лісі. Останні розмістилися в селі і хуторах. У штабі йшла дискусія над тим, що робити далі? Постановили покищо виждати подій.

Два дні перед тим пішла у розвідку в напрямку Знам'янки — Ліда. Наступного дня вернулася. Принесла свіжі большевицькі газети. Було в них багато крику про налагодження праці транспорту, хлібозаготівлі, повідомлення про „вибухи ентузіазму“ серед робітників і селян, а слідом за ними заклики уряду і компартії, щоб „трудящі“ зібрали всі свої сили для боротьби з зовнішнім ворогом, щоб чуйно стежили за „класовим ворогом“ і внутрішньою „контр-революцією“, яка підносить голову і намагається відібрати „пролетар'ятові“ його завоювання. Повідомлення про перемоги на фронті були якісь туманні, без подрібнішого зазначування місцевостей. Серед них була замітка, що хоробра конниця Будьонного стримала наступ біло-поляків...

Наш чоловік — службовець телеграфу на ст. Знам'янка, передавав Лідою, що переїжджаючи з фронту червоноармійці оповідали йому, що на польському фронті — червона армія цими днями дістала в лоб і панічно відступає. Із телеграм, які йдуть з фронту і Києва через Знам'янку — годі щось довідатися, бо всі надавані шифром, в той час, як недавно ще, завідомлення про перемоги — надавалися звичайно. Вдалося йому перехопити телеграму із Олександрії до Києва. Якийсь командир дивізії — телеграфував, що на частини, з яки-

ми він спішився згідно з наказом на фронт, напали численні відділи повстанців і розбили їх. В руки „бандитів“ попала артилерія і потяг з автами — із яких три панцирні. Вагон з канцелярією штабу — теж захопили „бандити“ так що він позбавлений навіть можливості зашифрувати свою телеграму, бо оперативних шифрів в Олександрії нема. Добрався з розбитками до міста і не знає що далі робити. Залізничне і телеграфічне сполучення по лінії на Кремінчук, звідки йшли ешалони його групи — перерване. Просив допомоги, щоб відібрати у „бандитів“ захоплене і здавити повстання, що загрожує важливим залізничним вузлом.

Виходило, що „степовики“ дали червоним таки солідного прочухана.

Постоявши на місці зо три дні, вирушаєм за залізницю, у такому-ж приблизно складі, що й на Чигирині. Із Іванограда наспіла відомість, що у той район прийшов відділ большевицької піхоти силою коло тисячі чоловік і „господарює“ в селах. Здирає развйорстку та вишукує „бандитів“. Квашині люди, що походили із тих сіл, нервувалися турбуючись за своїх близьких.

Бригада виступила із Мельників підвечір, з таким розрахунком, щоб захопити вночі Олександрівку, очистити відновлену „госбазу“ від потрібних нам річей і тоді вже перейти за залізницю. Напад на містечко, як і попереднього разу, вдавсь нам без великих труднощів, з тією різницею, що крім міліції та „караульників“ — довелося мати діло з сотнею піхоти, яка стояла гарнізоном в Олександрівці. Замкнувшись в казармі та сотня

звела з нами бій крізь вікна поверху. А що ми не мали часу довго бавитися з нею — то набравши на підводи у „госбазі“ солі, мила, а щонайважливіше — сірників, — покинули її і пішли до „Чоти“.

Днювали у лісі коло Діденків; Кваша тим часом налагодив розвідку.

Поспавши трохи — йдемо гуртком оглядати знайомі місця недавніх лісових стоянок.

В „Городку“ напотикаємося на досить немилий образ: за верхнім валом висіло вкрузок на деревах дев'ять голих, досить вже несвіжих, трупів — переважно жидів. Поміж ними висіла дошка із написом: „Пролетарії всіх країн єднайтеся!“. „Продовольчо-заготовча комісія. Обслідувавши Єлисаветградський повіт — виїхала на обслідування пекла... ..вересня 1920 р.“.

Дід Шевченко та Отаманенко ломлять голову над тим — чия це могла бути робота.

Порішили, що якогось бродячого партизанського відділу, який доставив сюди „комісію“ із Херсонщини. Місцеві хлопці, трупи добре заховали би, щоб не стягнути кари на свої села, як би їх червоні найшли.

Бугай, що брав участь з Квашею в ліквідації загону Вечека і закопуванні трупів у лісі — як раз в цих околицях — пропонує перейти гляннути „чи чекісти часом не повилазили“...

Дві, добре, зарівняні й замасковані „могили“, що їх міг відшукати хіба тільки такий лісовий „слідопит“ як Бугай — були в порядку. Вів нас корчами до третьої, що мала бути нам по дорозі. Нагло станув і скинув з плеча карабін.

— Що за чорт!? — зашепотів до нас, — чи чекісти воскресли — чи у відвідини хтось до них прийшов?

Прислухаємося. З поміж корчів ледве чутно долітали якісь дивні звуки: не то стони, не то голосні зідхання...

— Дикі кабани! — безапеляційно визначив дід — старий мисливий.

— Піду наперед сам — гляну, — одізвався Бугай і зник в корчах.

— Ходіть! — доніся за пару хвилин його голос із корчів.

Наближаємося і бачимо „гідне богів“ видовище.

Могила чекістів була розвернена, а в заглиблені на трупах, з обмащеними запеченою кров'ю мордами — лежали... звичайні діденківські свині... Вигляд верхніх трупів говорив, що дві величезні свині та три підсвинки, використавши своє право вільного ходження по лісі за поживою — лакомилися ними вже не перший день.

Поминувши засади свиноїдної етики — це було недобре, бо натрапивши на розриту могилу, большевики, по спідних необ'їджених трупах — могли розв'язати загадку зникнення загону чекістів. Виганяємо кольбами свиней із заглиблення і женемо їх на Діденки. Та роля свинопасів нам не вдається. Противні сотворіння утекли нам по дорозі і прибули на хутір раніше від нас — обмивши, видно, десь в мочарах рила.

Отаманенко послав козаків із рискалями, щоб добре закопали „комісію“ та чекістів, а знайоме вже свиням місце — прикидали ще й грубою верствою хмизу. Діденко — власник свинячих каніба-

лів — довідавшись про їх вчинок — клянеться, що зажене їх до своїх родичів у село, щоб ті віддали їх на развйорстку, — хай комісари їдять.

Із розвідників, першою вернулася Тіна. Оповіла що червоний відділ стоїть у Бовтишці, та не знати чи вже його застанемо. Готовився пополудні до вимаршу. Червоноармійці оповідали, що прийшов наказ спішити під Шполу де вибухнуло повстання.

Не дожидуючи темноти, поспішаєм до Бовтишки, щоб не випустити червоних, та спізнюємося на пару годин. Пробуєм нічним маршем догнати відділ, та він, вигнавши собі у селах по дорозі підводи — далеко випередив нас.

В наступні ночі робимо кілька рейдів, ліквідуючи в селах місцеву „советскую власть“.

На поворотній дорозі до Холодного Яру — ліквідуєм волосний ревком у Трилісах. Воєнкома Козаченка, про якого я згадував — там уже не було. Хтось із хлопців — видно зрадив його. Як переходили будьоновці — розстріляли „воєнкома“ і кількох „червоноармійців“ із зформованого ним загону.

У Мельниках доживав уже на нас зв'язок від отамана степової повстанчої дивізії — Блакитного. Дивізія, об'єднавши в собі декілька повстанчих відділів та партизанських загонів, іде в напрямку Холодного Яру, відбиваючись від наседаючих на неї із Півдня червоних частин. Має в складі коло п'ятнадцяти тисяч бойовиків, частинно озброєних списами, косами, штилями. Має чотири гармати з невеликим запасом набоїв. Відбиті у большевиків авта — змушена була закопати із-за відсутности бензини.

Другого вечера, наша розвідка із Кам'янки донесла, що туди прибула школа червоних командирів із Києва — 300—320 курсантів, добре вишколених і озброєних.

Із розмов червоноармійців кам'янського гарнізону між собою, наші розвідчики винесли вражіння, що на завтра готується наступ на Холодний Яр. Очікують прибуття карательного загону Лопати, який оперує в селах потойбіч залізниці.

Наші люди пильно стежать за ворожими частинами і про якийсь рух своєчасно дадуть нам знати.

Тієїж ночі, розвідчиця, що вернулася із-за Жаботина, принесла новинку, яку передали їй люди із під Бобринської.

На станції Бобринська висіли з потягів червоні частини, в кількості до півтори тисячі чоловік і вирушили пішим порядком в нашому напрямку. Кінноти мають не більше п'ятидесяти чоловік. У складі тих частин — самі москалі. Підчас постою в одному селі, червоні командири розпитували селян, що то таке — Холодний Яр? Місто таке чи село? Очевидно йдуть до нас „в гості“... Під Лубенцями або Зам'ятницею можна сподіватися їх вже пополудні. А що це частина нова в наших околицях — то можна сподіватися маршу її через Жаботин просто на ліс і Мотрин монастир. Для нас це було би вигідним, бо для бою в лісі — ма мали всі переваги. До того, частина нашої бригади, яка вийшла би назустріч цьому противникові, могла би тримати безпосередній зв'язок із сотнями, що будуть відбивати з другого боку ліса сподіваний наступ червоних із Кам'янки. Можна було ще сподіватися ворога із за Тясмину, з Правобережжя.

хоч червоні частини на Черкащині були по вуха заняті своїми повстанцями. Попівночі, розсилаємо в різних напрямках розвідників, які-б освітлювали нам посунення ворога.

Після „мобілізації“, штаб Холодного Яру постарався про розширення праці агентурної розвідки і це виходило нам на добре. Ми мали довільну кількість ідейно відданих справі розвідників і розвідниць, які потребували грошей лише на видатки в подорожі (і то не завжди), та чулилися глибоко ображеними, колиб їм запропонували винагородження за їх небезпечну роботу. Кожний із них розумів, що наражаючися на небезпеку — цим самим відвертає її від рідного села, хати, своєї родини. Всі наші розвідчики й розвідниці, мали в ближчих і дальших селах та й в містах рідню, знайомих, своїх по настроях людей, які їм допомагали, переховували, давали підводи, щоби вони вчас поспіли до штабу з відомостями про ворога. Навіть молодші, національно свідомі черниці Мотриного монастиря, що ходили досить далеко збирати датки на монастир — були для нас добровільними розвідницями.

Цілком протилежно стояла справа з розвідкою у ворога. Коли Чека або штаб якої червоної частини і знаходив чоловіка, що ідейно чи за гроші брався розвідати наше положення і сили, то для такого розвідчика було „контр-розвідкою“ все населення наших околиць. Чужий чоловік в селі — відразу-ж зауважувався.

Поповнювання бригади відбувалося переважно групами людей з однієї місцевості, що один одного знали, а одиночних „новобранців“ — приймалося обережно.

Червоні частини, особливо прибуваючі з Московщини — мусіли оперувати „напомацки”...

Тієї ночі, сотні у Мельниках, Медведівці, Лубенцях — були приведені в бойовий порядок. 2-ий курінь був розташований на стику Мельників і Медведівки. 1-ий і 3-ий, маючи в складі понад півтори тисячі бойовиків, виступили вночі до монастиря. За ліс, в напрямку Жаботина і Кам'янки були вислані кінні стежі.

Години коло 9 ранку, ми мали вже відомости, що курсанти, загін Лопати, караульна рота, міліція, чота воєнкомату — разом до шестисот чоловік при чотирьох станкових і шести ручних кулеметах — готовляться до вимаршу із Кам'янки, тобто могли вже вирушити, поки зв'язок до нас добрався.

Перший курінь, з наказу Деркача, виступив на край ліса коло Грушківки.

Розположивши сотні, курінний Петренко, сотник і сотні Василенко і я, стали на пункті, з якого видно було кам'янську дорогу. Минуло добрих півтори години, поки на обрії з'явилася ворожа колона.

На полях під лісом затрималася і стояла на місці досить довго. Перед нею крутилися на конях чотири верхівці — очевидно командири. Через далековид пізнаю в одному із них „карателя“ Лопату, що вимахуючи у бік ліса руками, яквидно інформував останніх про місцевість і можливу зустріч з нами.

Ще підчас нічної наради в штабі, само собою висунулося припущення, що Кам'янка має завдання продемонструвати, щоби відтягти в цей бік всі наші сили, а тим самим — дати можливість части-

нам, що наближалися від Бобринської — заняти Лубенці, Мельники і Медведівку.

Петренко дав наказ Василенкові, щоби той, балками і селом, непомітно перевів першу сотню і заховався з нею в порослій корчами балці. Ми виступимо із лісу і зав'яжемо з червоними бій на полях. Це відразу відтягне увагу ворога і облекшить Василенкові його завдання. Тоді ми почнемо відступати з таким розрахунком, щоби підвести вороже крило або тил під удар першої сотні. Вся 1 сотня, почавши від сотника, складалася із старих вояків, була міцно здисциплінованою, добре озброєною, мала в складі понад 250 чоловік. Щоби Василенко не поспішив з виступом — курінний попередив його, щоби він не вступає в бій, поки не отримає наказу. З позицій, що їх ми проєктували заняти на полях, зв'язок добіжить до нього балкою і городами вчас. Розходилося про те, що Петренко хотів зорієнтуватися підчас бою, чи краще 1-й сотні вдає йти на крило ворога, чи перепустити його і залишитися у тилу, коли червоні лави, переслідуючи нас — підуть до ліса.

2 і 3 сотня, розвинувшись в лави ще у лісі — рушили в напрямку ворожої колони, яка ще стояла на місці.

Зауваживши нас, червоні заметушились і теж почали розсипатися в лаву.

Хвилини за двадцять, на полях точився вже бій. Курсанти стріляли добре і за короткий час ми мали одного вбитого і трьох ранених. Наші три „максіми“ і один „кольт“, били виключно по лаві курсантів, що виділялася червоними околицями кашкетів і стройністю ладу. Підчас кількох коротких наступів, курсанти мали значні втрати, але

охоти наступати ще не тратили. Останні частини ворожої лави відставали від них. Маневруючи наступами і відходами то одного, то другого крила, Петренко привів лінію фронту до потрібного нам напрямку. Від Василенка прибіг зв'язок з донесенням, що він заняв вже положення згідно з наказом.

В цей час, з невидної звітіль залізниці, відкрив гарматний вогонь бронепотяг. Вогонь той видно ніким ненаправлявся і непоправлявся, бо гранати і шрапнелі розривалися в різних місцях, що нічого спільного з боєм не мали.

Петренко передав по лаві наказ, щоби сотні поступово зменшували стрілянину, роблячи вражіння, що забракло набоїв. Через кілька хвилин передав наказ відступати — зпочатку лівому крилові, потім — правому. Курсанти були проти нашого правого крила, ближче до ліса.

Побачивши, що ми відступаємо, останні ворожі частини „батьоро“ рушили вперед.

Петренко каже мені послати зв'язок до Василенка з наказом вдарити на праве крило ворога з флангу, коли воно порівняється з балкою. Караульники, міліція, карателі — кинуться утікати до курсантів і нароблять паніки. Це можна добре використати.

Тимчасом курсанти таки добре натиснули на наше праве крило примусивши його до відступу дещо поспішнішого від „тактичного“...

Лава їх доходила вже до ліса, коли ліве крило ворога порівнялося з балкою, де була захована 1 сотня.

Ідучи з Петренком на правому крилі 2 сотні — нетерпляче очікуєм виступу першої сотні. Та...

ворожа лава проминула вже балку, а Василенко не давав про себе знати. Нарешті минув і вигідний мент, коли 1 сотня могла вдарити зтилу. Червоні наближалися за нами до ліса, а про першу сотню ні слуху, ні духу. Курсанти були вже у лісі. Підчас відступу ми мали ще двох вбитих і кілька ранених. Відпочивши на краю ліса і підпустивши ворожу лаву досить близько — Петренко з другою сотнею кидається в атаку на праве крило ворога. Відразу збите, воно стало в безпорядку відступати, утікаючи ближче до курсантів. Зпантеличені тим курсанти теж почали відступати. Всі ворожі частини, збившись в купу відступили понад лісом і відійшли на місце, з якого розпочали наступ. Постоявши там недовго — рушили в напрямку Кам'янки.

До Василенка побіг другий зв'язок довідатися, що з 1 сотнею.

За якийсь час прийшла вся перша сотня, що не зробила ні одного пострілу.

Виявилося, що зв'язок, який біг до Василенка з наказом — був по дорозі вбитий випадковою кулею.

Василенко сам бачив увесь перебіг бою, але був занадто... дисциплінований, щоби розпочати щось з власної ініціативи. На цім тлі між ним і Петренком прийшло до „гострої розмови“.

Третя сотня, підчас контр-наступу, відбила у курсантів кулемета і захопила підстріленого в ногу командира. Від нього довідуємося, що курсанти направляються на врангелівський фронт і мають наказ затриматися найдовше на два дні в Кам'янці для ліквідації „бади в Холодному Яру“.

Підраховуючи stratи — зауважуем, що нема діда Ониська Осауленка, який був на правому крилі у третій сотні. Сусіди діда по лаві, останній раз бачили його, як входили, відступаючи, у ліс коло хати побережника. Дід у лаві все жартував та переконував необстріляних молодиків, щоб не кланялися незнайомим кулям. У лісі вже ніхто його не бачив.

Кілька козаків пішли на розшук і за кільканадцять хвилин — принесли мертвого діда. Мав розірвані гранатою груди й живіт.

З козаками прийшов побережник, у якого позичили старе рядно, та оповів про смерть діда, що її випадково бачив виглядаючи із льоху, куди заховався з родиною підчас бою.

Дідові куля перебила ногу, як він перескакував через пліт на город лісничівки. Рушниця впала потойбіч плоту. Пробивав було повзти, та мав перебиту кість і не зміг. Обернувся убік наближаючихся курсантів — виняв із торби та розклав перед собою свої гранати. Як червоні наблизилися — почав частувати їх через пліт „гусячими яйцями“. Вблизши і ранивши кількох — запалив запальник останньої гранати і поклав її під себе....

Забравши із собою своїх вбитих і ранених та залишивши стежі — вертаємося до монастиря, де готовився обід.

Годин за дві кінна розвідка донесла, що червоні частини, що їх ми дожидали з другого боку — наближаються вже до Лубенець.

Деркач передав до лубенського отамана Пономаренка, щоби всі озброєні, захопивши із со-

бою родини помітніших повстанців, — виступили з села до ліса.

Постановлено перепустити червоних через Лубенці без бою і дати їм можливість наблизитися до Мельників і вступити в бій з 2 курінем та мельничанськими сотнями. 3-й курінь вирушив на край ліса під Лубенцями. 1-ий курінь і штаб бригади залишилися в монастирі.

За якийсь час розвідка донесла, що червоні вступили в село і розташувалися там на відпочинок.

Ще за годину-півтори, від третього куреня прискакав зв'язок із запискою від Кваші. Большевики палять Лубенці. Пономаренка з його хлопцями не можна стримати — хочуть наступати. Що робити ?

Деркач, Грицаєнко, Отаманенко, Петренко і я — сівши на коней — скачемо на край ліса. Над Лубенцями хмари чорного диму. Горіла хата Пономаренка, сотника Вішневецького і ще кільканадцять хат. Разом з отаманом 3-го куреня радимося що робити. Деркач настоює на своєму, що треба дати ворогові змогу вирушити на Мельники і тоді оточити його.

В цей час підїхав до нас Чорнота з селянином, що прискакав верхи із Лубенець.

Червоні, запаливши кільканадцять хат і то якраз видатніших повстанців, розстріляли батька і жінку одного із тих, що були в лісі та пограбувавши трохи село — вирушили в напрямку моста через Тясмин. Шукали за родинами Пономаренка і Вішневецького. Кілька селян захопили із собою.

Хтось мусів зрадити ворогові все, що діялося в селі та поінформувати його в ситуації¹).

Довідавшись нарешті, що таке — Холодний Яр — червоні, очевидно покинули замір ліквідації його наявними силами і хочуть вимкнути за Тясмин.

Деркач посилає верхівця до Мамає, щоби той з 2 курінем і медведівчанами ішов на переріз ворогові до моста, а сам з 3 курінем вирушив услід за червоними. Та вони виграли час. Медведівські стежі зауважили наближення противника, та поки надіспіло підкріплення — колона вже перейшла через міст. Вив'язалася коротка перестрілка через річку, після якої, червоні відійшли за кучугури і пішли далі по черкаській дорозі. Наніч затрималися в одному із сіл, кілометрах у 8—10.

Бригада і села провели ту ніч в поготівлі. Рано до штабу зголосилося двох із п'яти селян, що їх червоні захопили були із Лубенець, як заложників. Оповіли, що всіх їх увечері сильно побили у червоному штабі вимагаючи відомостей скільки є озброєних, а головне скільки „петлюровських солдат“ в Холодному Яру? Потім замкнули пов'язаних до льоху під будинком колишньої кооперативи. По півночі, як змінилася варта, стійковий червоноармієць відімкнув двері і розговорився з ними. Оповів, що він сам „хахол“ колоніст з-над Волги, в червоній армії служить по мобілізації

*) Значно пізніше, довідалися ми, що то зробив лубенський селянин, що служив кільканадцять років урядником царської поліції. Московський монархіст по переконанням — він ненавидів український національний рух і при першій нагоді „прислужився“ своїм односельчанам.

і хоче дезертувати. По дорозі із Бобринської до Лубенець, умовився в одному селі з селянином, що той прийме його і за поміч у роботі — перетримає поки большевизм завалиться. Він чув, як командир говорив, що їх всіх рано розстріляють. Отож він сам постарався, щоби попасти на стійку до льоху. Розв'яже їм руки, віддасть рушницю і втече разом з ними. За те вони мають дати йому взамін військового, відповідний цивільний одяг і вивести на дорогу до того села. Та треба залишити якийсь слід, що навів би червоних на думку, що на льох був зроблений напад і його захопили із собою ті, що напали, бо інакше можуть тяжко потерпіти його батьки. Колодку по виході всіх замкнули і потім зкрутили люфою рушниці. Червоноармійського кашкета, один із побитих селян змочив своєю кров'ю і кинув на східцях до льоху. В будинку тому ніхто не мешкав і вони ушестерьох щасливо вибралися із села й добралися до Лубенець. Вдячні тому червоноармійцеві за вирятуване життя, селяни прийшли до штабу за дозволом, щоби він залишився у них в Лубенцях.

Отаман дав розпорядження начальникові штабу, щоби той видав бувшому червоноармійцеві двісті тисяч совітських рублів, дав відповідні чужі документи, але із обережності — най він йде собі до села, у якому мав замір залишитися. Не можна бути гварантованим, що червоні не підстроїли нарочито цієї історії, щоби вкинути між нас свого розвідчика. Грицаєнко поїхав верхи до Лубенець і вернувшись оповів, що хлопець зробив на нього добре вражіння. Дезертир оповідає, що частини ті вирушили із Самари на врангелівський

фронт. В Бобринській дістали наказ висісти. Вчора мали наступати із Лубенець на Холодний Яр та підчас відпочинку, командир зібрав частину і вичитав із аркуша паперу, кого треба спалити, кого арештувати, а потім приспішив з вимаршем до мосту. Говорили, що командир одержав відомости, що у лісі зібралася величезна банда, з якою зачіпатися небезпечно.

Червоноармійця відвезли лубенчани до бажаного села.

Підвечір, із Кам'янки надіспіла звістка, що курсанти всіли до ешалону і від'їхали на фронт.

На другий день одержали відомости, що Степова повстанча дивізія наближається вже до Чигирини. Отаманенко і Чорнота з кінною сотнею виїхали назустріч. Перший курінь одержав наказ перейти до Медведівки, куди перейшов штаб бригади.

Пополудні, вся Медведівка заповнилася колонами степовиків. Штаб отамана Блакитного примістився у вищій початковій школі. Постать отамана степовиків, що прибув до школи в супроводі штабу на кочях — виглядала імпонуюче. Середних літ, кремезний чоловік, із помітною військовою виправою, одягнений в простеньке убрання військового крою, але з „цивільного“ темносірого матеріялу. Мав на собі лише револьвер, далековид і пляшета з мапою.

Познайомившись із штабом — їдемо з Петренком оглядати степовиків, що склалися із кількох об'єднаних повстанчих загонів. Найбільш сподобався нам загін Чорного Ворона: триста чо-

ловік виключно на конях і тачанках з кулеметами. Коні під верхівцями і в тачанках — „змії“! Ситі, вичищені, з позаплітаними в гриви коліровими стяжками. Масти переважно вороної. Козаки майже всі в чорних козацьких шапках і бурках. Від загону повівало махновсько-партизанським духом. Зрештою він складався переважно із хлопців, що „пройшли школу“ Махна, лише будучи свідомими українськими повстанцями — відсіялися від чорних прапорів.

Добрий вигляд мала батарея із трьох кінно-гірських гармат, що пригадала декому із нас наших „алмазовців“. Лише набоїв мала обмаль. Гармат дивізія мала більше, та змушена була залишувати із-за браку набоїв.

Добрий бойовий вигляд мав 1-ший полк дивізії, невеликий відділ кулеметів на тачанках, і поодинокі сотні в різних частинах дивізії.

Натомісць запасовий полк, що мав у складі до чотирьох тисяч чоловік, — не мав ні одної рушниці. Хто діставав собі рушницю — переходив до дієвих частин. Зброю заступали ковальської роботи списи, коси прив'язані вздовж держака, деревляні штилі — гострі на кінцях дрючки, що ними на Херсонщині подають снопи, були й залізні вила та гостро відточені рискалі. Таке саме озброєння мала половина загону отамана Штиля, деякі сотні 2 полку і останніх піших частин. Із близько 15.000 складу дивізії, таку „домашнього зразку“ зброю, — мало щонайменш 6.000 чоловік. З півтори тисячі мали рушниці-„обрізи“, тобто зброю придатну лише для бою на близьку віддаль і то непевну.

Кінноти було мало і за винятком верхівціз Чорного Ворона та невеличкого кінного загопу Кобчика, — кіннота мала вигляд не потішаючий.

Чорноліський полковник Хмара, що своїми трьомастами шабель міг значно підсилити склад кінноти, — приєднатися до дивізії відмовився, хоч підчас маршу її до Холодного Яру, зв'язувався з нею і допомагав відбиватися від червоних. Мотивував своє становище тим, що приєднання до дивізії лише зв'яже йому руки, а користі від такого зведення до купи повстанчих сил — він не бачить. Зазначив, що приєднається лише в тому разі, коли все об'єднання піде на Захід, щоби пробитися через фронт і прилучитися до української армії

Оглянувши степовиків — вертаємося до свого штабу. На одній із тачанок Чорного Ворона — зауважую знайме звідкись обличчя. Ті блискучі чорні очі й копицю кучерявого влосся — я рішуче десь вже бачив. Глянувши на мене, „знайомий“ зскочив із тачанки з протягнутою рукою.

— Здоров „конт-революція“! Що не розстріляли — утік?

Сердешно стискаю руку колишньому сусідові в одиночному корпусі елісаветградської тюрми — Гордієнкові, який своєю „фільозофією“ та утечею серед білого дня — додав мені віри у те, що й я втечу.

— Тут, братику, ще один елісаветський смертник є — Житкевич — не знав його у Чека? Утік в місті, як на допит десь водили. А я думав ти не втечеш — занадто морда у тебе була квасна та пригноблена.. Оповідай, як було...

Утішений несподіваною зустріччю, забираю Гордієнка до хати знайомого селянина і там оповідаємо один одному свої пригоди.

Підвечір в школі відбулася нарада всіх штабів, на якій командування всіма частинами, в тому числі і нашою бригадою, було віддане в руки Блакитного.

Штаб Степової дивізії теж мав відомости про заломання червоного фронту на Заході і його відворот з під Варшави та з Галичини. На врангелівському фронті справи червоних теж не блискучі. Більше половини червоних частин, що оперували на Херсонщині проти дивізії — одержали наказ негайно вирушити на фронт.

Підчас обговорювання дальшого пляну операцій, на нараді виникнула суперечка. В той час як більшість з Блакитним і Держачем стояли на тому, що приєднавши змобілізовану до 5—6 тисяч Холодноярську бригаду, група перейде в Черкаський повіт, що був обхоплений під цей час повстанням, а тоді вже буде видно — що ж далше? — Чорний Ворон, старшина Блакитного — Житкевич і ми удвох із Чорнотою поставили руба питання, щоби дальша ціль існування нашого об'єднання — була вирішена відразу.

Вся Україна, під цей час, уявляє із себе безліч дрібненьких „фронтів“ повстанців з червоними. Большевики змушені тримати на цих „фронтах“ в розпорошеному стані, більше війська як на польському та врангелівському. Та завдяки цій розпорошеності повстанчих акцій — повстанці не мають рішачого впливу на події.

Найбільшою вадою українського повстанця є те, що він прив'язаний до рідної „стріхи“ і воліє крутитися коло неї, аж поки його розстріляють.

Маючи такий солідний кулак повстанчих сил, мусимо поставити собі певну ціль — хоч би з'єднання з українським військом — і вбираючи в себе все свіжі відділи повстанців, без затримки йти до фронту, нищучи вороже запілля. Це буде тримати весь час масу в бойовому піднесенні і дядько не буде мати часу нудьгувати за хатою і оглядатися за нею. Відбившись від „стріхи“ — силою положення, буде змушений держатися частин. Такий марш дасть змогу поповнити запаси зброї, а одночасно, большевики не будуть в стані сконцентрувати проти нас значних сил, що безперечно зроблять, як будемо товктися на місці і виглядати — „що ж дальше?“

За нашу „опозицію“ — досталося нам солідно від старших начальників, мовляв, в українців завжди так — „яйця курку хочуть вчити“... Знаємо що робимо! треба роздивитися, розважити, а тоді вже рішати. Нарада закінчилася під „гаслом“ — „ранок від вечора мудріший“...

Хоч останні ночі вересня були вже досить холодні, частина степовиків ночувала таборами на дворі.

Вночі одержали відомости, що ворожі частини, які йшли услід за Степовою дивізією, перейшли у Чигирині Тясмин і проходять Побережжям, поза кучугурами в напрямку Черкас.

Рано наша розвідка донесла, що вони об'єдналися з частинами, які прибули із Бобринської і діставши вночі ще й підкріплення із Черкас — по

всіх ознаках готовляться до наступу на Медведівку.

Бригада наша поповнилася сотнями із сіл і мала понад 5.000 складу. Медведівка перетворилася у величезний військовий табор. В походних кухнях, котлах вкопаних у землю, в хатах — варилося їжа для двадцятитисячного війська. Села щедро доставляли харчів.

Години коло одинадцятої, стежі сповістили, що на пісчаних кучугурах за мостом через Тясмин — з'явилися перші ворожі лави. Міст заслони́в наш перший курінь. Зав'язалася перестрілка через річку. Тимчасом, вся група, скінчивши з обідом — приготувилася до походу. Частина степовиків і наш 2 курінь, переправлялися через Тясмин поро́мом коло Медведівського монастиря.

Наш курінь посунувся до Онуфрієвського монастиря, що стояв на обривах вище мосту. До мосту підтягалися частини. Ми з Петренком оглядали з монастиря ворога на другому березі, коли підїхали до нас Блакитний і Деркач.

Пісчані кучугури вкривалися все свіжими червоними лавами, що повільно зближались до мосту. Десь за кучугурами розляглася густа стрілянина. Очевидно наші, що переправлялися на другий беріг нижче Медведівки — зіткнулися з ворогом.

Червоні лави залягли і не посуваючись далше — відкрили рідку стрілянину в наш бік. Левадний установив на вигідних пунктах кілька кулеметів, які покищо мовчали. Нараз за кучугурами розлігся гарматній стріл і ворожа граната розірвалася десь на медведівських городах. Потім друга, третя... Коли хоч одна попаде на забиту колонами дорогу — наробить паніки... Блакитний послав

верхівця на батарею, яка була ще у Медведівці, щоби із двох гармат обстріляла ворога шрапнелями.

Над кучугурами, зовсім низько над ворожими лавами — заklubилися розриви наших шрапнелів. Гарматчики у степовиків — були „не найгірші“...

По шести шрапнелях, кучугури вкрилися утекаючими лавами червоних.

Левадний пустив в рух три кулемети, щоби лише „підганяти“, бо віддаль була завелика. Кучугури скоро опустіли. Ворожа гармата перенесла вогонь на Трушівці, де певно побачила наш другий курінь.

Через міст вихром пронісся загін Чорного Ворона і скоро зник за кучугурами. Хвилини за десять — відкликнувся здалека тріскотнею кулеметів із тачанок. Через міст рушили наші колони.

Блакитний побоюється, щоби Ворон не загнався задалеко, та ми його заспокоюємо. По пісках далеко не поженеться — коней пожаліє...

На підмогу Воронові поскакали Чорнота, Кобчик і кіннота Блакитного.

Довга валка повстанчих частин, з розпущеними прапорами, потягнулася через кучугури на Побережжя.

Кілометрів через три — догнали Чорного Ворона. Загін захопив ворожу гармату перебивши в ній з кулемета коней, коли вона, загрузаючи у пісок — утекала за піхотою. Хтось із обслуги вихопив із гармати замок і верхи утік. Гармата без замка нідочого не надавалася, та в зарядному ящику було з десятків набоїв. Це справило велику радість начальникові наших гармат, що догнавши

нас конем — „бідкався“ над витратою шести шрапнелів.

Кілометрів через десять, червоні зробили спробу затримати наш рух, та налякані поважним виглядом наших лав — відступили даліше.

Ідучи услід за наляканими червоними частинами, ми мали всі шанси зайняти Черкаси. Однак Блакитний і Деркач, на короткій нараді під час руху, постановили Черкаси обминути і йти на з'єднання з Голим. Переночували у селі Руська Поляна та поблизьких хуторах і селах. На другий день вирушили на Мошни. По донесенням нашої розвідки звечора, у селах, що були нам подорозі — були незначні частини „Внус“, які провадили боротьбу з черкаськими повстанцями. Та ранком ми вже їх не зустріли. Повтекали вночі у напрямку Цвіткової.

У Мошнах штаб примістився в домі діякона. Головну вулицю величезного села заняла Холодноярська бригада та 1-й полк Степової дивізії. Останні розмістилися в околицях.

Негайно зв'язалися із штабом Голого, який був під цей час недалеко Мошен. До нашого штабу почали з'являтися делегації із різних сіл, що були обхоплені повстанчим рухом. Розмовляючи з селянами-повстанцями, бачу, що вони дивляться на нас, як на силу, що обєднає їх і поведе на боротьбу з москалями-большевіками.

Один із „делегатів“, сивуватий вже селянин, по виході із штабу „закоханим“ поглядом глянув на жовто-блакитний прапор; що був прикріплений коло воріт, на наші гармати, що стояли на вулиці поблизу штабу, і зірвавши з голови шапку — вдарив нею до землі: „Дайош Київ!“ — крикнув він

захопленим голосом, який багато говорив для того — хто „вмів чути“...

На Другий день прибув Голий з кількомастами своїх повстанців. Його відділи, які він привів на з'єднання, до Мошен не увійшли, а розмістилися в недалеких селах. Повстанчі сили, що ними він розпоряджав, налічували около 6.000 чоловік. Примітивно озброєних було більше третини.

Очікуючи приїзду Голого, я уявляв його собі як солідного „дядька-отамана“ і трохи розчарувався, коли побачив, верхи на коні, молоденького хлопця, в однострою студента київського університету. Лише замість поломаної „студентки“, мав на голові кудлату козацьку папаху, а поверх чорного пальто з „петлицями“ і блискучими гуздиками — красувався цілий „арсенал“ зброї. Смішно виглядали в стременах його ноги у черевиках і штанах „на випустку“. Та при ближчому ознайомленні, те некорисне вражіння змінилося. Голий — був здібний, енергійний ватажок, мав „добру голову“ і вмів захоплювати масу. Великим мінусом для нього був брак військового знання і практики, але мав старшин-помішників.

Голий оповів, що він звечора послав зв'язки до кількох ватажків, які йому не підлягають, щоб вона вели свої відділи на з'єднання.

Пополудні до Мошен увійшов великий повстанчий відділ. Привів його галичанин, бувший старшина австрійської армії, прізвища якого на жаль не памятаю. Він же був його організатором і отаманом.

Удвох із Чорнотою, верхи, зустрічаємо цей відділ підчас руху. Вигляд його був такий оригі-

нальний, що навіть похмурій Андрій — посміхнувся.

Сам отаман, що їхав верхи попереду, від голови до стіп був вбраний в австрійський однострій з австрійськими хрестами і медалями на грудях. Було дивно, як він те все зберіг. Замість шаблі — австрійський багнет. В руках мав солідний кийок, вимахував ним як булавою.

Відділ йшов досить стройно, з старшинами і підстаршинами на приписаних місцях. Був „посортований“ в сотнях і чотах: окремо босі — окремо взуті, окремо в білих селянських штанах — окремо в „крамних“, окремо в солом'яних капелюхах, в кашкетах, в баранячих шапках, одна чота з рушницями, друга з косами, третя знову з рушницями, слідуюча з штилями і т. д.

По прибутті на місце, отаман „австрієць“ відважив кілька „бучків“ парубкові повстанцеві за невиконання якогось наказу. Придивляюся до цієї, так незвичайної в повстанчих частинах „екзекуції“. Товариші караного, „доброзичливо“ жартували на його адресу і яквидно признавали за своїм отаманом рацію і право на таку кару.

До вечера в район нашого розположення прибуло ще кілька менших повстанчих відділів.

На другий день, в домі діякона, зібралася нарада всіх отаманів і старшин, котрих вони лічили потрібним взяти із собою. Від Холодноярської бригади були: Деркач, Петренко, Мамай, Кваша, Грицаєнко, Отаманенко, Чорнота і я.

Перш за все, на нараді занялися підрахуванням наших сил. Виявилось, що кількість повстанців, об'єднаних в відділах, які зконцентрувалися в околицях Мошен, досягла поважної цифри у 30.000

чоловік, але всі місцеві отамани запевняли, що можуть свої відділи збільшити. Їсі отамани окремих загонів охоче згодні підпорядкуватися штабові нашої групи. Само собою повстало питання: для чогож ми зібралися і що маємо робити даліше?

Про те, що червоний фронт на заході заломався, а поляки і українська армія провадять успішний наступ на цілому фронті — ми мали вже цілком певні відомости. Підчас наради, прибув із Черкас наш холодноярський старшина-розвідчик і оповів, що червоні стягають за Канів частини для оборони Києва від повстанців. Всі червоні частини, що були на Черкащині, дістали наказ негайно вирушити туди. Частини, які зконцентрувалися були в Черкасах — поспішно вирушили вверх по Дніпру. В Черкасах залишилася лише мінімальна кількість потрібна для оборони міста. Всі комуністи, комсомольці і охотники з-посеред позапартійних жидів, дістали зброю і зосереджені в казармах та установах. Військове та залізничне майно вивозиться на лівий беріг Дніпра. Установи всі спакувалися і приготувалися до евакуації.

Старшина той розмовляв з червоноармійцями різних частин. Настрій в частинах пригнічений, подекуди — просто панічний. Кружляють серед червоноармійців чутки, що на польський фронт прибула величезна французька армія з газами і „лучами смерти“, з якою годі червоній армії боротися, що в Москві повстали проти большевиків робітники всіх заводів і фабрик, що в Одесі — англійський десант, по всій Україні повстання і т. д. Один із червоноармійців (наш розвідчик теж видавав себе за червоноармійця) по секрету шепнув

Йому „новинку“, що Ленін і Троцький, захопивши досить золота — драпнули вже аеропляном за кордон.

В частинах шириться дезертирство, хоч виданий наказ розстрілювати пійманих дезертирів на місці.

Коли розвідчик скінчив свою доповідь — зібрання задоволено загуло перекидаючись заввагами про положення.

В цей час піднявся Чорний Ворон і попросив слова. В постаті цього ватажка партизанів — була цікава особливість. Меткий їздець і вояка — він був одночасно якийсь повільний нерухливий. Коли згинав руку — здавалося, що гне штабу заліза. Зате його рухи мали в собі щось... гіпнотизуючого. Нагадували „ліниві“ рухи тигра в клітці. Але що Ворон мав дійсно особливе — це очі: темні, тверді, непорушні. Він зовсім не моргав повіками, а змінюючи напрямок погляду — повертав не очима, лише всією головою.

Промовець повільно оглянув зібраних отаманів.

16

— Ну — щож, панове... Ворог сам підповідає нам, що маєм робити... Червоні бояться, щоб повстанці не захопили Києва... Забираєм Черкаси, підірвем мости на Дніпрі й не гаючи часу — рушаєм на Київ. По дорозі-ж усюди повстанці... Поки дійдем — зберемо армію. У червоних невдачі на фронті. Частини, які оперують проти нас — пригнічені й налякані. Куди не повернуться — мають в запіллі повстанців. Таке військо дороги нам не замкне і Києва не оборонить.

— Це неможливе! — Не вдасться! — Ми не регулярне військо, щоб наступати на Київ! — розляглися протестуючі голоси.

— А чи Петлюра позатірок — регулярним військом Київ заняв?... Звичайно, невдасться, як наперед вірити у невдачу. Та колиб і невдалося заняти Київ — нічого не втратимо. Повертаєм „віштя“ і йдем до фронту. Ще тих, що пристають до нас із собою потягнем. А ще й по дорозі не одну тисячку повстанців зустрінем...

— А як большевики із Москви свіже військо підвезуть і напруть на нас ззаду?

— Скорше до фронту дійдем та напремо на нього ззаду — тільки й страху.

— Поки ми такого „гака“ аж попід Київ зробимо — нас оточать і розіб'ють.

Піднявся Чорнота:

— Боїтеся „гака“ робити — йдем навпростець до фронту. Намісці крутитися — ще скоріш оточать. Зрештою, скажіть мені, панове, на милість божу — по якого чорта нас отут тридцять тисяч зібралося!!! Черкаські бори і без нас стоятимуть... Сам Бог посилає нам годину, в яку можемо щось зробити для України. А ми її протупцюєм на місці та пробалакаєм. Ще раз повторюю — йдем до фронту! Не гаючи дорогого часу — рушаєм назустріч нашому урядові і військові. Розвернемо ворогові запілля. Поки дійдем — буде нас вдове, може й втрое більше.

Голос забрав командир 1-го полку Степової дивізії.

— Я, панове отамани і старшини — не проти того, щоби йти до свого війська. Але.. наші херсонці і так вже нарікають, що далеко завели

їх... На марш до фронту — навряд чи погодяться...

Серед Холодноярців теж було чимало таких, що не мали охоти відходити далеко від хат. Та я знав, що вразі рішення іти до фронту — ніхто із них не посміє сказати, що він не хоче.

Дрібніші місцеві отамани, з повагою на обличчях, слухали і поглядали на Блакитного, Деркача, Голого... Чекали, що скажуть головні ватажки. Голий, порадившись із своїми сусідами, сказав, що він і підвладні йому отамани цілком одобрюють плян іти на з'єднання з Українською Армією, щоби підсилити її, але... він переконаний, що його повстанці дальше Черкаського повіту не підуть.

Отаман-галичанин зірвався і весь почервонівши — вдарив кулаком до стола.

— Як то не підуть?! Що то є — не підуть?! України хоче — а з повіту не піде? Прецінь то є військо! Як я кажу, щоби йшов — то мусить іти — бо шляг го трафить!

Більшість присутніх зареагувала на цей вибух „австрійця“ посмішками і маханням рукою.

Та становище цього ватажка повстанців, відповідно уняте, не було таким смішним і абсурдним, як видавалося... Селянин брав рушницю чи косу і йшов боротися. Він хотів бути... військом. І коли в нього впоювалося віру в справу, коли він вірив в „зорю“ свого ватажка, коли ватажок не „мітінгував“ і не питався його, чого він хоче, а чого не хоче — лише авторитетно і певно відрубав накази — повстанець йшов за ним всюди і був ідеальним вояком.

Сидячі на нараді, задумуюся над тим, що цими самими шляхами, з такимиж приблизно си-

лами, розпочав свій тріумфальний похід Хмельницький. Він напевно не питав своїх повстанців, чи вони хочуть іти на Захід — чи хочуть вертатися до своїх сіл...

Останній забрав голос отаман степовиків, що радився кілька хвилин з Деркачем.

— Панове старшини! Фронтові ми багато не допоможемо. Зрештою він і не потребує нашої допомоги. Большевицькі армії відступають і все промовляє за тим, що стримати наступу українського і польського війська — на цей раз вже їм не вдасться. Я тримаюся думки, що ми зробим більше діло для України, як зачекаємо тут, в вигідній для оборони місцевості, поки фронт докотиться до Дніпра. В той час, частині червоного фронту, яка буде відступати на переправи у Черкасах — ми відріжемо шляхи відступу. Коли прийняти під увагу, що вода у Дніпрі стоїть досить високо, переправи у Крюкові—Кремінчуці — теж можемо відрізати, а до переправ у Києві і Катеринославі — далеко — цілий відтинок червоного фронту — буде знищений. А поки що — будем провадити тут операції і нищити ворожі частини, які ворог тримає в запіллі, і будем дожидати наближення фронту.

— А що — пане отамане — як гора несхоче прийти до Магомета? Як фронт не наблизиться — а віддаляться? — відізвався Чорнота.

Блакитний розвів руками.

— Мій друже! Не треба дуже глибоко розумітися на військовій штуці, щоб бачити, що операції червоної армії на Україні — програні безповоротно. У побідний наступ — вона вже не перейде,

хоч би тільки тому, що має опановане повстанцями запілля й знищений транспорт...

Піднявся Деркач.

— Панове старшини! Машеруючи ни Київ, чи до фронту, ми не будемо забезпечені, що нас не розіб'ють. Залишаючись коло Дніпра, у своїй місцевості — ми забезпечені, що збережемо до критичного моменту свої сили і зможемо відіграти значну роллю. Я поділяю погляди пана отамана Блакитного і одобряю його плян.

Більшість присутніх — теж підтримала і одобрила

Нарада закінчилася.

Правду кажучи, по промові Блакитного, я сам в душі погодився з його пляном. Поспішити до фронту, стати скоріше під прапором рідного війська — це добре... Але стягнути до Дніпра позстанчі сили, замкнути розбиту червону армію на Правобережжі, забрати у неї для українського війська ту масу коней і зброї — це двічі добре... Хто ж міг передбачити, що поляки замиряться на половині дороги до цілковитого розбиття большевизму, що наша „гора“, завдяки цьому — відкотиться від нас аж за Збруч...

Гості, дискутуючи ще, виходили із діяконівської світлиці. Чорний Ворон, що залишався ще з Блакитним у нашому штабі „на чайок“ — не уступав і боронив перед ним та Деркачем свій плян захоплення Києва. Блакитний настоював на недоцільності такої операції.

— Що вам так Київ у голову засів? — розводив він руками перед Вороном. — Київ поляки і без нас займуть. Наша армія на правому крилі фронту... В напрямку Києва — піде хіба якась „репре-

зентативна“ частина.. А наше завдання — допомогти у першу чергу своєму війську.

Ворон „таємничо“ посміхнувся.

— Кажете, пане отамане, — поляки і без нас займуть... Маю велику охоту, щоб на цей раз — вони вступили до Києва як гості, салютуючи вже вивішеним українським прапорам... І як би я мав не триста, а хоч би півтори тисячі на конях і тачанках, то хоч би тільки для цього — захопив би Київ перед самим їх носом...

Чорнота, що прислухаючись до розмови сидів зо мною на старенькій отомані — впав у „фільозофський настрій“...

— Бачиш — це розмовляють між собою два коліри: чорний і блакитний... Хай мене чорт вхопить, як той ніжний колір у нашому прапорі — принесе Україні щастя... А знаєш — думка у Ворона непогана... Захоплення столиці українськими повстанцями, раніше ніж дійде до неї фронт — булoб неабияким подарунком для українського уряду... Чорний Ворон, хоч і „степовий бандит“ — на „міжнародніх чемностях“ розуміється... Я погоджуся, щоб не йти до фронту — лише не пускати „товаришів“ утекати через Дніпро. Але у Києві... Хоч би тільки тому, що як наближення фронту відтягнеться ще на місяць — ми, стоячи на місці, — розтопимося... Черкасці розбредуться по хатах, як тільки тиждень не буде з ким битися... Степовики без діла — будуть згадувати свої хати... Половина їх — боса... Наближаються холоди, а взути можна тільки захоплюючи міста...

Розмову перервала чорнява діяконівна, що просила до чаю

Ранком ми стояли гуртом коло штабу бригади і розмовляли. Широка вулиця була заповнена повстанцями із різних відділів, що знайомилися між собою, розмовляли, співали.

Наш отаман мав поганив настрій.

— Чого журишся, отамане? — запитав Чорнота, — може нездоров?

Деркач відповів невідразу.

— Невиспався... Приснилася така дурниця, що потім не міг вже заснути... Тай правду сказавши, чогось... неначе якесь передчуття у мене недобре, неможу собі місця знайти... Щоб часом „товариші“ несподівано не напали і не дали нам духу... Піду до Блакитного — запитаюся чи чого нового за ніч не підпливло.

— А що снилося?

— Кажу — дурниця, якої тверезий чоловік ніколи не видумав-би. Приснилося що у нас в штабі сиділи чекісти і судили мене... Присудили до розстрілу... І так все по дивному: на мені зброя, через вікна бачу як ходите попід хату ви усі, козаки — а мене в'яжуть і ведуть на двір розстрілювати. Ведуть поміж холодноярцями, я кричу щоб рятували мене, кличу по імені тебе, Юрка, Отаманенка, — а ви неначе не чуєте нічого і не бачити... На цьому прокинувся і знову задрімав. Аж чую хтось лежить коло мене. І то так виразно чую дотик, обіймає мене, а мені сниться одночасно, що я не сплю і згадую той сон, що перед тим снівся... І думаю над тим — хто це коло мене лежить... Свічу сірник і бачу що це покійний отаман — Василь Чучупака... Дивиться на мене, а очі повні сліз.. Дружили ж ми з ним, а такий мене чогось страх напав, що вже прокинувся, а ще зубами дзелен-

чав... Воно, звичайно, дурниця, а все чомусь із голови не можу собі вигнати... Все чогось серце ние — як згадаю...

Андрій уважно глянув в обличчя отамана.

— Щоб часом, Іване, не попереджував тебе покійний отаман... Не одного я бачив на війні з передчуттям... Як будемо мати сьогодні-завтра бій — мусиш стерегтися. Знаєш що... Будеш не там де тобі буде хотітися, а там де я тобі пораджу — добре? Часом і смерть можна обдурити...

Дедкач засміявся і махнув рукою.

— Ми здається, Андрію, оба старими бабами — ворожками стаєм. Піду до степовиків.

Заклавши руки на спину — пішов вздовж вулиці. Обговорюючи випадки снів і передчуть — поглядаєм йому услід. Заледви отаман порівнявся із першою групою повстанців, що стояли розмовляючи — від неї відділився молодий хлопець і підійшов до нього, неначе хотів щось запитати. Нагло отаман подався крок назад і вхопився за кобур з револьвером. Бистрий мах руки хлопця і коло ніг Деркача — вибухнула сильна граната. Оба впали на землю. В групі розлігся крик когось — раненого відламком.

Підбігаєм до отамана. Лежав навznak, зблідлий, із закровавленою на животі й ногах одіжжю.

Хлопець лежав непритомний із закровавленою на грудях вишиваною сорочкою. По хвилині розкрив очі й ослабленою рукою — повільно потягнув із кишені револьвер. Вдаром чобота вибиваю йому з рук зброю.

— Ти хто такий?

— Я комсомолец — чекіст!... Смерть петлюрівським бандитам! Хай живе третій інтернаціонал!

— Ти знаєш кого ти вбив?

Хлопець усміхнувся і глянув убік Деркача.

— А вбив?... Правда вбив?.. Я — Деркача не знаю?! — Я всіх вас бандитів знаю! Я Чучупаку Петра сам у Черкасах „шльопнув“ у підвалі..

— Таж це нашого медведівського Хаїма — різника син! — скрикнув піджилий медведівчанин, що стоячи поблизу — приглядався до лежачого.

Хлопець з обличчя зовсім не був подібний до жида і говорив чисто по українськи. Коли підняв голос — із пробитих відламком легенів — булькала кров з повітрям.

— Хто тебе послав?

— Мене послала Чека, щоб я сам згинув, але отамана Холодного Яру „шльопнув“... Хай живе...

Медведівчанин підскочив і одним ударом приклада — розмя'жджив голову.

Отаманенко, скипівши, вхопив дядька за рушницю; та Чорнота поклав на його руку свою

— Покинь.

— Так щож він дурень вирвався!.. Треба було допитати, щось довідатися.

— Нічого б не довідався — міцне духом життя було...

Отаманом занявся фельшер, що надбіг та Грицаєнко. Мав пробитий відламком гранати живіт над пахвою і покалічені ноги. Граната вибухнула заблизько і тому відламки не попали в груди чи голову. Коли очутили — намагався усміхатися і жартувати перемагаючи гримаси болю.

За пару хвилин надбіг лікар, що був при Степовій дивізії. Зробили перев'язки. Треба оперувати, витягнути із живота відламок — а нема ні наркози ні хірургічних приладь... Послали до місцевого лікаря.

Післанець вернувся з короткою відповіддю:

Медикаментів та операційних матеріалів давно нема, а хірургічні ножі забрали весною червоноармійці переходячої частини — сподобалися, що добре ними болото з чобіт обшкрябувати.

Лікар потішає, що як відламок не брудний і не буде зараження крові — то ранений може вижити і без операції. Небезпечних порушень органів — здається нема.

Один із повстанців мав скалічену ручкою гранати ногу. Розглядаєм ту ручку і стверджуем, що бомба була німецька, такої конструкції, що вибухає від вдару.

Командування бригадою — передав Деркач курінному Петренкові.

В наступні дні й ночі робимо декілька маршів у напрямку Каніва, розшукуючи ворога. Та червоні заздальгідь зникали, уникаючи найменшої сутички. Вся місцевість над Дніпром між Чигирином і Канівом — була в наших руках. Це вносило в повстанчі лави вражіння, що з большевиками вже скінчено. Войовничий запал у масі — падав. Створювалися „демобілізаційні“ настрої: як нема з ким битися — треба йти до дому, — там робота чекає...

Жовтень приніс приморозки і багато повстанців „нудьгувало“ за чобітьми.

Півтора тижня по мошенській нараді, зібралися ватажки на нараду у Межиріччі над Россю.

Цього разу всі погодилися, що повстанцям треба „дати роботу“. Отаман Степовиків подав плян, щоб зайняти Корсунь, де по нашим відомостям були значніші червоні частини, знищити при переході залізниці цілий відтинок, щоб забезпечити собі запілля з боку Фастова, а тоді рушити на Цвітково і знищити цей важливий для ворога залізничий вузол. Вибухового матеріялу, щоб висадити в повітря кілька мостів і водокачок — мали ми досить. Та підчас обговорювання пляну — само собою виринуло питання Черкас. Це місто, тільки тому, що ми його не брали — було від лінії Дніпра червоним півостровом серед обхопленої повстаннями місцевости. У Черкасах перехрещувалися ворожі шляхи сполучення Дніпром пароходами, та залізницею, що лучила лівий берег з правим. З цього боку, як ми залишимо Черкаси в спокою, — ворог скоріше міг підвезти військо ніж з розбитого фронту через Фастів. Треба спочатку „зліквідувати“ Черкаси і висадити в повітря мости на Дніпрі.

Другого ранку все об'єднання вирушило в напрямку Черкас. Йшли трактом що від Катеринослава через Черкаси веде понад Дніпром до Києва.

Чорний Ворон, а за ним наша бригада, йшли в авангарді. Проминувши довгу долину — оглядаємо з Петренком з гори повстанче військо, що хількакілометровим вужем вилося шляхом по долині. Поміж добре озброєними відділами — виблискували на сонці своєю зброєю відділи озброєні прив'язаними вздовж держака косами. Ділимося з Петренком спільною думкою: так мусів виглядати на початку похід Хмельницького.. То бу-

ла сила... Непевна, хитка, але й страшна сила в певних і нехитких руках вождя, що вірив би у самого себе і накинув би ту віру підвладним.

Напад на Черкаси мав відбутися вночі. Щоб у темноті пізнавати своїх — Блакитний дав наказ, щоб кожний повстанець перев'язав ліву руку солом'яним перевеслом

Ціль походу, звичайно, не оголошувалася. Підводою, добрими кіньми, поїхав до Дніпра зв'язок, щоб переправившись човном — передати отаману Чорному, щоб той, як вспіє — напав вночі на мости з полтавського берега і відрізав червоним шлях відступу.

Підвечір, коли об'єднання стало на відпочинок, прибули до Степової дивізії зв'язки з Херсонщини, які розшукували вже кілька днів степовиків. Принесли вістку, що червоні частини палять і грабують села із яких дивізія вийшла, розстрілюють на місці родини відсутніх повстанців.

Степовики замітінгували і поставили Блакитному вимогу, щоб змісця вів їх до своєї місцевості -- рятувати хати. Спробувавши переконати, Блакитний прислав до нашого штабу Житкевича, який провадив у нього агентурну розвідку, з повідомленням, що складає з себе обов'язки командира об'єднання і вирушає з дивізією на Херсонщину.

З Житкевичем прийшла якась молода дівчина в селянському убрані, що підчас його розмови з нами, стояла осторонь.

Житкевич показав на неї очима.

— Ця панночка хоче залишитися з вами і піти до Холодного Яру. Дуже добра розвідчиця...

— А хто вона? Звідкіль?

— Ну... сказала, що називається Ольга Кравченко. А звідкіля родом, хто батьки — я їй не питався... Могла ж правди і не сказати...

Повстанче підшля мало свої неписані приписи „етки“. Розпитувати когось про місце уродження, правдиве прізвище, родинні зв'язки — не належало до „доброго тону“. Це все речі цікаві для чекістів, що любили мститися на родинах своїх противників, як що їх самих не можна було досягнути. Ніхто із нас не був забезпечений, що не попаде в руки ворога і ніхто не може бути певним, що попавши у Чека — не зрадить під тортурами таємниць своїх товаришів. Тому краще не знати їх.

— Але — продовжував Житкевич — можете бути певні: дівчина ідейна й вірна. Ми вже перевірили її, як то кажуть, на сто відсотків. Мені дуже не хочеться розлучатися з нею, такої розвідчиці у мене вже не буде... Та не чую себе в праві насилувати її волі. Хоче перейти до Холодного Яру, бо каже, що степовики вернувшись до своєї місцевості — розбредуться по хатах. Може й має рацію. Хотіла було піти із загоном Ворона — так там якийсь дурень з коханням її переслідує. Не зносить вона цього... І вам раджу, щоб поводитися з нею як з бойовим товаришем, недобачаючи в ній жінки. Тоді буде все добре. Посилати можете й у лекло по вуглики — принесе...

Познайомив нас. Дівчина була дуже гарна з якоюсь дивною мішаниною наївно-дитячого і рішучого в обличчі. Дали їй місце на одній із тачанок і доручили візникові — піджилому мельничанинові — турбуватися ночлігом і всім іншим.

Степовики дійшли з нами до села Руська Поляна. Там попрощалися і рушили, оточуючи Черкаси, до шляху на Чигирин. Чорний Ворон сердешно прашався з нами, особливо з Чорнотою, з яким міцно заприятелював.

— Ну, куди-ж ти тепер? — запитав поденерований подіями Андрій.

Ворон махнув рукою.

— В білий світ... Не маю що з вами вже робити та й із степовиками вже мені більше неподорожі... Той чорноліський медвідь — Хмара — мудріший ніж я думав тоді, як він відмовився до об'єднання приставати... Тільки дурно час прогали... А як би відразу пішли були не зупиняючись надовго — досіб могли армію мати і таких чудасій натворити — що тільки держись!

Я ось тільки у степ дивізію виведу — а там — будьте здорові! Мої хлопці за хати давно забули. Щодня — п'ятьдесят — сімдесят, а треба — то й сто верстов махну... Над морем побуваю, під фронт загляну, може й до Холодного Яру коли заверну...

Обминаючи колони степовиків, чорні примари тачанок і верхівців — пірнули в темряву.

В Руській Полянці ми розділилися: Голий з частиною черкасців пішов обходити Черкаси зліва. Друга частина черкаських повстанців мала наступати разом з нашою бригадою понад залізницею. По дорозі зустрів нас наш розвідчик, що вертався із Черкас. Червоні вже знають про наближення повстанців. Дістали підкріплення зверху Дніпра — чотири пароходи піхоти. Один баталіон прибув увечері із за Дніпра. Всі жиди — мужчини, до старих пейсачів включно, одержали

рушниці й калатаючи зубами від страху — стали в лави оборонців міста. На станції — панцирний потяг, — на Дніпрі стоять два бронеплави.

З маршем ми спізналися і прийшли на край ліса, звідки видно було вже черкаські вогні, перед ранком. Черкасці хотіли наступати першими. Зрештою, для наступу всіма силами одночасно — нас було просто забагато. Під містом була розлога рівнина і підставляти густі лави під кулемети — не було сенсу.

Пускаєм наперед лави черкасців, а самі розвинувшись в бойовий лад — йдемо на приличній віддалі. Черкасців у темноті не видно. Вогні все більшають і яснішають. Нараз — кілька стрілів — за ними рясний вогонь з рушниць і кулеметів. Розляглося „Сла-а-ава-а!“ повстанської лави — черкасці пішли в атаку. Може б і вдалося було їм відразу збити ворога з позицій — та... на залізниці блиснула заграва з коміна паротягу. Бронепотяг, увігнавшись повним ходом аж на одну лінію з повстанчою лавою — почав з флангу кропити із кількох кулеметів і мітральези Гочкіса. З Дніпра одізвилися гармати бронеплавів і гранати почали вибухати між нами і черкасцями. Блиснуло кілька високих розривів шрапнелі. Черкасці „відгризлилися“ міцніше — ніж можна було сподіватися.

Я чомусь був переконаний, що попавши під гарматній обстріл — селянська лава піде врозтіч Ні. Залягли і, відсунувшись лише від небезпечного сусідства бронепотягу — стріляли, поривалися час до часу вперед і знову залягали під градом куль.

Положення було небезпечне. Як розвидніється — бронепотяг, роз'їжджаючи по лінії, вогнем

з флангів а навіть із тилу — може накоїти немало шкоди

Рушничний і кулеметний вогонь з-під міста збільшувався. Очевидно на відтинок бою прибували частини з інших відтинків.

Петренко послав до отамана — „австріяка“ який командував лавою черкаських повстанців, зв'язок із порадою, щоб він стримався від наступу, лише дразнив ворога. Червоні думаючи, що напад ведеться лише з цього боку — можуть стягнути сюди усі сили. Тим часом Голий, що видно спізнився — буде мати облекшене завдання з протилежного боку міста.

Потім закликав Левадного.

— Левадний! Поки розвидниться — кров з носа — треба відігнати бронепотяг під місто і висадити в повітря якийсь місток.

— Левадний! Поки розвидниться — кров коть правої.

— Стріляти звідціль із міномета — не попадеш. В темноті неможна установити добре віддалі... Візьму но я хлопців з мінометом та піду до нього ближче. Може вдасться просто в бік з одну міну всадити...

Взявши трьох хлопців з мінометом і мінами Левадний пішов до бронепотягу. Вслід за ним ушили Соловій та ще два козаки із двома десятирунтовими пачками тритолу.

За чверть години, не в боці, лише в „чолі“ бронепотягу, озброєному, нечишною в цій ситуації гарматою, — вибухнула міна. Левадний підліз із того боку просто по залізниці — не ризикуючи попасти під вогонь кулеметів. Бронепотяг дав задний хід і відсунувся на півкілометра. Вибухнула

на лінії, пущена йому вслід, друга міна. Відсунувся ще трохи, не припиняючи обстрілу повстанців.

В цей час, позад ворожих позицій, в самому місті — розляглася стрілянина і вибухи ручних гранат. Голий вже у Черкасах!

Бронепотяг урвав стрілянину й хвилинку стояв наче прислухаючись. Потім повним паром чкурнув до Черкас. Повітря стряс переможно-радісний рев повстанчих лав перед нами, що стихійно рушили в атаку на ворожі позиції. Ще кілька хвилин такалі з-під міста кулемети і розсіпалися гарячкові рушничні стріли. Потім стихли. Крики черкасців — вливалися вже у передмістя. Повільно рушаєм до Черкас. Вогники гарматніх розривів на вільних вже від повстанців підміських полях густішають. До гармат з бронеплавів — приєдналася гармата бронепотягу. Наближаємося до обстрілюваних місць. Петренко, що їхав поруч мене — стримав коня.

— Або ми часу не маєм?!... Подождемо поки їм обридне без путя стріляти... Спизити лави! Курінного 2-го куреня до мене!

По лавах побігла коротка команда.

— Пане осаул! — крикнув Петренко до Отманенка. — Пошліть зв'язкового до Чорноти, щоб їхав з кіннотою сюди.

В цей час недалеко міста, вибухнув на залізниці стовп вогню і на мить освітив три постаті, що бігли до нас навпростець через обстрілюваний із гармат терен. То наші „підривники“ висадили місток. Петренко наче пригадавши щось — свиснув до Отманенка, який виражав до Чорноти кінного зв'язкового

— Хай захоплять із собою тачанки з вибуховим!

— Ідемо, хіба, Юрко, до Дніпра — мости направляти — ні? Ти по цьому щось трохи письменний?

— Підпалювати — чомуб ні — доводилося... Та маємо-ж „заприсяженого“ піротехніка... Як заложить міну — той підпалить сам...

— Так-так, — тільки залізних мостів два і не близько один від одного... Соловієві один можна буде подарувати.. Того хлібом не годуй — лиш давай мости „направляти“. Щоб його по дорозі гранатою не накрило... — Обернувся отаман у бік, звідкіль мали надбігти підривники.

Коло Петренового коня замаячила постать курінного Мамає. За ним надійшов Василенко, який по обнятті Петренком командування бригадою став курінним 1-го куреня. Мое місце — осаула того куреня — було при ньому, але що Василенко був переконаним піхотинцем і не хотів сісти на коня, а я — навпаки, — то й витворилася така „ситуація“, що коли положення не примушувало мене злізти з свого „сірого“ — я, з при звичаєння, тримався Петренового стремена.

Отаман нахилився до Мамає:

— Залишаєтеся за мене. Я з кіннотою їду до Черкас. Як ті дурні перестануть стріляти — підведете бригаду під саме місто і стійте в бойовому ладі. Хто зна ще, як там скінчиться... Щоб черкасці ще не дістали поза вуха, як у місті жидівськими хатами займуться.. Твій осаул, — обернувся він до Василенка, — поїде зо мною... Хай хтось із старшин заступить, як буде треба.

Василенко тільки махнув рукою і зневажливо тріпнув мого сірого по хряпах.

Надїхала кінна сотня і дві тачанки з піроксиліном та толем. Надійшов, задоволено посвистуючи, Соловій з товаришами.

Розтягнувшись рідкими двійками — рушаєм до міста. В Черкасах лунала ще стрілянина, рідкі вибухи ручних гранат. Чорнота „маневрує“ і веде сотню через „точки“ на яких тільки що вибухнуло гарматне стрільно. Кругом на полі — блиски розривів. Нарешті „довгоочікувана“ граната, коротко завивши — тріснула десь посеред нашої колони. Почувся храп зляканих коней.

Андрій стримав коня і обернувся на сідлі:

— Багато втовкло?!

— Чижові коня вбило, — самого контузило видно, бо лається і загикується! — Відрапортував підскачивши чотовий 2-ої чоти.

— Хай бере сідло на плечі і йде назад! Передай бунчужному — кулеметні тачанки — на боки! А ті з „балабухами“ — п'ятьдесят кроків від останньої двійки! Одна від другої — теж на п'ятьдесят! Руша-а-й! — Як попаде у піроксилін — не одному коневі хвоста обірве... — кинув до Петренка вже в руху.

За Дніпром сіріло. Над Черкасами знеслася луна кількох пожарів. Спалахнула якась заграва і над Дніпром в напрямку моста, а одночасно донеслася звідтіль приглушена віддаллю, густа стрілянина і рев пароходних сирен. Гармати з бронеплавів замовкли, а за хвилину — стріляли вже десь в іншому напрямку.

Петренко, як і завжди при великому задоволенні — голосно ляснув язиком та пальцями і витягнувся у сідлі.

— Чорний з полтавцями нижні мости підпалив!.. Якби ще Голий здогадався загородити дорогу на верхній — гут-бай, товарищі! — Усіх в Дніпро заженем!

Під містом виїжджаєм на дорогу. Двійки стягаються. Перша — ізскакує з коней і відтягає набік трупи двох повстанців. Один з косою на держаку — рушницю другого забрав видно товариш, що покинув, кілька кроків дальше, держак від коси. Саму косу відв'язав і забрав — за косу тепер господареві не легко.

На вулицях, попід плотами і стінами — трупи червоноармійців та жидівських „ополченців“. У декого голова відділена зовсім від толуба, — то робота „косарів“. На передмістях, заселених українцями — тиша. Хати причаїлися прислухуючись крізь темні вікна, що діється.

В центральних дільницях — ярмарок. Повстанці, п'яні перемогою — виспівували й вигукували не звертаючи уваги на шрапнелі, що почали розриватися над містом. Бронеплави — знову стріляли в цей бік. Кулеметна стрілянина на Дніпрі стихла. Горіло кілька жидівських хат і совітських установ, кидаючи червоні відблиски на обличчя і лискучі коси повстанців. Коло державних складів і склепів — розділювали по мішках і пазухах „воєнну здобичу“: сіль, цукор, махорку, сірники, мануфактуру, шкіри, цвяхи, — усе те, що село колись купувало у місті продаючи там хліб і чого не мало тепер — віддаючи його задурно державі. Біля будинку міліції — стрілянина. Замкнулося

там кількадесят чervоних, що не вспіли утекти. Роз'юшена юрба атакувала вже двері й вікна, кидаючи до середини намочені у нафті шмати. Оборонці спочатку завзято відбивалися — вбили і ранили кількох селян, — та видно були вже „приглушені“ кинутими у вікна бомбами. З будинку вилітали крики ранених.

По сусідству, за рогом кварталу, юрба, із задоволеними викриками й реготом, оглядає щось при світлі палаючого будинка. Підїжджаю. В крузі глядачів, кілька селян держать за руки і ноги розпластаного на землі молодого жидка, що верещав на всі голоси. Старий сивий дядько, збивши на потилицю баранячу шапку і закотивши рукави, з філософським спокоєм урочисто переводить „операцію“: до розпоротого косою живота — напихає гречки.

— Вовполномочений з вупродкому, — пояснює мені один із глядачів, — черкаські хлопці показали де живе, а він, бісова кров, до мами під перину сховався!.. Стару суку зарізали, щоб щенят не плодила, а йому треба по довжності — „развйорстку виповнити“....

— Га! — Як він до нас до Млієва приїхав був з червоноармейцями — развйорстку дерти, — одізвався другий глядач, — хіба таке вичудачував! І не підступай до нього — чистий тобі цар Миколай тветий... Я вас, каже, навчу як саветскую власть слухати!.. А тут — бач — під перину заліз!.. Два ліворверти, карабінку, документи, гроші — геть чисто через вікно на подвір'я повикидав, — знайшли вже — як хату запалили... А збіжжя усякого в хаті! У господаря за добрих часів — стільки не бувало...

Вертаюся до Петренка. Воно все добре... Зрозуміла дика мстивість, мирного й по суті доброго українського селянина, зрозуміло — що селянин потребує соли і цв'яха, але... що діється коло Дніпра? Де поділися червоні з Черкас? Якби у відповідь — від Дніпра знову затакали кулемети. Вже розвиднялося — безперечно на руку противникові. Ніхто із повстанців не знає де Голий, або „австріяк“. Нарешті якийсь кіннотчик сказав нам, що отаман на станції — роздає повстанцям захоплену зброю і набої. Чорнота з півсотнею їде на розвідку до Дніпра, а ми з Петренком — шукати Голого.

Гармати почали грати живіше, обстрілюючи місто шрапнелями, а околиці гранатами. До „концерту“ приєдналася ще якась гармата з Дніпра вище міста. По дорозі догнав нас отаман „австріяк“, що роздратовано вимахував своїм „бучком“.

— Прошу панів — в.....я в таку війну!.. Півтисячки з мого регіменту за містом в розстрільній лежить під канонами — а кілька тисяч гунцвотів — прошу вас — в місті сіль та сірники фасує!..

За хвилину надлетів чвалом Голий, що гнався із станції до міста. Завертаємо назад, обсуджуючи по дорозі положення.

Червоні відступили до мостів під прикриття бронеплавів і бронепотягів. Бронепотяг, що бився з нами — стоїть на мості. На верхньому мості — теж стоїть панцирник, що надійшов із Золотоноші. Червоні, видно, боронитимуть мостів за всяку ціну, а без гармат — бронеплавам та панцерниками — не багато до серця промовивш.. На станції — два вагони гарматних набоїв — та що

з них!... Гармати поїхали із степовиками, без запасу набоїв, „боронити хати“... Будь вони тут — можнаб за мости з червоними „поторгуватися“

Перед ранком Чорний із своїми повстанцями напав на мости з полтавського берега. Збив охорону і накидавши під деревляний міст околотів — підпалив його. Та бронеплави гарматнім і кулеметним вогнем повстанців відігнали, а вогонь погасили брандсбоями.

Петренко пропонує Голому, щоб покидати Черкаси і перервавши в кількох місцях залізницю — йти, як плянувалося, на Цвітково.

Голий замахав руками

— Неможливо! Степовики пішли.. Гармат нема... А до того — мої повстанці — кожний у Черкасах щось „завоював“ — хоче до дому жінці занести... Вертайтеся з нами — пізніше може якось виберемось...

„Австріяк“ вдарив руками по литках:

— О — прошу! Шляк трафить — з таким войском!... Та мої такі самі — а дам приказ — і підуть!

Кажу тихо Петренкові, що можемо іти на Цвітково і без Голого — та Петренка — теж „муха вкусила“

— Як ви додому — то й ми додому... Тільки як будуть вас з домів викурювати — не присилайте, щоб рятувати...

За містом розгорялася перестрілка. „Австріяк“ погнався до свого відділу з тим, що Голий зараз вишле „на фронт“ підкріплення.

Зустрічаєм Чорноту, що шукав вже за нами. Мав одного раненого. Червоні розпочали наступ.

Бронепотяг посувається до міста. Треба подумати про бригаду, що була поблизу залізниці.

Пращаючись з Петренком — Голий „винува-то“ по учнівськи виправдовується:

— Розумієте... У вас — якби регулярна частина... А тут — „сіра кобила“ хліборобська... Хоче — везе, хоче — не везе...

Петренко стягнув повіддя.

— Виноситься но скоріше з Черкас, бо як панцерники обійдуть місто з обох боків, а піхота по-пре від Дніпра — то наберете, як бідний в торбу...

Буде більше м'яса ніж сірників та соли...

Зібравши бригаду, переходимо залізницю і Побережжям — „беремо курс“ на Холодний Яр.

Лікар у Медведівській лікарні, оглянувши раненого отамана Деркача, стояв над ним безра-дний.

— Операція — безапеляційна.. Треба видалити відломок, а можливо й позашивати ушкодження увні... Я не хірург тай приладь відповідних лікарня не має... Треба відставити якое до більшого міста...

Лікар знав, що значить „відставити до більшого міста“ тому й не питаючись зрозуміли ми, що стан отамана грізний... Обговорюєм із Черно-тою, Семеном Чучунакою та братом отамана — що робити?... Перебравши усі наші „можливості“ в цьому напрямку — зупиняємося на двох: Київ і Єлісаветград. Останній — ближче, а це багато значить, бо завезти можна лише підводою. І то, не прямою дорогою, буде сотня кілометрів!...

Лікарні у містах всі стали державними, та через своїх людей — якое би залагодилося. Го-

ловне довести поуз чекістів, міліцію, військові частини... Отаманові однаково — згинуть від чекістської кулі — чи від одержаного вже відламка гранати, та... принаймні двоє мусить супроводжувати... Вибору нема. Прощаємося сердешно, не знаючи чи побачимося більше. Увечері, молодший Деркач, один з „бурлаків“ і козак-мельничанин за візника — виїхали з раненим в небезпечну дорогу. Зробилося їм фальшиву посвідку, що є членами жаботинського комнезама, від існування якого залишилася лише печатка в „архіві“ Холодного Яру, та що везуть до лікарні голову комнезама, раненого підчас нападу „бандитів“ з Холодного Яру. Показувати ту посвідку представникам влади — можна хіба за п'ятьдесят кілометрів від наших околиць. Ближче — за документи мали служити револьвери й гранати, сховані під одіжжю. Могли придатися вони і далше, навіть у самому Єлісаветграді. Різні бувають в такому положенні „збіги обставин“... „Інструкція“ була ясна кожному без слів: у випадку чого — добити отамана і самим живими в руки не датися.

Перемучена маршем бригада відпочивала у Мельниках. Другого дня пополудні прибув до нашого штабу роз'їзд від загону Хмари: підстаршина і сім козаків на білих від скорої їзди конях. Чорноліський полковник алярмував Холодний Яр, щоб... рятувати степову дивізію. Блакитний, довідавшись що дорогу на Александрію загородили йому значні сили кінноти Будьонного і піхоти — змінив напрямок і повів дивізію вправо за залізницю, щоб обійти поза Знам'янкою. Сьогодні зіткнувся там з новою дивізією будьо-

новців і прислав до Хмари зв'язка, щоб він допоміг, відтягаючи увагу ворожої кінноти. Чорнолісці вже пішли в той район. Хмарині козаки попроводять нас, орієнтуючись більш-менш — де їх загін буде.

Але які будьоновці?! Де вони тут взялися?! Як ми виступали на Черкащину — нічого про них не було чути.

Начальник роз'їзду розводить руками:

— Вже кілька днів приходять ген поза-залізницею та їдуть потягами... Підловили ми на хуторі фуражирів — кажуть йдуть з польського фронту на врангелівський. Про замирення з поляками ще навіть не знали — видно вислали їх ще поки переговори йшли...

Переглядаємося не довіряючи власним вухам.

— Яке замирення?! Кого?! З ким?!

— Ну та поляків з большевиками. Ось вже ж і в газетах є...

Витянув з кишені й подав нам пом'яте число „Красной звезды“. З биттям серця ковтаємо рядки.. Офіційне повідомлення про перемир'я. Напрямом статей і закликів — „помиритися з поляками, щоб розбити Врангеля й Петлюру!“ Отож — факт... Ще важче ніж тоді у Чигирині, притиснув усіх тягар думки: що ж далше? Ворог розв'язує собі руки... Сама українська армія — не в силах перемогти... Що буде з нею? Що буде з нами?

Чорнота, переглянувши газету гірко-іронічно посміхнувся.

— Шкода, що орди татарської нема.. Можна б було ще одного старого союзника випробувати... Ну — та балакати будемо, як буде час. Чекаємо, отамане, твого слова...

Петренко „обтрусився“ з задуми.

— Збирати сотні. Щоб харчів хлопці багато не набирали.. Налегко...

Збірка і вимарш — заняли півгодини. Як стемніло — бригада переходила вже залізницю за Соснівкою. Половина кінноти була в роз'їздах висвітлюючи шлях. Ідемо з Петренком, Чорнотою та Отаманенком і розмовляємо, що наш марш доцільний лише в тому випадку, як степовики вступили з будьоновцями в затяжний бій на місці й встоялися до ночі, або як вернулися в нашому напрямку. Бо як пішли, чи з боєм, чи без бою, далше в степ — то зайшли досі далеко.

Попівночі відшукуємо Чорноліський полк на хуторах в Розумієвському лісі. Хмара зустрів нас понурій, урочисто-понурій...

— Степовиків рятувати?... Спізналися... Вирятувані вже, хоч і дорогою ціною...

Сівши за столом у хатині — оповідає нам перебіг подій. Коли Степова дивізія, перед полуднем, йшла вже по відкритій місцевості на Херсонщину — розвідка Чорного Ворона виявила, що збоку, просто на неї — машерує дивізія будьоновської кінноти. Безлісеста рівнина, повстанці не при зви чаєні до бою з масою доброї кавалерії, майже половина із них — без рушниць...

Ясно було, що як тільки будьоновці виявлять рух повстанців і заатакують їх, маючи ще дотого сильну артилерію — може скінчитися трагічно... Зваживши це, Чорний Ворон, із своїми трьомастами на конях і тачанках — перший заатакував ворожу дивізію в руху і стягнувши на себе всю увагу близько двох тисяч кінноти — повів її, відступаючи з боєм, в протилежний від маршу по-

встанців бік. Хмара, по прибутті зв'язка під Блакитного — поспішив услід за степовиками й переконавшись, що вони щасливо пройшли далше в степ — повів свій загін в цьому напрямку. Десь у цій місцевості було чути густу гарматню стрілянину. По дорозі зустрівся з полком будьоновців, що удвічі переважав силою чорнолісців. Під його нападами маневрував пару годин відбиваючись, аж поки скрився в розумієвські ліси. Увечері прийшов на цей хутір. Застав тут п'ять будьоновців — кубанських козаків, які утекли з частини, щоб приєднатися до партизанів. Оповіли, що ця сама дивізія розгромила повстанців у Лебединському лісі. Багато порубала.

Сьогодні мала бій з якимись відважним партизанським загоном; як здогадався Хмара з оповідань — був це загін Чорного Ворона. Оточений дивізією в маленькому лісочку серед степу, в кількох кілометрах звідціль — загін Ворона героїсько боронився.

Всі атаки „засоромлених“ і роз'юшених будьоновців — були відбивані з величезними стразами в людях і конях. Тоді вся дивізійна артилерія — відкрила по тому кружлячку молодого ліса — гураганний вогонь, змішавши його з землею. Партизани вискакували гуртками, кидалися назустріч будьоновським лавам і гинули в рукопашному бою, дорого продаючи своє життя. Кількагодинний бій з Чорним Вороном — коштував червоних третину складу дивізії. Триста вороновців — полягли всі до одного. Як оповіли будьоновці — кубанці, не багато довелося червоним і ранених партизанів добивати — самі себе добивали на очах ворога.

Забравши тільки своїх ранених, покинувши навіть убитих — дивізія пішла далі. Будьоновці поспішають на врангелівський фронт, де має розпочатися генеральний наступ.

З розсвітом — поїдемо оглянути місця бою. В лісовій хатині нараджуємося — що робити далі?

Місцевість на полудневий захід, стала широким шляхом, що ним пересуваються з фронту на фронт червоні частини. Немає що — мусимо напасти на них, стримувати їх рух і допомагати тим другому ворогові. Треба розіслати розвідників, щоб висвітлювати пересування частин, щоб довідатися, яким духом віє від червоних, що йдуть з того фронту, де б'ється наша єдина надія — наша армія.

Хмара висилає своїх звідунів окремо. Закликаємо з Чорнотою трьох своїх хлопців й дві дівчини до другої хати, випросивши з неї господарів. Розкладаємо на скрині мапу.

— Треба розвідати силу і боєздатність червоних частин, які з'являться на шляхах між Шполою і Єлісаветградом. Напрямок, що ним якась частина іде і місце де може зупинитися наніч. Нас будете шукати в селах попід лісом — удень — в лісі.

Визначаємо зв'язкові пункти і напрямки кожного розвідника. Відповідні документи кожний мав. Ми не в'язалися тим, що розвідники отримували завдання і виправлялися одночасно. Всі ті люди були вже добре знані, крім Олі, що перейшла до нас від степовиків, — за неї говорила рекомендація Житкевича. Кожний із них твердо знав, що в разі „всіпки“ — мусить вмерти. Кож-

ний був свідомий, що колиб і був здібний зрадити попавши в руки ворога — то це його не вирятує.

Важливе завдання — розвідати настрій частин і добути безпосередні вістки з фронту. Раджу хлопцям, щоб, кому буде зручніше — вступив добровольцем до переходячої червоної частини і побувши в ній два-три дні — вивідав що треба.

Оля іронічно посміхнулася:

— Не багато довідається... Це завдання я беру на себе. Відвідаю якийсь штаб, погощу там добу...

— Це не так легко... Штабовці обережні...

— О — не журіться цим, — робота для мене знайома...

Неначе згадавши щось, дівчина усміхнулася очима і крайчиками уст якось дивно „зловіще“, а в кожному разі злорадно.

Взявши десяток козаків, відпроваджуємо з Андрієм розвідників за ліс. Оля йшла до міста Ново-Миргорода, що через нього йшов найбільший рух частини. Пославши наперед двох козаків, щоб поглянули чи нема під лісом яких заблуканих будьоновців, іду з нею в потрібному напрямку, обговорюючи ще по дорозі справу. Була спокійна, як би йшла от-так собі, на прохід. Питаю її, як уявляє собі гостину в большевицькому штабі. Засміялася.

— Я, бачте, „дружина червоного командира, що пішов з таким чи ще там яким полком на петлюрівській фронт і не дає про себе вісти“.

Хіба ж маю право попитувати за своїм коханим „оборонцем совітів“?! Може хто знає що з тим полком і де він, бо хочу відшукати і стати до-

бровольцем поруч свого чоловіка. Полків я маю про запас декілька... Ну — а з такою справою — куди ж краще удатися, як не до якогось штабу?!...

Та це не все.. Ваш брат, особливо військовий — свиня! (Вибачте за вираз, пане осауле!). В кожному штабі знаходиться не один охотник, потішити бідну солом'яну вдовичку і хоч на якийсь час заступити їй чоловіка. І погостять гарненько, і підночувати запросять...

Засміялася знову з гією злою ноткою:

— Ваш брат скоро коло спіднички розкисає... і язика розв'язує...

Стало якось неприємно від того, що вона так „просто“ ставить справу. Не хотілося вірити, що та дивна задумана дівчина, що лякалася найменшої інтимності своїх товаришів, що вимагала без слів, щоб вони зовсім не добачали в ній жінки — так легко може „підночувувати“ з ворогами..

На краю ліса Оля витягнула із-за пазухи своєї свитки бравнінг, продула замок і винявши з магазинки набої — дбайливо перетерла їх хусткою. Те саме зробила з двома запасовими магазинками. Кажу їй, що краще б не брати із собою зброї, бо на випадок арешту, від якого можна викрутитися —револьвер може обтяжити підозріння.

— О — ні! Я без „товариша“ — ані руш! А на „випадок“ — то це-ж „пам'ятка від мого коханого червоного командира... Подарував мені як... прашалася з ним“...

Засміялася своїм дивним сміхом, з домішкою якоїсь болючої іронії. Сама запрошувалася думка, що за жартівливими видумками — криється

якась гірка правда. Набивши револьвер сховала за пазуху.

— Ну — бувайте! Я ще зайду з хлопцями попрощаюся... Роспитала кубанців де бій закінчився...

— Знаю той гайок — колись літом мріяла у ньому вертаючись з розвідки..

— Не боїтеся іти вночі сама між трупи?

— Чого?!...

Стиснула мені плече:

— Ви ж бачили Ворона і його хлопців?!.. Вони не могли інакше загинути... Чи ж не варто піти відшукати мертвого Ворона і гаряче поцілувати його?! Не варто поклонитися їх мертвим тілам і тіням, запозичити у них духа і віри?

— Бувайте! За мене не турбуйтеся — я зроблю все і вернуся такою самою... живою і здоровою...

Проважаю поглядом струнку постать, аж злилася з ніччю. Уявляю собі її між сотнями ворожих і своїх трупів, саму, що вглядається у темряві в порубані обличчя і поза шкірою у мене біжить мороз...

Бригада, як і чорнолісці „доночувала“ у лісі при вогнищах. За шляхами стежили розїзди.

Тільки засіріло, наш штаб з кінною сотнею та Хмара із своїми двістідцяттю шаблями — ідемо відвідати Чорного Ворона.

Виїхавши з ліса і перетявши шлях, ідемо на впростець полями. Іду попереді з Петренком, Хмарию і Чорнотою. З нами піджилий вже кубанець-будьоновець. Гув то колишній підхорунжий Та-

манського полку, палкий приклонник кубанських самостійників Калабуха та Рябовола, служив у білих, потім попав до червоних. Останні були молоді козаки з йогож таки станиці. Порозмовлявши з ними — Хмара залишив їх у себе із зброєю на конях.

Ще здалека, на полях кругом ліска, видно темні плями. Кубанець оповідає:

— Як напали вони спочатку, так перший полк — до половини вирубали. Приняли їх за своїх, підпустили близько, а тоді вже й розвинулися до бою не було часу... Кинулися на них два полки, що слідом йшли. Поки відходили в цей бік, відстрілюючись із тачанок — третій полк, балкою обскочив з тилу. Ну й замкнули їх у тому гайку. Почали атакувати... Так куди там — не візьмеш! Підпускають, посічуть з тачанок, а тоді в контратаку. Ну, звідціль, звичайно — резерви в рух, щоб не прорвалися, — заженуть назад у лісок. З якого боку не кинуться до гайка — січуть кулемети, як би Бог зна скільки їх там було. Валяться коні, люди... Тоді командир дивізії наказав відійти на далекій стріл і пильнуючи щоб не прорвалися — подождати на артилерію. Підїхала... Почали валити у лісок із восьми гармат. Як стало там гаряче, вискочило їх, менше уже, і — в атаку, на прорив. Ну, звичайно, зараз на них і з фронту, і з флангів — пішла рубанина. Козачня наша теж завзята, хоч комісарів червоних або Чека — любить як і ви, а от звела їх сволочь жидівська в козацькі полки, дала волю на фронті — і — „дайош Варшаву“! Кожний козак патріотом свого полку став... А тут — горстка якась напала, паробила каші й не зробиш їм нічого!

Гордість, так би мовити, козацька заграла... Рубаються аж лоскіт іде.. А я із хлопцями у розїзді був від лісів.. Дивлюся здалека — і такий мене жаль за серце взяв! Тут бурки козацькі — там бурки.. Тут по козацьки їздець у сідлі сидить — і там по козацьки.. Боже милий! — думаю — за що козак козака губить?! Кому на потіху?! Дивлюсь на хлопців - - теж носи попускали... Як, кажу, хлопці, думаєте? — Чи не по тамтому боці наше місце?! А наймолодший: „Та що там, підхорунжий, багато говорити! Ідем но ближче до лісів.. Казав мені один селянин, що у цих околицях немало партизанів.. Як і загинем — так не за жидівських царів на сором Кубані..

Перші трупи — будьоновці, що полягли від куль партизанів. Кращий одяг і взуття поздіймали товариші. Забрані також кращі сідла з убитих коней. Кубанець оглядає трупи:

— Донці та калмики.. Кубанців — от там більше буде, де наш полк атакував...

Ближче до ліса — мережка трупів густіша; групами і в одиночку, будьоновці й партизани. Праворуч видніли сліди густого рукопашного бою. Направляєм туди коней. На невеликій площині — з півтори сотні порубаних, — вдвічі більше будьоновців ніж вороновців. Чорнота пізнав коня Чорного Ворона; мав надрубане ще давніше вухо. В боці коня стирчала зломана донська піка, горло проколоне шаблею.

Недалеко десь мусить бути і сам Ворон. Наші коні обережно ступають між тілами, злякано форкаючи обминають кінські трупи.

— Є тут! — крикнув Андрій. — Але хтось із його хлопців — живий залишився! Гляньте!...

Ворон, без зброї, в окровавленій одіжі, роззутий — лежав навзніч з розкритими, задивленими в небо очима. Розрубана в трьох місцях голова спочивала на підкладених кимось грудях землі. Обличчя обтерте від запеченої крові. Задерев'янілі руки — зігнуті на груди, між посіченими пальцями — зложені хрестом два набої. Мав на тілі безліч колотих і рубаних ран.

Всі були переконані, що то якийсь вороновець переховався щасливо живий або ранений у гайку, а вночі розшукав свого ватажка і віддав йому останню пошану. Не хотілося оповідати про розмову з Олею вночі, про її замір відвідати побоевище. Хотілося чомусь заховати в таємниці той порив душі безстрашної дівчини.

Злазимо з коней і на хвилину приклякаєм коло ще одного із тих, що своєю смертю — заслужили на вічне життя в пам'яті українського народу. Ніхто із нас не знав ні його імени, ні дійсного прізвища; знали лише, що Ворон і багато із тих, що полягли з ним отут, на пограниччі степу — походять із Запоріжжя, із сіл де нащадки січовиків хліборобили, ловили рибу й лоцманували на небезпечних дніпрових порогах.

— Усіх забрати не можемо, — перервав задуму Хмара, — але Ворона треба забрати. Мусимо поховати десь, щоб не загубилася могила, щоб нащадки — могли прийти до неї й віддати пошану...

— Відставимо до Мотриного монастиря... — одізвався Петренко. — Колись Василя Чучупаку туди перенесем...

Чорнота заперечив рухом голови:

— Не можем Ворона забирати... Велику кризду і для козаків, і для нього зробимо... З товариством поліг — хай з товариством і спочиває... Треба подбати, щоб якесь близьке село відібрало наших і поховало окремо... Ідьте, панове, до ліска — я вас дожену.

Коли відіхали парусот кроків — оглядаюся. Мій побратим клячав коло Ворона заглиблений в молитву. За кілька хвилин догнав нас і поїхав поруч, соромливо відвертаючи набік обличчя: понурий медвідь — мав червоні від сліз очі...

В гайку ще більш понуро. Вирвані трьох і шести-цалевими гранатами грабчаки й берізки — лежали на розбитих кулеметних тачанках, прикривали розшарпаних партизанів і коней. Коло розбитої тачанки — трупи двох молоденьких дівчат, що їздили з загonom Ворона як розвідчиці. Одіж на них порозрізувана шаблями — „товарищі“ потішалися виглядом мертвого дівочого тіла. Старий тавричанин — батько одної з розвідниць, ще веселив нас якось на одній із стоянок у Черкащині рибацькими байками — лежав по другий бік тачанки. Остеронь, знайоме обличчя начальника кулеметів загону з одірваною по коліно ногою. На виску рана від кулі — над нею чорні цятки пороху, що застряли у шкірі при пострілі зблизенька. Цей — власною рукою і револьвером — підписав останній рахунок.

Серед мертвої тиші пробиралися вже до другого краю ліска, як хтось за корчем застогнав. Всі здригнулися:

... Ранений?!

— Кінь. — Буркинув Чорнота.

Об'їжджаю корчі. Біля партизана, якому бракувало пів голови — лежав доброї породи кінь з переломаною ногою і розірваним боком. Поклавши знесилино голову на землю, кінь зрідка стогнав і... плакав. Удруге в житті бачив я смертельно раненого коня, що плаче зовсім „по людськи“, як плаче хвора дитина. Злажу з коня і витягнувши „кольта“ — прикладаю коневі до чола. Не було сумніву, що шляхотна тварина розуміла мій замір... Очі коня дивилися на мене з глибоким сумом і ще глибшою покорою долі... Стиснувши серце — віддаю стріл і не оглядаючись повертаюся до свого „сірого“, що нервово здригався. Витерши рукавом дурні очі, що непрошено змокрили, вискакую в сідло.

З почуттям болю й гордості в душах, від'їжджаємо з побоевища

Хмара їде до близького села залагодити справу з погребленням вбитих та взяти поживи для коней і козаків. Ми їдемо просто до бригади.

Підкріпившись хлібом і салом та підгодувавши по повороті до лісу Хмари коней — вирушаєм лісовими дорогами до села, кілометрах у десяти звідтіль. На ночівлю стаєм у тому селі. Ранком прибув селянською підводою один із висланих Хмарою розвідників. Сільськими дорогами на Єлісаветград, їде навантажений обоз одної з будьонівських дивізій. Розрахувавши його рух — можна перехопити на хуторах кілометрах у дванадцяти від села де ми перебували. Розвідчик зустрів загін Кобчика, що з трьома десятками кінних партизанів одягнених уже в будьонівську уніформу — крутився між переходячими червоними частинами і „ліквідував“ малі групки ворога. Кобчик

поїхав уже на ті хуторі, де слідкуючи за шляхом дождатиме нас. Сам обозові ради не дасть, бо на возах їде зо дві сотні озброєних червоноармійців, є кілька кулеметів.

Наша піхота виступила із села до ліса. Об'єднана кіннота й тачанки — рушили рясю переймати обоз.

Кобчик дожидав на умовлених хуторах, заховавши загін поза будівлі. Обоз ще не переходив. Переїжджали шляхом окремі верхівці й підводи — та їх не займали, щоб не зрадити своєї присутності. Заскочив було на хутір якийсь калмик-будьоновець, молока напитися.. Уже закопали в стайні, так що й господар не блчив...

Партизани Кобчика — виглядали імпонуюче. На переході будьоновців — загін добре „підлатався“: хлопці мали першорядні коні, сідла, й зброю, усі були добре одягнені, у шинелях і рогатих шапках — будьоновках. Лише сам Кобчик був одягнений у скіряний комплект із скіряним летунським шоломом на голові.

Приглядаюся до голосного в степу ватажка партизанів, як він на височенному вороному огєрові скакав через пліт, щоб задемонструвати нам „новокупленого“ у будьоновців коня. Малого росту, з роставленими в їзді ліктями, з гострим носом і поглядом — Кобчик дійсно нагадував свого одно-іменника — малого степового хижака — пострах мирних пернатих мешканців степу.

Довелось досить довго ждати, поки роз'їзд кобчикових „будьоновців“ — повідомив, що голова обозу вже видніється на шляху.

Розбиваєм своїх триста верхівців на шість групок, з таким розрахунком, щоб кожна заняла-

ся підчас нападу одним відтинком обозу. Бо-ж задні підводи могли завернути і втекти. Кінець — взяв собі Кобчик, що обіцяв найскорше долетіти. Додали йому двацятку холодноярців. Тачанки з кулеметами мали окреме завдання: стежити за дорогою на випадок, як би з'явилася яка кінна частина.

Заатакували обоз розвинувшись на його очах в бойовий лад по полю.

Пострілявши короткий час з рушниць та чотирьох кулеметів — червоноармійці сипанули вростіч на поля і тим „припечатали“ свою долю. Від шабель утекло лише кілька верхівців, що зарання відділилися від обозу. Гнатися далеко за ними — не було сенсу.

Наші втрати — декілька ранених неважко козаків та коней. Аж з кінця „фронту“ наспіла додаткова сумна вістка: „Кобчик надівся на кулемет“! Наскочив з шаблею на підводу з кулеметом і в упор дістав низку куль в живіт, зарубавши таки з розгону кулеметчика. Ще живе, зібрав своїх хлопців, визначив нового отамана і дає останні накази. Висловив волю, щоб відвезли тіло до рідного села, до дружини, що недавно з нею одружився.

За кілька хвилин — везли упоперек сідла, вже мертвого Кобчика, на тачанку.

Обоз складався із військових возів та селянських з власниками коней, що поховавшись під вози — перечекали бій. Було в обозі досить всякого добра від мішків з каракуловими саками та шовкою білизною почавши і на гарматніх набоях скінчивши. Була походна станція радіотелеграфу, було два вози з підривним матеріалом —

до нього апарат для запалювання мін електричним током; був віз із медикаментами й перев'язочними матеріялами, що були потрібні нам як і набої.

Нашвидко порядкуємо з обозом. Потрібне нам майно перекидаєм на тридесятка „казьоних“ возів, скинувши з них непотрібне. Мішки з награваним у Польщі добром, за винятком білизни та ще чого потрібного, поскидали на купи і поливши бензиною від мотора радіотелеграфу — підпалили. Радіостанцію обложили стосами скринь з гарматними набоями, під які заложили пачку піроксиліну з довгим кавалком запального шнура. Одне і друге — було нам непотрібне. До станції не було фахівців, тай до кого телеграфуватимеш — хіба до Бога, — до стрілен — не було гармат. А тягнути із собою все — не було змоги. Кобчикові хлопці взяли собі лише три брички; на дві запасу набоїв, на третю мертвого отамана, і повезли Кобчика до дружини.

Хмара припільнував, щоб забрали бочку смальцю, та дав строгий наказ козакові, якому припоручив її, щоб ніхто смальцю не смів їсти.

— То по якого чорта кажеш брати ту бочку? Питаю чорноліського полковника.

— Подожди — усміхнувся він — той смалець послужить ще нам краще від піроксиліну, або толю...

Відпускаєм селян з возами, обділивши перед тим їх на дорогу цукром, мукою, та сіллю. Захопивши свою здобичу — вирушаєм в поворотну дорогу. Соловій залишився підпалити шнур коло піроксиліну.

Вже були далеко на полевих доріжках, як на обрії з'явилася група кіннотчиків. За хвилину загуркотіли вибухи набоїв. Кіннотчики якийсь час приглядалися стоячи на місці, потім повернули коней і зникли.

Якщо недалеко є значніші сили кінноти — безперечно будуть доганяти. Треба поспішати, а це не легко з навантаженими возами та ще запряженими виснаженими у походах кіньми. Про їзду риссю не могло бути й мови.

До лісів залишалось із чотири кілометри, як на обрії виткнулася низка ворожих роз'їздів. Зауважили нас, бо найближчий роз'їзд пустив чорну ракету, а один верхівець погнався назад.

Самим нам небезпека не загрожувала. До лісів, без обозу — рукою подати. У лісі дві тисячі холодноярців, Левадний з кулеметами й мінометами... Та... шкода було б покинути цінну здобичу.

З возів, запряжених слабшими кіньми, розібрали частину вантажів по сідлах. Коні дістали батогів і рушили скоріше. Треба було переїхати досить глибоку балку із кілометр шириною. Перед балкою залишилося при дорозі п'ять тачанок із кулеметами і півсотні чернолісців. До Петренка поскакав зв'язок, щоб виступив з холодноярцями на край ліса осторонь від села, бо його ми хотіли обминути.

На підйомі, коні у возах почали приставати. Ізскочивши з коней — козаки пхали вози. Скоріше б на гору, бо залишені тачанки вже відкрили вогонь. Добре якщо тільки по роз'їздах..

На горі — з одного боку підбадьоруючи темніє ліс — з другого... по дорозі гнався відділ кінноти — із двісті шабель, ліворуч на полях — роз-

вертався здалека в бойовий лад другий, більший. За хвилину на обрії з'явилася третя колона кінноти — із півтисячки шабель. Жарти слабенькі...

Наша охорона спустилася вже в балку і рессю доганяла нас. Пускаєм вози вперед, самі розвинувшись понад балкою, дожидаємо своїх. Як виїхали на гору — даєм вогня з тачанок по першій колоні, що рессю наближалася до балки. Зупинилася і почала розсипатися в лаву. Поперед неї вискочили тачанки і над нашими головами зашелестіли перші кулі. Лавою кроком рушаєм за обозом. Ліс повільно наближається. Як тільки перша ворожа лава виткнулася з балки — чотири наші і сім хмариних тачанок засипають її кулями. До станкових кулеметів приєдналися ручні, що були на конях. Лава пірнула назад в балку й видно дожидала підкріплення. Коли другий ворожий відділ сховався в балці — обоз мав ще кілометр дороги до ліса. До третього відділу — поскакали з балки верхівці. Скоро і той відділ — зник у балці. Назустріч возам бігло із ліса зо три сотні піших козаків. Петренко вже давно перевів бригаду на край ліса і дожидав нас.

Із балки кіннота не показувалася. Старий кубанець підїхав до Хмари.

— Пане полковнику! Ті два полки напевно пішли балкою вліво та вправо, щоб потім обхопити нас з флангів. А той третій — буде в лоб атакувати.

Дійсно за кілька хвилин зправа і зліва виткнулася на обрії ворожа коннота. Вози обліплені козаками — бігцем вже віддалялися. Будьоновці з криками й свистами пустили коней чвалом, загинаючи крила до ліса. Та бідолаги не знали, що

підставляють ті крила під вогонь рушниць і кулеметів нашої піхоти. Ліс одізвався рясно і влучно. Покинувши кільканадцять вбитих — кінні лави пішли чвалом назад. З балки показала широка третя лава. Стояла розглядаючись, що діється. Вози були вже у лісі. Даєм коням ходу і перескочивши рів, поміж лавою холодноярців — в'їжджаємо у ліс. Бригада починає обстрілювати третю лаву кінноти, що її досі ми закривали собою. Лава спішилася. Коні пішли з коноводами в балку. Те саме зробили останні відділи і коло тисячки будьоновців повільно рушили власними ногами до ліса. За балкою гаркнули дві гармати і шрапнелі розірвалися під лісом. Наступні рвалися вже за нами над лісом.

Петренко дає наказ бригаді, щоб здіймалася і вирушала понад край ліса в напрямку вчорашньої стоянки. Чорнота з кінною сотнею — йшов з бригадою. Забавляти будьоновців поки дійдуть до ліса — вистарчить самих чорнолісців. Поки будьоновці зорієнтуються, що нема вже з ким битися, поки подадуть їм коней — Хмара нас дожене знайомими просіками і доріжками, пострілявши „на віват“ в глибині ліса. Логічно думаючи — будьоновці переїдуться за нами в глибину ліса, а щоб захопити їх до цього — покидаєм один із захоплених возів, розібравши з нього набої, та ще деякі менш потрібні речі — на доріжці, що вела в тому напрямку.

Короткий день кінчався.. В чужому лісі уночі — страхи беруть... А чи будуть будьоновці мати час завтра шукати за нами — не знати. Під Кримом Врангель дожидає...

По дорозі оповідаю Петренкові перебіг операції. За нами розлягається густа стрілянина і приглушені віддалю крики. Будьоновці атакували грабчаки на межі ліса. Віддаляючись під прямим кутом від нашого напрямку — тріскотіли у лісі стріли чорнолісців.

Коли наш власний обоз, що підчас бою залишався на стоянці бригади у лісі, прилучився, — зауважую на тачанці Олю. Петренко каже, що вернулася в полудне з добрими відомостями. Ще цієї ночі — зробимо напад на бригаду червоної піхоти. Підїжджаю до Олі й пересідаю на тачанку.

— Ну, як там, донечко, була десь у штабі?

— Ще й як була!... Адьютант — смаркате кацапеня таке — реп'яхом учепився.. Клявся революцією, що знав особисто „мійого чоловіка“ — зарубали бідного петлюрівці... Потішав, що ожзниться... Конфітурками частував, — попадая аж у хліві десь заховала — знайшли... Винцем церковним...

— „Підночувала“?..

— Ні... Пообіцяла, що сьогодні увечері прийду... Звичайно — слова дотримаю — піду разом з вами у відвідини...

— Оповідали щось про фронт?

— Тішаться, що з поляками мир уже запевнений, бо... біда вже у вікна заглядала і на фронті, і в запіллі... Кажуть, що до нового року Петлюру і Врангеля зліквідують, а тоді очистять запілля від банд та контр-революції, зміцнять армію і... „дайош Європу!“

Бригада прибула на фронт з Московщини у час, коли наступала українська армія. „Чортові

петлюрци“ — солідно розчистили її, забрали гармати та кулемети... Тепер має чотириста червоноармійців, одну гармату та чотири кулемети — із них — два „невилічимо хворі“. Іде на врангелівський фронт, — у Єлісаветграді має прийняти поповнення і завантажитися до потягів. Набоїв обмаль, бо вистріляли в боях з повстанцями десь коло Шполи. Нарікають „товарищі“ на Україну, що не гостинно їх приймає... До села де стоїть — вісім-дев'ять верстов від Розумієвських хуторів. Має два дні відпочинку. Вирушає завтра рано. Я вже до Миргорода і не йшла...

— А чи до села — підхід добрий?

--- Дуже добрий! Зрештою, я сама поведу... Балкою й городами — просто в сад до попа, де штаб стоїть... Гармата і кулеметі — коло штабу на подвір'ї...

Хмара догнав нас, як стемніло. На лісному хуторку — сортуємо захоплену добичу. Усіх тішили набої, гранати, американські консерви та галети, відбиті видно будьоновцями у поляків. Хмару та Чорноту тішили запасові сідла, та ще й козацькі, — нашого піротехніка, або як називав його Андрій — „алхемика“ — два вози вибухового та ще й індуктор з каблем на додачу. Для дівчат-розвідниць, не забули хлопці захопити жіночої білизни, панчох, черевиків, спідничок, а навіть... цукорків.

Роздавши частину набоїв та консерви на руки, відправляємо обоз, щоб не отяжував нас, в безпечні села й хуторі до своїх людей. З ліса переходимо на Розумієвські хутори. Коло півночі — 1-й курінь, рушив ліквідувати червону бри-

гаду. Кінноті там не було чого робити — залишилася на хуторах. Довелося злізти з „сірого“ і йти поруч Василенка, який що кілька хвилин питав жартівливо чи не болять ще ноги..

Між третьою і четвертою — відбувся напад. От такий собі нецікавий нічний бій у селі, підчас якого, червоноармійцям, що вибігали з хат і збиралися на вулиці, за чигиринським определением смерти — „жаба цицки дала“, — а ті, що поховалися у хатах та хлівах — зберегли ще своє життя для врангелівських кулеметів. Штаб хотіли взяти живим, порозмовляти, та штабовці замкнулися в поповому „сальоні“ й відстрілювалися крізь подвійні вікна. Довелося вкинути до „сальону“ дві бомби... Розірвалися так щасливо, що коли зайшли до середини — не було з ким розмовляти. Старий піп у підштаниках і рясі на опашку — трагічно шкрябав руду бороду і поглядав на вікна й образи. Дві симпатичні попадянки, вбігши напіводягненими до „сальону“ — з плачем і лементом упали на... піяніно, що постогнувало розшарпаними струнами... Жаль було і вікон, і піяніно, і попадянок, та... війна — війною...

Забравши штабову катцелярію — даєм батюшці пачку совітських грошей — на ремонт.

Перехрестившись — замахав руками:

— Не хочу антихристових грошей! Господь з вами! Як їх чорт забере — нове піяніно куплю...

Нахилившись під стіл, зитягнув з-поміж потовчених цілу порожню пляшку з-під церковного вина і переконавшись коло лампи, що таки порожня жбурнув нею в жида воєнкома, що лежав у куті мертвий, обнявшись з перекинутим фікусом.

— Виликали антихристи усе вино, — під престолом знайшли.. Умираючого не буде чим запричащати...

Оля, що підчас розмови увійшла до кімнати і стояла осторонь — соромливо спустила очі...

Батюшка, зауваживши її — затулив рясом підштаники і здивовано уклонився:

— А... тож панночка, здається тут гостювали у них... А... розумію.. Хай Бог благословить і хоронить вас... Мені вина не жалко... У сусідів десь позичу... І вікон не жалко... І вставляти не буду!.. Ще в другій кімнаті — сам поб'ю!.. Щоб не пхалися антихристи на квартиру!..

Забравши захоплену зброю — покидаємо село. Два кулемети мали поломані замки, — покинули їх червоним на розрібок. Гармату запрягли і забрали. В зарядних ящиках не було ні одного набоя... Зідхаючи згадуєм підпалені удень на дорозі...

Спочивши коротко на хуторах — ранком виступаєм разом з усіма до ліса спати. Лежачи при вогнищах — заглиблюємося в цікаву „лектуру“ — перечитуєм накази та оперативні звіти захоплені в штабі червоної бригади. Зустрічаємо там згадки про знані місцевості у Галичині й на Поділлі, знайомі частини українського війська, довідуємося дещо про його нову організацію. В дивізійному звіті знаходимо згадку про важке поранення „батька“ чорношличників — полковника Дяченка. Із захопленням читаємо звіти про нещасливі бої з окремою кінною дивізією, що про її існування довідалися сьогодні-ж таки. Всі звіти за час перебування бригади на фронті, говорили про перемогу української зброї. Між наказами про

вмарш на врагелівський фронт та ліквідування „повстанчих банд“ по дорозі, була копія наказу червоного командування, що відділи повстанців Махна — перейшли на бік червоної армії для спільної боротьби проти Врангеля й відтепер називатимуться 2-ю Дніпровською бригадою. Всі махнівці зрівнюються у правах з червоноармійцями, а їх родини — мають отримувати червоноармійський пайок. Всіх махнівців, що перебувають у тюрмах і арештах чека та особих відділів — негайно звільнити і направити до бригади, включно до тих, що засуджені до розстрілу, але присуд, до отримання наказу, ще не був виконаний.

Чорнота вилаявши Махна „по московськи“ — плюнув у вогонь.

— Певно набоїв „батькові“ забракло... Цікаво тільки, як довго буде „Днепровской бригадой“?! Та чи знайдеться хоч один дурний махнівець, що скаже з якого села і чий син, щоб... батько за місяць у чека „пайок“ у потилицю одержав...

По першорядному обіді з будьоновських запасів, обговорюємо дальшу „програму“. Хмара на посівся — руйнувати залізницю. По короткій дискусії погоджуємося — що й то робота... Солідне перервання двоторової залізниці Бобринська — Знам'янка, що була чи не найголовнішим шляхом з фронту на фронт — буде зовсім гарним „подарунком“ для червоних. Все два-три дні треба направляти, а в гарячий час — дні дороги.

Піротехнік наш, що правда, „доморослий“, бо напрактикований лише в часі війни сапер — мав вадоволену міну:

— Та... і вибухового завеликий запас маєм — варто б трохи поросходувати... Маючи „індук-

тор“ --- можна якийсь бронепотяг в руху підірвати...

Андрій махнув рукою:

— Ти „алхемик“ із своїм „кондуктором“ сховайся! — Хмара бочку смальцю має...

Усі засміялися. Не розуміючи в чому справа — допитуюся, як то смальцем можна піроксилін заступити?

— Колеса мастяться у потягу, замість дьогтю, щоб лекше йшов... — поучав Андрій.

— Не слухай — переконував Хмара — у комін накилається, щоб машиніст пчихав... Ти у кіні на „максліндері“ був? — Ну то я тобі вночі таку саму кумедію покажу...

Закопавши у корчах непотрібну гармату, що з нею на лісових доріжках — мали-б досить клопоту, виступаєм до залізниці в напрямку Цибулевої.

Десь по дев'ятій ввечері, залишивши піхоту в лісі — переїжджаємося групками понад залізничною лінією. Цікавий побачити „кумедію“ — тримаюся вже Хмари. З нами Петренко і Чорнота. Ціла „ремонтна комісія“ під головуванням чорноліського полковника, бо то був його район, де знав він кожний місток і закрут.

Підїжджаєм до залізничної будки.

Хмара нахилившись з коня стукає у вікно:

— Дядьку! Вилізьте-но!..

— А хто там?

— Комісія приїхала...

Сторож протираючи ще очі, став на порозі.

— А! — То ти, Пилипе! Як там Бог тебе носить?

— Дякую! Давайте „штрументи“!

Дядько чухав штани.

— А мені що!.. Дам. Маю запасові.

Та тож, правда, ти мені їх і подарував... Тільки я тебе прошу, Пилипе, сам знаєш — з „товаришами“ — жарти короткі. Скажуть, що зле пильнував і бемцнуть кулю в потилицю... Ви собі десь дальше від будки, а штрументи — підвезіть та киньте отам під щити... Шкода... Та й тобі ще колись придадуться

— Привезем. Давайте каззонні ломи теж...

— Е-е! — Та то ви „стрілки хочете переставити“! Ну-ну... То знаєш — де добре? Отам коло сосни... Заворот легенький і... скакати високо... Так ви уже броневика подождіть — пішов недавно на Знам'янку. Коло одинацятої буде вертатися, а по-півночі — знову в той бік піде. Така вже мода тепер — кажуть — щоб бандити лінію не попустили... За броневиком завжди потяг якийсь іде скоро. А в цей бік — москалів усе на хронт везуть, ось-ось надійде потяг... Так ви спочатку... Та тебе вчїти не треба... — поспішився дядько побачивши, що Хмара нетерпеливиться.

Забравши ломи, кайла, ключі — ідем назад понад лінією. Десь перед нами розлягається гудок. Потім чмихання паротягу і пісні. Хочемо з Петренком звертати убік від лінії та Хмара стримує:

— Чого?! То „кобила“ на фронт іде — не зорієнтується...

Ідемо назустріч, маючи за собою два десятки козаків. Гудок, і в кількох кроках повзе потяг. Де-не-де в теплушках співають червоноармійці.

Якийсь москаль висувається з вагона і махає до нас кулаком.

— А — сволочі! Щурі тилові! Роз'їжджете тут, а на фронт вас нема?!

— На фронті вас дурнів вистарчить! — кидає репліку котрийсь із козаків. З вагона летять різноголосі матюки.

Лінія дальше йде насипом — чим дальш — вищим. Спускаємося і їдем попід насип. Доїхавши до групки старих сосон, Хмара послав козака за більшим відділом, сам зліз з коня. Злазимо і ми. Козаки відвели коней у ліс. Прибуло ще з півсотні верхівців. Вобабіч по лінії — поїхали роз'їзди. Закомандувавши злізти з коней, чорноліський полковник крикнув якогось Якима.

— Пане майстер! — До роботи! Стрілку переводити!

Яким глянув на насип:

— Право — ліво?

— Просто на сосни! Шнури взяли? Нарубати дрючків!

У лісі зацюкали по молодих деревцях шаблі. Кількадесят козаків, захопивши „штрументи“ — полізли на насип.

— Чи то буде вже та „кумедія“? — питаю Хмару.

— Ні. То бронепотяг буде вчитися у повітрі літати.. Кумедія — пізніше буде...

Зацікавлений, видрапуюся на гору. „Майстрі“, розгвинтивши стики і розірвавши лінію — ломами, кайлами й дрючками — виважували із землі шпали разом з рейками. За короткий час, кільканадцять метрів лінії — лежало свобідно на поверхні. Тоді ломами, дрючками, шнурами зачепленими за

рейки — почали гнути звільнений кінець лінії в один бік. Зігнувшись трохи — рейки не піддавалися. Хмара послав ще за козаками. Вирубали грубші і довші „ваги“. Нарешті зірваний кінець залізниці приняв бажаний напрямок: з насипу — просто на сосни Козаки збігли з насипу в ліс до коней. Хмара оглядав ще „роботу“. Підходжу до нього.

— Таж паротяг освітлює шлях... Машиніст зауважить і стримає...

— Колиж бо „товариші“ хитрі, як панькові штани... На випадок перервання лінії — бронепотяги, що вартують — пхають поперед себе двітри порожні платформи. Як лінія зіпсута — сходить з рейок платформа.. Паротяг стримується.. А тут — бач — по перше, похило — буде мати розгін... По друге — платформи не стримаються, а маючи „вільний шлях“ — полетять з насипу, а як що причеплені — то ще й потягнуть за собою... Ну — ходім, може скоро надійти...

Хмара посилає козаків на певну віддаль від „стрілки“, щоби, як бронепотяг мине те місце, а буде йти повільно — кинули на лінію кілька гранат, роблячи вражіння, що лінія позад нього зірвана. Думаючи, що щасливо перескочив підложелу міну — машиніст прискорить хід, щоб відійти від небезпечного місця, а тоді розглянутися.

Петренко пригадує собі „алхемика“ з набутим у будьоновському обозі „кондуктором“ і хоче послати за ним, щоб на правду зірвав за бронепотягом якийсь місток. Та... десь коло будки почувся вже гудок паротяга. Ховаємося до ліса й з биттям серця вглядаємося в залізницю: вдасться чи не вдасться?...

Бронепотяг йшов скорим ходом. Зрештою, була то тільки слава, що панцерник... Звичайний паротяг, обабіч якого було дві залізні платформи з-під вугля, укріплені мішками з піском і озброєні гарматою та двома кулеметами кожняя. Поперед і позаду себе „панцерник“ мав по одній звичайній порожній платформі. Світла немав, крім червоних лампок. З гуркотом минає нас. Спереді, на підвищенні, коло ледви видніючої в темноті гарматної люфи — темна постать, що попахкуючи цигаркою, понад порожньою платформою, оглядає лінію. Зауважить — чи не зауважить?... Хтось невидний — виспівує „яблочко“: „Ех, яблочко, да куда когїшся? — попадьош будьоновцам — не варотїшся“!... Колеса на хвилину змінили тон на звільненій з землі лінії... Одна коротка хвилинка і... дикий крик залоги, свист контр-пару, і... темний клубок з гуртком покотився з кількадесяти метрової гори, раптово зупиняючись на трісках старих сосон. Порснув паром і вогнем паротяг, розлігся по лісах акорд вибухів гарматних набоїв і... все було скінчене...

Із ліса вибігають темні постаті козаків. Ідемо і ми. Безформений труп бронепотягу увінчаний колесами задньої платформи — спочивав на розторощених крайніх соснах. Під насипом, непринятно стогнав червоноармієць, що вискочив видно в леті. Замок проткнутий шаблею чорнолісця. Присвічуючи смолоскипами із намочених в горіючу оливу соснових гіляк — надурно шукали між обламками когось живого чи придатного до ужитку кулемета. Одна гармата перебувала десь увні паротяга, що zdeформований лежав догори колесами на розчавленій бронеплатформі — друга,

зірвана з лафета, лежала осторонь з невістріленим набоєм. „Фахівці“ з трудом відчинили замок і зняли його.

На поляні у лісі, де стояли кулеметні тачанки і вози з вибуховим — коротко обговорюєм пляч дальшої роботи. Рішено: на перерваній лінії, що по ній ітиме ще потяг із Знам'янки — зробити „млинок“, ближче до будки. На другій лінії, що нею може надійти потяг із Олександрівки — зробити „гніздо“ перед „переведеною стрілкою“, що відслужила вже свою службу. Оба відтинки оточить холодноярська піхота.

Бочку із смальцем урочисто зсаджують з воза і розбирають смалець у відра, що служили повстанцям за котли для варення кулішу. Хмара бєре мене під руку:

— Ходім, осауле, побачиш як „млинок“ робиться...

Як робиться — я вже знав, розпитав старого партизана, що одержавши відро смальцю — витісував з патики „копистку“. Та подивитися було цікаво.

„Гніздо“ давно було мені знане, бо із всіх повстанчо-партизанських „способів“ на залізниці було найбільш поширене і практичне. Витягнувши ломами з вилок „костилі“, що ними рейки прибиті до шпал — розширювали ломами рейки настільки, щоб колеса паротяга всіли між них. Спосіб добрий, бо машиніст ніколи не зауважить небезпеки — лінія ціла. При невеликому розгоні — потріскають хіба тільки пружини в буферах... та... голови у тих що стоятимуть близько стін вагонів; при більшому розгоні — повискакують вагони один на одного.

Приходимо на місце. Партизани з відрами розбрелися по відтинку лінії, що не мав похилу і копістками густо намащують рейки смальцем. Змастивши простір, що міг вмістити потяг — відходимо в тінь дерев де чекала вже холодноярська піхота готова до нападу. Не минуло багато часу і на лінії показалися світла паротягу, за ним довга валка вагонів з освітленими вікнами.

— Пасажир... — незадоволено буркнув Хмара, — шкода омасти... Ну щож... Перевіримо білети — кілька комісарчиків напевно знайдеться..

Вігнавшись на масні рейки— потяг раптово станув. Паротяг скажено працював крутячи колеса на одному місці. Виглядало це дійсно „кумедно“, так, що годі було стриматися від усмішки. Машиніст вискочив і нахилився над рейками. Видно був „бувалий“, бо крикнучи помішникові щоб той стримав машину — сам став на освітленому місці і замахав білою хустиною. З вагонів вискочили якісь жінки. Мужчина в білому плащі підійшов до машиніста і порозмовлявши — станув поруч на плямі світла.

Наближаємося оточуючи потяг. Підходимо з Хмарою, Василенком і кількома козаками до паротяга.

— Що за потяг?

Чоловік у білому халаті виступив вперед.

— Санітарний. Везем важко ранених з-під Криму. Я головний лікар і комендант.

— Ви комуніст?

— Ні. Я мобілізований лікар — катеринославець.

— Між раненими і персоналом є комуністи?

— Ранені для мене — тільки ранені. Цікавлюся їх станом здоровля — не політичними поглядами. Персонал я набирив сам, переважно з людей, що працювали у лікарнях. Працюють — куска хліба ради — комуністів серед персоналу нема — ручу вам словом чести. Не міг би вам того слова дати — та політичний комісар — комуніст з медичною сестрою і його коханкою в одній особі, — теж комуністка-жидівка, — поїхали наперед бронепотягом. Почули у Знам'янці, що на цім відтинку бувають напади партизанів...

— Ну, добре... Але ліки й перев'язочний матеріал ми у вас заберем. Залишим найнеобхідніше, поки зможете одержати.

Лікар усміхнувся.

— Повірте, що не маю чим перев'язати гангреноючих... У Знам'янці в санітарній базі, сказали мені, що до Києва і так доведу... А як і здохне кілька в дорозі — то не велика шкода для революції...

Заглядаю в один із вагонів. Стони, важкий сопух... Хмара „потішає“ лікаря, що доведеться стояти, аж надійде із Знам'янки поміч і потягне потяг назад.

В напрямку де наш 3-й курінь з Петренком і Чорнотою, та частина чорнолісців — робили „гніздо“, — розлігся короткий зляканий гудок, шум і стріли. Покинувши „санітарний“ — ідемо туди. Приходимо вже „по всьому“. Та в сітку тут попала краща риба — потяг ертачека — експедиційної транспортної черезвичайки.

Потяг складався із двох вагонів 1-ої класу для чекістів, трьох теплушок для червоноармійців і двох „стопіпінських“ арештанських вагонів

із загратованими вікнами. Паротяг, що зарився колесами у „гніздо“ — стояв легко „цапки“ піднесений першим вагоном. Одна теплушка вилізла передніми колесами на пасажирський вагон, а дві — лежали на боці. Все буфери розторсщені. Найменш потерпіли задні вагони з арештованими.

Із сім десятків чекістів і червоноармійців — вже були перебиті. В живих залишили лише начальника — довгов'язого і довгоносого жидя в скіряних штанах і куртці. Стояв зв'язаний, трясучись усім тілом, коло Петренка. Хлопці виносили з вагонів килими, шовкові ковдри, хтось голосно клопотався де поділися голки від патефона...

— На біса вони то тягнуть? — Питаю Петренка.

— Я приказав... Товарищі усі стіни в вагонах — буржуйськими килимами пообвішували... А ми собі ними обвішаєм землянки на зиму в Холодному яру... Все таки — для ока приємніше... Патефон до того, самоварчик, срібна цукерничка... Шкода самовари потовклися...

Взагалі здобича була симпатична: чотири ручні кулемети, короткі нові карабіни, револьвери, боксові куртки і чоботи... Та вже таки найприємнішою „здобичею“ було життя тридцяти двох селян, що замість льоху Чека у Знам'янці — попали між нас. Потяг вертався з „операції“ в околицях Олександрівки. Серед арештованих було декілька колишніх козаків покійного Богдана. Арештованих у потязі вже допитували: мали попідбивані очі, повибивані зуби; де у когось — роспухлі й посинілі пальці, бо начальник, що прибрав собі назвище — Грозний — допитував їх за-

пихаючи під нігті шпильку від дамського капе-люха.

Підійшов один із звільнених богданівців і витягнув до „Грозного“ руки з розпухлими пальцями:

— „Мамцю моя!... Йослику мій коханий! Не думав я тоді, як ти приходив до мене з Олександрівки клоччя купувати — що так будемо знайомство кінчати...

Пане отамане! — звернувся він до Петренка, — я вже з вами до смерти! Але жидка цього — мені подаруйте!.. Як би ви знали, як я його люблю! Що пальці мені поколов — то дурниця! Що старому батькові казав шомполів всипати — тому не первина: від царської поліції не так ще набрав був!...

Принесли нам хліба до потяга в Олександрівці: моя жінка — місяць як оженився — та отого з вибитими зубами сестра — дівчина...

Так він приказав забрати їх до вагону, роздягли, як мати родила і давай потішатися... Самі — начальники, а потім китайців конвоїрів закликали... Ну і нас привели... Щоб дивилися та тішилися..

Скрипнув зубами і легенько делікатно погладив „Грозного“ по обличчі.

— Йослику!... Я ж з тобою потішуся у лісі...

Йослик цокотів зубами і розгублено оглядав темні постаті повстанців.

Паровоз подірявили кулями. Дошками та соломкою з червоноармійських матраців — підпалили вагони. Охотники носили з тендера і підкидали до вогню ще й вугля. Дід Гармаш, що не відставав від бригади і чувся прекрасно — при світлі

палаючої теплушки накручував патефон, відганяючи цікавих:

— Пашол вон ти мужицька морда! Це тобі не рушниця, а панська музика! Руки помий!

Під загальний регіт, жіночий голос, під акомпаніюмент балалайки — заспівав московського „Ухаря купця“. Дід, якому бракувало ще чотири роки до сотки — збив на потилицю шапку, свиснув і пішов пританцьовувати коло патефона.

Під'їхали підводи. Склали на них новонабуті „панські речі“. Поклали на одну холоднорця вбитого в перестрілці з чекістами і вирушаєм вздовж лінії, попід лісом.

Коло першого містка, „алхемик“ побив кольбою „кондуктора“, що наробив йому встиду. Апарат мав видно вже якісь недостатки і підірвати заложену під місток пачку піроксиліну — відмовився. Мусів Соловій вернутися конем і підпалити бікфордівим шнуром.

„Алхемик“ мав охоту позбутися бодай половини запасу вибухового. Містки летіли в повітря один за одним. Валилися й телеграфічні стовпи. На лінії не показався більше ні один потяг. Аж як відійшли підранок від залізниці — почувлися гарматні стріли бронепотягу, що йшов з Кам'янки поглянути, що сталося. Стріляв у білий світ — щоб веселіше було їхати.

З Хмарою попрощалися — пішов у Чорний ліс, ближче своєї „столиці“ — Цвітної. Поснідавши і відпочивши, робимо ще один перехід і отаборюємося днювати у лісі поблизу „Вовчого шпиля“.

На стоянці випитуємо „І'розного“, що знає цікавого, в першу чергу про тайних агентів ертачека понад залізницею. Виляпавши все, що знав, грізний начальник чека засмаркано плаче і просить подарувати йому життя і взяти до себе „на службу“. Та Петренко „дарує“ його богданівцеви. Десяток вчорашніх арештантів Йослика, що пішли з нами, садовлять його під деревом і нараджуються — як відправити на лою Авраама, щоб Йосликові було „потішніше“.

Богданівець, що з дитячою радістю „припадав“ коло чекіста, іде в ліс; вернувшись бере з воза рискаль і командує товаришам, щоб вели за ним. Ноги Йосликові не служать, та хлопці услужливо і чемно підтримують.

Зацікавлені, що богданівець видумав — йдемо з Петренком і Василенком назирцем.

Станули коло майже метрової купи — зимової хати великих рудих муравлів. Нагнули над нею молоду берізку і прив'язали до її вершка за ноги Йослика, що ревів на всі голоси, ще не знаючи, що його чекає. Пустили. Йослик гойдався вниз головою, утикаючись нею в муравлище. Богданівець розв'язав йому руки і плюнувши діловито в долоні почав розкопувати на всі боки купу. Затискав зуби від болю в посинілих розпухлих пальцях. Розкидавши до нижньої частини — закопав в землю рискаль і ласкаво приговорював до Йослика, щоб не боявся — то не дуже страшно... Йослик з багровіючим лицем верещав і грабав руками в муравлищі намагаючись відштовхнутись. Муравлі, роздратовані нападом ворога, що викинув їх на холодне повітря — кинулися на Йослика; за коротку хвилину обліпили йому руки

і голову. Залазили в уха, рот, за ковнір сорочки. З кожним криком і „гойдом“ берізки — йшли в атаку все нові загони. З прокушених сотками малих щелепів місць на налитому кров'ю обличчі, потекли перші струмочки...

Залишаю „місце страти“ і йду перейтися лісом. Оподалік табору зауважую між деревами постать, що сиділа на пеньку, плечима до мене, з похиленою головою. Тихо підкрадаюся і стаю за плечима Олі. По дитячому безсило схлипувала, час до часу приглушено стогнала, наче намагаючись пересилити якийсь неймовірно важкий біль. Кладу їй руку на плече:

— Олю, чого ти?...

Уткнула обличчя в коліна і замовкла. За хвилину піднесла голову вже спокійна. Лиш червоні очі й рештки спазм ще зраджували, що було перед хвилиною. Усміхнулася винувато і жартівливо.

— Йослика мені жаль, — його хлопці будуть певно, мучити...

— Не говори дурниць, Олю... Ти носиш якийсь біль в душі... Я те давно зауважив... Поділися зо мною — тобі буде лекше... Ти стратила когось дорогого? — так?...

Заплакані ще очі глянули глузливо:

— А ти що, може хочеш заступити?...

— Не треба так, Олю, — сама знаєш, що маю до тебе хороше чуття.. Як до сестри по зброї і.. от такої, химерної молодшої сестрички...

Очі посумніли.

— Як любиш мене такою хорошою любовю — то залиши мене саму.. І не кажи нікому...

В голосі була щира і благаюча нотка.

Залишаю її і йду до табору.

Оля прийшла за півгодини така як завжди: весела й жартівлива.

Підвечір вирушаєм до Мельників.

Минув день і другий. Холодноярці болюче переживали чутки про події на Заході. Селяне, що мали синів в українській армії й сподівалися вже їх скоро у гостину — посумніли. Вернулися розвідчики, що не встигли прилучитися до нас на поході. Оповіли, що большевики радіють замиренню з поляками, кажуть що мир з ними треба заключити за всяку ціну, щоб кинути всі сили на Врангеля і „бандитів“. Болючою була новина, що наше військо, зударившись з ворогом, вже без союзника, під натиском зконцентрованих проти нього червоних частин — відступає з боями до Збруча.

Другого дня мали гостя — прибув із Звенігородщини отаман Лютий. Сівши за стіл у хаті Чучупаків, Лютий пригадував, як гостював у ній три дні минулої зими; обговорював з покійним Василем Чучупакою плян спільних операцій на весну. Не склалося, як гадалося...*)

*) На цьому місці — дякую панові Іванові Лютому за лист із доповнюючими інформаціями. Для читачів — дозволю собі також навести уривок із приватної частини того листа.

„Тепер отут, на Поліссі, гнемо карки, ладуємо дерево, але не тратимо духа і запалу. Живемо спогадами і майбутнім. Виховуємо дітей, навчаємо їх щоб любили Батьківщину й життя для неї при потребі не пожаліли“.

Ю. Г.

Вислухавши оповідання Петренка про смерть Чорного Ворона, Лютий перехрестився:

— Вічна пам'ять! Ворона — знав я добре. Підлягав мені якийсь час, як був я із загоном на Херсонщині. Словний був покійник і обов'язковий...

— А що доброго у ваших краях, пане отамане?

— Доброго?... Не охота й оповідати. Та почну, як то кажуть, з кінця. Займав я із загоном Звенигородку, як звідуни донесли, що ціла армія Будьоного іде в напрямку нашої місцевости. Обрахував я, що на третій день можна вже сподіватися рогатих гостей.

Загін у мене, так собі, ні великий, ні малий — 350 кінних та 1600 піших. Покидаю Звенигородку, щоб уникнути бою самому і посилаю зв'язків до всіх отаманів, щоб збиралися в район Лебединського монастиря. Думаю — збереться більша сила — можна буде дати будьоновцям прочухана, щоб пам'ятали Україну. По дорозі зустрічаю херсонський загін Залізняка — утекав перед будьоновцями в степ. Пропоную, щоб залишився і об'єднався з нами; він пропонує мені, щоб іти разом з ним на Херсонщину. Переконую його, що не добре задумав, бо і вся армія будьоновська іде в тому напрямку на Крим. Як переможуть нас будьоновці тут — то ліс наш батько, а там — голі степи.

Не послухав — пішов у свою дорогу, а я у свою. Догнав мене Гризло із загоном, що одержав мойого листа. Об'єднавшись ідемо до Лебедина.

Застаємо там загін отамана Яблочка. Сам Яблочко — здоровенний дідуган в розцяцьковано-

му кожусі на доброму сивому коні — чиста тобі копія кошового Сірка — тільки булави бракувало. Загін у нього добрий — сто кінних, двісті піших, вісім кулеметів, гармата... Набоїв — величезний запас...

Запросив нас Яблочко до своєї „резиденції“ — до села під Лебединським лісом. Передали повідомлення, щоб всі отамани туди йшли.

У „царстві“ Яблочка — харчів, фуражу — заваль; прийняли нас гарно. Сам він далеко від „резиденції“ не віддалявся: нападе на Цвітково, Бобринську чи ще яке місто або станцію і назад до садиби. Большевики туди і носа не показували.

Ждем день-другий на отаманів — нема нікого. З Черкащини прибув тільки загін — 120 кінних. А тут повідомляють, що будьоновці вже у двадцяти верстах.

Зібрали ми разом три тисячі озброєних. Перейшли до другого села — там церква старовинна і піп — наша людина, ідейний чоловік. Посвятили там зброю, дали присягу: або ворога з України виженем, або вмрем чесною смертю за батьківщину.

Стали обідати — було по другій годині — повідомляють нас, що перші відділи будьоновців у Лебедині, вже стали на ночівлю. Вісім верстов від нас... По селах крут Лебедин — теж повно кінноти. Подаю думку: вивідати добре до ночі, що де і як, а вночі, розбившись на три-чотири відділи — напасти на будьоновців. Посадити усіх людей на коні, пару гармат прикупити — тоді можна партизанити. Кіннота помучена походом, спати буде добре... Гризло мене підтримав, та Яблочко з помішником уперлися. Кажуть: нападати на

п'ятнадцять тисяч доброї кінноти і заводити з нею боротьбу — це божевілля!

Та боротьбу заводити — кажу — дійсно божевілля, але захопити із три тисячки коней і зникнути — навіть зовсім мудра річ. Нагадую їм, як нас триста у Мокрій Калигорці — червону дивізію вночі обеззброїли. Не погоджуються, краще — кажуть — переховатися у лісі поки головна сила перейде, а тоді напасти на задні частини і обози. Ну добре — кажу — а як про нас довідаються і самі нападуть? П'ятнадцять тисяч кінноти!... Тоді пиши — пропало... Як боїтеся самі напасти — то ходім відразу до Холодного Яру. Там і ліси неприступні для кінноти і спільними силами щось придумаєм...

Яблочко уперся: Нікуди не піду!

Я у своїх лісах — ніякого чорта, не то що Будьоного — не боюся!

Уговорили і мене. Щоб замести слід — виступаєм в один бік, а увечері робимо круга і до Лебединського ліса. Переймаю на себе керівництво. Висилаю кінні застави з наказом слідкувати за дорогами і нікого не зачіпати. Сотникам наказав стежити, щоби хто із козаків вночі до дому не захотів навідатися, бо як упіймають і довідаються, що тут стоїмо — буде зле.

Раненько, яблочкові кіннотчики, що були у заставі — тягнуть до штабу тринадцять кінних будьоновців — кватир'ерів. Піймали на дорозі, а декілька утекло. Ого — думаю — буде робота! Вириваймо — кажу отаманам — поки не пізно до Холодного Яру. Заспокоюють, що будьоновці спішаться на врангелівський фронт — не будуть затримуватися. Полонені підтверджують, що на-

каз є не затримуватися. А тут застави доносять: перші полки ідуть недалеко ліса — минають нас. По полудні шпіка червоного у лісі піймали — признався, що послали розвідати де стоїмо та яка нас сила. Та як перші полки пішли не затримуючись — чомусь і мені стало видаватися, що перейдуть, не мають часу.

За ніч — ще із п'ятьдесять верхівців будьоновських наловили застави по дорогах.

А годині в дев'ятій ранку — летять застави: кілька полків наступає на ліс. Вирушаєм у глиб ліса — а й там лави кінноти. І зправа і зліва — строчать вже кулемети.

Я в один бік, Гризло та Яблочко — в другий.

Оточені кругом. Починають нас „святити“ з гармат — з легких і важких. Залишаю частину в резерві при обозі — решту на фронт.

Я в один бік, Гризло та Яблочко — в другий.

Перший наступ відбиваєм.

Роблю з кіннотою маневр, щоб звести червоних одних на других. Удається. Поки будьоновці луплять самі по своїх — лечу на другий фронт. Там зле — напірають „товаріщі“. Ранених повстанців багато, вже й убитих досить. А тут ще з боку свіжий полк у наступ. Яблочко та Гризло збирають усю кінноту, що була з цього боку і кидаються назустріч, стримувати. Відганяють кулеметами ту лаву, а я скачу, забираю триста своїх з резерви, завертаю піших, що вже відступають, і починаєм тиснути будьоновців. Що з рештою моїх, що залишилися на другому фронті з сотником Пугачем та Дорошенком — не знаю. Цих не можу покинути і коня не маю — віддав.

Червоні з важких гармат густіше починають садити. Прибігає мій сотник Петрів з сіма козаками — давай підмогу, бо з іншого боку влять будьоновці. Кажу спішити туди кінноту — так кіннота погналася за червоними в інший бік. Віддаю цей „фронт“ своєму старшині — сам допов три коні, сідаю з Петрівим та одним козаком — скачемо на загрожений відтинок. Забираю від обозу останню півсотню — кидаю туди. На щастя Пугач знову покермував так, що будьоновці з того боку самі по своїх б'ють в гущавині. Летимо назад, де стрілянина і крики що раз сильнішають. Вискакуем на прогалину — а тут кулемет будьоновський з тачанки: всі три коні під нами — на землю трупом. Збоку кіннота ворожа... Кидаем бомби — самі в кущі. Назустріч три будьоновці спішені. Кладем всіх трьох — козак наш теж дістав кулю; беру від нього ручний кулемет, — біжимо далше вдвох. Назустріч знову: „Ура! бий бандітов“! Петрів здурів — каже — здаємся... Віддати — кажу шкіру на паски — завжди успіем, — лізь на дерево де ще трохи листя є!

Виляжу на дубка, що не спішиться листа скидати. Дивлюся, мій Петрів збіг у яроч, ліг і листям накрився. Надходить лава. Зауважили Петрів, дали кілька стрілів, стягнули чоботи і далше. Проходять підо мною, а я на дереві вже зауважив, що в кружку на кулеметі — ні одного набоя — всі вистріляні. І в револьвері пусто. Маю дві бомби. Одну, думаю, кину їм, а другу собі за пазуху, щоб там розірвалася. Прошла лава — не зауважили мене. Прошло ще дві. В лісі кругом стрілянина, розбігається все далше. Де наші, де ворог — не розберу.

Досидів так до вечера. Зліз... Поцілував Петріва і з дороги... Куди сам не знаю — місцевість незнайома... Зустрів у лісі п'ять своїх козаків — теж на деревах пересиділи. Кажуть — прорвалася більша частина наших хлопців у зруб і вирятувалися. Кіннота з Яблочком та Гризлом — теж пробилася; як далше не погинули — то живі. У лісі повно трупів; і наших і будьононських.

Відшукав своїх. З'явився і Яблочко та Гризло з кіннотою. Прорвалися, щей артилерію будьононську по дорозі розчистили. Мій Пугач — кінноту теж вивів — мав 18 убитих, а у будьононців коней „підкупив“ трохи. Дорошенко з піхотою пробився, хоч і багатьох не долічувалося... Найбільш загинуло селян, що їх Яблочко „зобілізував“. Обхопила їх паніка від вогню важких гармат ну й... попали під шаблі... Бракувало і Гризловців...

Перейшли в інший ліс. Як перейшли будьононці — довідуємося, що зібрали своїх кількатор убитих і нашвидко позакопували у селах.

Сестриці — черниці з Лебединського монастиря поховали 709 наших.

Сотника Петріва, якого знали, та ще сім чоловік, що їх прізвища устійнили з документів — окремо поховали, — решта зійшла в могилу без імен. Самі знаєте — не любить наш брат документів при собі носити... Як уб'ють — щоб хати не чіпали...

Всі були під важким вражінням оповідання Лютого. Стара Чучупачиха — витирала фартушком сльози. Чорнота глянув на Петренка і зідхнув: — Господи — Твоя воля!... Чого дурні — бо бідні. Чого бідні — бо дурні. Скільки то Україна

борців має! Що більший ліс — то дивізія... І скільки гине!... А що з того!...

— Що думаєш даліше робити? — Запитав Петренко Лютого.

— Сам не знаю. Прийшов вас спитати... Роспустив частину хлопців по хатах, а ті що вдома не можуть бути — копають у лісах землянки, роблять запаси.. Може з весною сонце засвітить... А що Холодний Яр думає?...

Ватажки Холодного Яру посхиляли на руки голови. Думали.

Перший перервав задуму Петренко.

— Як наближалася наша армія, можна ще було думати про згрупування більших повстанчих сил, про ширші операції... Тепер — кожний загін, кожний отаман — воліє загинути в обороні власних стріх... Ми стріх боронити не будем. Не хочемо, щоб їх на зиму попалили.

Червоні, як ще не тепер, то за місяць - два — зможуть послати на нас стільки війська — скільки буде треба... Мусимо повести таку „політику“, щоб села за нас не відповідали. Щож... Заховаємося і ми в ліси до весни. Починаються морози, а вони повстанчий рух завжди охолоджують. Червоним ще далеко до перемоги... А армію нашу, як і витиснуть за Збруч — тож до... Галичини... Весною може вернутися уп'ятеро — сильнішою...

Мамай пошкрябав борідку:

— То я хіба на Дніпро у плавні... Мої хлопці рибу люблять...

— Та звичайно... Ви у плавні... Кваша із третім курінем — у свої ліси за залізницю. Лекше прохарчуватися, тай увагу ворога на різні місце-

вості розіб'єм. Треба тільки бути готовим, як би прийшла потреба знову зібратися.

Увечері Мамай і Кваша повели свої курені кожний у свій бік.

Другого дня голова повстанкому і Терехів, заявили, що вони від'їжджають на партійну роботу до міст. Поїхали.

Прибули хлопці, що відвозили раненого отамана Деркача. Вдалося добре. Половину дороги до Єлісаветграду — їхали із... будьоновським обозом під охороною червоної кінноти, щоб „бандити“ не напали. Лікар, що був при тому обозі — перев'язував рани, а воєнком, у якомусь селі навіть промову до селян вшкварив, демонструючи раненого отамана Холодного Яру, як жертву „петлюрівсько-бандитського терору“. У Єлісаветграді теж усе пішло щасливо. Операція вдалася. Як тільки отаман набере трохи сили — перевезуть його з совітської лікарні до іншого міста, далше на Південь, щоб там у своїх людей — вернувся до здоровля.

Вночі вернулася Оля, що минулого дня ще пішла до Кам'янки, розвідати, що діється на залізниці по нашому „ремонті“ лінії.

Всі станції між Бобринською і Олександрівкою, забиті потягами з військом та військовим приладдям. Дожидають налагодження сполучення із Знам'янкою.

У Кам'янці Оля вивідала, що поки лінія буде направлена, затримані частини уживуть для „зліквідування банди“ в Холодному Яру. Повітова влада підшукує тихо провідників, що зналиб місцевість.

Підвечір, наша розвідчиця зауважила, що із квартири голови ревкома, де відбувалася нарада військових командирів та чекістів, вийшов чоловічина, по селянськи одягнений. Взяла його на око.

„Чоловічина“ розмовився на базарі з косарським селянином, що привіз з іншими „развйорстку“. Сказав, що має діло у Мельниках та боїться через ліс іти, бо... має коло себе трохи грошей. Чи не можна як поза-ліс добратися. Селянин запропонував йому, щоб їхав з ним до Косар, а звідтіль можна полями обійти ліс і на мельничанські хутори вийти. Згодився. Оля з другим селянином, поїхала услід за ним до Косар.

У Косарах „чоловічина“ залишився ночувати, зголосившись крадькома до воєнкома червоної частини, що вивантажившись з потяга — стояла в селі.

Нема сумніву, йде до нас у гості якийсь поважніший червоний розвідчик. Петренко довго нараджувався з Чорнотою та Семеном Чучупакою. Послали побудити впливових селян з усіх кутиків села. Як зібралися в штабі, Петренко попросив уважно його слухати.

— Ми виступаєм попівночі до Холодного Яру. Ранком село має прийати вигляд наймирніший з усіх мирних. Щоб ніде ні кусничка зброї, ні шапки козацької — ні пісні. — Прийде до села один чоловічина. —

Петренко описав за Олею його вигляд. — Не зачіпати його. Прийати ввічливо і... якнайбільш нарікати перед ним на „банду“ з ліса. Мовляв, жити не дають бандити, обдирають, примушують харчі їм давати, одяг, приходять уночі п'янствують, з

жінками непорядки роблять. Як не давати чого, або противитися — б'ють, та ще й розстріляти і хату спалити погрожують. Усе село мовляв, вже проти бандитів, та боїмося зачіпати, бо хто ж оборонить?! Совітської влади щось не чути, щоб з бандою порядок зробила...

Може буде говорити, що прийшов до повстанців прилучитися — то відлякуйте, кажіть, що один отак прийшов з доброю волею, а його за шпигуна прийняли і повісили у лісі. Кажіть — тікай чоловіче від біди, — ось Іван або Андрій до Грушківки їде — перевезе тебе через ліс. З ним бандити як зустрінуть — не зачеплять; скаже що до нього в якійсь справі приїжджав.

Ну, а як згодиться їхати через ліс — хтось наперед прибіжить попередити нас.

Як би частина червона у село прийшла — говорити усім те саме. Захочуть провідників у ліс взяти — розшукувати „бандитів“ — відмовляйтеся, мовляв, довідаються — мститися будуть. Примушуватимуть іти — то можете піти ось ви, — показав Петренко кількох селян, — як будете водити — скажу вам пізніше. Та вважайте тоді, щоб свої не підстрілили.

Селяне розійшлися, крім можливих провідників. Порозмовлявши окремо з отаманом — розійшлися і ті.

Петренко послав зв'язки з інструкціями до інших холодноярських сіл.

У Мельниках був рух. Захоплені у потязі чека „панські речі“, станкові кулемети, за винятком чотирьох „кольтів“, міномети, частина бойових припасів, — поїхали возами під Мотрин монастир, щоб сховатися в підземних лабіринтах.

Кільканадцять возів з печеним хлібом, салом, смальцем у гарматних гільзах, крупою, пшоном, цукром, сіллю — поїхали у різні частини ліса.

До ранку все те мусіло бути закопане в гущавниках, у накритих деревом землею й листям ямах. То були наші бази на випадок „бльокади“.

Обоз і кулеметні тачанки — мали зникнути у селі та на хуторах, розібрані частинами по різних господарях: де колесо, де вісь, де дишель...

Години коло третьої, сімдесять верхівців і близько восьмисот піших — втягалися із хуторів у Холодний Яр. Тепер не був він холодніший від інших. Навпаки тепліший, бо високі схили захищали від листопадового вітру з морозом і крупами.

Розташувалися кілометрах у двох від краю, де один схил був більш приступний. До ранку ще далеко. Можна ще виспатися. Запалили великі вогнища; дерева вистарчить, а побачити вогні міг хтось хіба з неба. На всі боки від табору розійшлися, щоб стерегти його, десятки пар очей і вух.

Розстелюєм з Чорнотою мою кавказьку бурку, що „купив“ її у будьоновському обозі, кладем під голови сідла і накриваємся з головою його широченною буркою. За хвилину вже хропли. Та саме снилося щось приємне, як хтось підняв бурку на ногах і поліз під неї, розштовхуючи нас. Андрій підніс голову:

— Що там за д'явол лізе?

— Пустіть, хлопці, погрітися, бо я дуже змерзла. — Почувся у відповідь ніжний голосок.

Пригадую собі, що Оля виступила з нами до ліса. Питаю її де поділа шинелю, що її ми накинули на нею коло вогнища, поверх свитки.

— Віддала якомусь козакові, — змерз дуже бідолага... Ви ж його під бурку не пустилиб, а мене таки пустити, як попрошу гарненько....

Андрій відвернувся знову.

— Лягай там лягай — не базікай!

Тільки лежи тихо, не крутись і не совай ногами — бо викину.

Намагався утримати свою сувору протижіночу позицію, та.. як була в очах Андрія хоч одна жінка, що ненадурно існувала — то нею напевно була Оля. Ніхто може не цинив так, як він, відданість справі й відвагу цього козака у спідниці, особливо після того, як я оповів йому правду про зложені хрестом набої на грудях мертвого Чорного Ворона. Та то справа не до обговорювання під одною буркою... Тут — лежи тихо і не совай ногами!...

Ранком, коло дев'ятої, вже був зв'язок із села: „чоловічина“ прийшов, зарекомендувався петлюрівцем, що утік з большевицького полону; хоче приєднатися до повстанців у Холодному Яру... Чув, що штаб їх у Мельниках...

Селяне, за „інструкцією“ наговорили небелиць та „відлякали“ його від „банди“. Згодився з Іваном з-під гори — поїхати через ліс до Грушківки. За годину десь — будуть їхати.

Зв'язок із захопленням оповідає подробиці розмови з „чоловічиною“:

— А — питає — багато є партизанів у лісі? — Та — кажемо — чоловік мать із двісті... Улітку було їх до ста бісів і ще трохи, та порозбігалися, як похололо.

І наші хлопці, що були у банді — позабігали десь хто зна куди — у світ за очі, — є про декого

чутка, що до червоної армії добровольцями пішли. У селі й так життя б їм не було: з одного боку — власть могла переслідувати — з другого банда за „зраду“ обіцяла постріляти...

Тепер у банді самі зайди — хто зна звідкіля! Є і будьоновці, що з армії до ліса повтікали... От — кара — мовляв — господня на нас; тай тільки. А він слухає так уважно, перепитує, а нарешті:

— Ну, то як так — нема мені що між ними робити. Я думав якась порядна частина повстанча, що за неньку Україну бореться... Буду — каже — до дому на Полтавщину добиватися... До Черкас потягом, а там за Дніпром — пішки піду..

Берем удвох із Чорнотою п'ятнадцять козаків, що найменш подібні були виглядом та одягом до місцевого населення і йдемо з ними до грушківської дороги. Кілька хлопців одягнули захоплені з будьоновського обозу рогаті шапки з червоними зірками.

За якийсь час, від Мотриного монастиря, показалася на дорозі підвода. То їхав Іван з-під гори з „чоловічиною“. Як наблизилися — виходимо з ліса на дорогу.

— Стій! Куди їдеш? — питаю Івана по московськи.

Іван „залякався“.

— До Грушківки їду, сани хочу купити...

— А це хто з тобою?

— Та то... — тягнув Іван дріжачим голосом — то знайомий мій, разом на німецькому фронті були... Кумом навіть був, як Петруся мого христили... Приїжджав на хрищеника подивитися...

„Кум“ сидів, як на шпильках, із усієї сили удаючи спокійного.

— А ви там — виступив Андрій вже по українськи — зібрали те, що ми вам приказали зібрати на сьогодні?

— Помилуйте, добродію, таж...

— Сам сволюч! Кажи чи зібрали!..

— Та трохи зібрали.. Алеж... таки, помилуйте!.. Та звідкіляж його набрати?! Що два-три дні давай і давай! Ви б уже на другі села трохи накладали, бо ми б і раді, так видить Бог, — самі вже не маємо!

— Ну ти нас не вчи! А чи у вас є — чи нема — нам на то наплювать! На развйорстку напевно знайшлобися... Замість — дякувати нам, що від комуністів вас рятуємо — то ще їсти у вас треба випрошувати?! Як вернешся, передай — щоб сьогодніж увечері три підводи у Холодному Яру були: хліб печений — половина білого, сало, масло, сир, самогон! Поняв?!

— Та поняв...

— Бо як прийдемо усім полком вночі до села — то дорожче вас обійдеться... А тут, що везеш із собою?

Андрій перевернув солому на возі, потурбувавши „кума“ і витягнув з опалки торбину з хлібом і куском сала.

— Ну ти там у Грушківці борщу в когось нажерешся. — Передав торбину козакові. Один із „будьоновців“ помацав Іванові чоботи вивертаючи йому ноги.

— Діряві... Не міг нових одягнути, щоб можна було помінятися...

— Поганяй!..

Іван коневі батога і не оглядаючись поїхав. Зате „кум“ оглядався і приглядався, як ми різали кинжалом сало та хліб і ділилися ним...

Години за дві — Іван вертаючись з Грушківки — вступив до табору. „Кум“ у Грушківці, дав золоту п'ятку за підводу з добрими кіньми і погнався до Кам'янки. Грушківські хлопці хотіли було його притримати та відставити до нашого штабу, але Іван їх стримав, мовляв, Боже хорони зачіпати — цеж від самого Петлюри зв'язок до Холодного Яру приїжджав...

Пополудні прибїгли тривожні вісти: два полки червоної піхоти з артилерією та кам'янський караульний батальон Чека і міліція вже у Грушківці; три полки піхоти, дві батареї, дві сотні кінноти та карательний загін Лопати — прийшли з боку Осоти до Мельників.

При штабі бачили ранішнього „гостя“ вже передягненого у військове. Разом з обох боків, було три і пів — чотири тисячі червоних. Петренко почувши це, усміхнувся:

— Хвала Богу — буде з ким у „цюцібабки“ по лісі погратися...

Виступаєм з Холодного Яру кілометрів за чотири, в густий зруб за Мотриним монастирем. Робимо там розподіл. Бригада вже знову була курінем, Петренко — курінним, а я його осаулом. Отаманенко й Грицаєнко — пішли з Квашею за залізницю. Га першій сотні був Василенко, на другій Семен Чучупака, на третій — Галайда. Левадний мав частину своїх кулеметчиків з чотирма „кольтами“ на руках і кількома ручними кулеме-

тами. Сотні мали ручні кулемети окремо. Чорнота з кіннотою — як звичайно, лише без тачанок.

Розбиваємо всі сили, крім кінноти, на шість груп, що мали, як червоні підуть до ліса, розбрестися в різні боки й шарпати ворога, кожна по своїй ініціативі. Головне завдання: уникнути затяжного бою і водити червоних за ніс по лісі, аж поки їм обридне. Ворог ліса не знає, а для нас кожний яр і ярюк, кожний шпиль — знайомі; там де ми за чверть години перескочимо — „товаріщі“ три години ярами будуть кружляти. Знаємо де їх дождити поки виткнуться. Ну, а ще ж, як візьмуть у Мельниках провідників — то й вони допоможуть...

Увечері мали свіжі відомости. Червоні ночують виставивши міцну охорону від ліса і пильно стежать, щоб із села до ліса ніхто не вийшов. Готуються ранком розпочати „облаву“ і очистити ліс від „банди“. У Мельниках зібрали селян на мітинг. Промовляли командир і воєнком червоної дивізії, закликаючи селян до підтримки совітської влади і боротьби з „бандами“. Селяни, за інструкцією Петренко, в один голос співали тієї самої: життя через бандитів не маємо, — вибавте нас від них, а будемо вдячні.

Воєнком запропонував їм зорганізувати комнезам, щоб борюся з місцевими кулаками та з бандитами і проводив політику комуністичної партії. У вас — мовляв ще роскулачення не переведено, як всюди. Треба забрати майно у багатіших і віддати його біднішим, що будуть саветскую власть підтримувати.

Дядьки відповіли, що кулаків у Мельниках нема; як поділили поміщицьку землю між бідни-

ми — землі стало в усіх однаково. А як і має хто більше майна — то чесним трудом придбав його. Ніби не розуміючи, що воєнкомові залежить не на самому факті існування „комітету незаможних“, лише на розбитті села на два ворогуючі табори, мельничанські „політики“ запевняли, що до комнезаму все село з охотою піде, а тільки щож. . Мовляв, виберемо сьогодні „комітет“, ви собі підете, а завтра прийдуть з ліса бандити і розвішають комітетчиків на грабках... От якби ви залишилися та й стояли у нашому селі — справа інша. Волілиб, мовляв, вас годувати, як бандитів, що самі до комори лізуть і тягнуть, що подобається.

Командир подякував за „запросини“ і пояснив, що довго стояти тут не можуть, бо треба виганяти білогвардійські банди Врангеля. Але пообіцяв, що завтра від банди в холоднорському лісі — і сліду не залишиться.

По зібранні трапився цікавий інцидент. Лопата із своїми карателями, почав арештовувати селян та бити їх, щоб признавалися де зброя захована та хто із села в лісі. Запалили хату одного арештованого, що стояла осторонь села під лісом. Селяне, в тому числі і той що оповідав нам, побігли з жалобою до командира дивізії. Командир наказав закликати до нього Лопату і при селянах запитав його на якій підставі б'є селян і хату запалив.

— А Лопата — оповідає дядько — почервонів і: „Товариш командир! Як не розумієтеся на „бандитськx штучках“ — то не мішайтеся. Ви слухаєте їх, що вони проти банди?! Та тут усі села попід лісом — самі бандити! Як вистріляти усіх від старого до малого, а села спалити і з землею

зрівняти — тоді тільки в Холодному Яру банди не буде“!

— А командир, як тупне ногою, як крикне: „Самі ви сволочі тиллові — бандити! Ми на фронтах б'ємся, а ви із чекістами — банди нам в запіллю плодите?! Селян грабуєте, розстрілюєте, хати їм палите?! Хіба дурний, при такій політиці, не візьме рушницю та не піде у ліс!... Негайно звільнити арештованих і без мого дозволу — ні кроку! Бо розстріляю під першим плотом як пса“!

— Лопата загнувся і зібравши своїх „карателів“ — поїхав геть із Мельників.

Остання новинка була для нас дуже важливою, бо двісті лопатиних „карателів“ — були небезпечнішими від двох тисяч війська. Багато із тих колишніх „лісовиків“ знали також і холодноярські ліси, а головне — усі ті „емеритовані“ злодії і грабіжники, розумілися на партизанських сутичках у лісі.

Ночували ми шістьма групками розкинутими недалеко одна від одної. На край ліса, Чорнота вислав кінні пікети, що стежили за селами. Олю відправили до Лубенець, щоб перейшлася убік Черкас — чи не надійдуть ще й звідтіль червоні частини.

З світанком табор розбудили гарматні стріли й вибухи гранат у різних частинах ліса. Гупало з вісім трьохцалівок. Від Грушківки, кидали у ліс фугасні гранати, дві шестицалівки. Із-за Мельників, одна далекобійна гармата, посилала свої стрільна понад нами десь аж під Жаботин. Була то, звичайно, пуста витрата набоїв. Червоні гарматчики мусіли-б бути великими ворожбитами, щоби

вгадати — на котрому із сотки квадратних кілометрів знаходиться противник. Численні яри, відкликалися кількакратною луною на кожний вибух, важко реготалися з безсилля ворога. Хлопців лише забавляв гуркіт „громів“ — „неначе перед Петром“, або коли граната, розірвавшись на чубку якогось видного шпиля — кидала в небо обламками дерев і землею. Дід Гармаш, із заложеними назад руками, стояв на прогалині й з міною „фахівця“ — прислухувався до стрілів і вибухів.

— Ну й йолупи царя небесного... Хіба можна отак порох псувати по „невидимій цілі“?!...

— Та що ви, діду, таке говорите, — одізвався хтось із козаків, — „по невидимій цілі“... Хіба вони ліса не бачать, чи що?!...

— То ж то воно і є, що по лісі б'ють, а треба б тебе дурака по голові...

— Та що ви там, діду, розумієтеся на цьому?! — одізвався другий „авторитет“. — Тоді, як ви ще при гарматах служили — яка тоді „невидима цілі“ могла бути?! Таж тоді гарматчик дальше бачив, ніж гармата стріляла...

Дід ображено сплюнув:

— А то вже не тобі щенюкові судити — коли кращі гармати були — чи тоді, чи тепер...

Прибули кіннотчики з дозорів і сповістили, що з Грушківки і Мельників червоні рушили лавами в ліс. Петренко передає наказ групам, розходитися кожній у своєму напрямку. Чорнота із кінною сотнею їде на Лубенські хутори „попасати“ коні. Для нашої кінноти, сьогодні у лісі роботи нема. Не буде й для червоної. Хіба дороги патрулювати.

Отаманів і мій кінь — теж пішли з кіннотою на хутір. Стаєм на чолі групи із півтора ста козаків і йдем наукіс назустріч червоній лаві в напрямку Холодного Яру. З нами один „кольт“ і чотири ручні кулемети. Петренко взяв із собою діда Гармаша, бо ніхто не знав так добре, як дід, усіх стежок і „перелазів“ у холодноярському лісі. Десятками ж бо років бродив по них чи то за дровами або грибами, чи то за вовками і дикими кабанами, поки було їх досить.

Гармати стихли. Поміж деревами проскакують злякані зайці та серни, що втекали від широкої лави червоних „наганячів“.

Хлопці жартують, що як би був час — можнаб гарне полювання собі зафундувати. Сам граф Бобринський, як приїжджав — не мав стільки наганячів. Десь за грушківською дорогою розсипається горохом стрілянина. По кому стріляють — Аллах відає.. Наших там в кожному разі немає. Може по своєму ж розїздові, що надїхав із Грушківки, може по невинних нічого валах Мотриного монастиря...

Переходимо грабовий ліс. В молодому березнячку розвиваємося невеликими гурточками, що держали зв'язок між собою. „Воювати“ у гористому й яристому лісі широкою рідкою лавою — безнадійна справа. Таку лаву і згуртувати в разі потреби важко, і змінити з нею напрямок нелегко, тай прорвати її зосередившись — раз плюнути.

Десь між монастирем і Кресельцями загорілася палка стрілянина, вибухали ручні гранати. Пізнаєм характеристичні короткі черги ручного кулемета Левадного. То група Семена Чучупаки

— зрізалася з лавою, що йшла із Мельників — центру села.

За якийсь час — одна частина стрілів доносилася більш різко, ніж друга. Між ними такав „Люїс“ Левадного. Ну звичайно, як і „обіцяв“ Семен: прорвався крізь лаву і пішов на шпиль. Тепер, пострілюючи зверху, підожде годину або й дві, поки червоні шпиль оточать. Тоді прорветься через яр на другий шпиль і вийде у тил лави, що йде з мельничанських хуторів у нашому напрямку. А Кононенко із своєю групою, вирушивши під перший шпиль з іншого боку, відтягне на себе бодай половину ворожої лави і заведе її одним крилом у багна на Косарці.

Петренко комбінує, щоб наша група впхалася у кут де мусять зіткнутися лави з Грушківки і хуторів. Можна буде звести червоних, щоб постріляли собі одні по других, а самим проскочити на Буду або Холодний Яр.

Минувши березняк, входимо в густий зруб, що спускався до розлогого яру. Зійшовши у яр ідемо корчами довго, аж почувся впереді свисток і приглушені крики.

Наближається червона лава... Причаївшись на землі поза корчами, дожидаємо її з наготовленою зброєю. Все ближче тріск кроків і московська лайка червоноармійців, що незавжди щасливо розминалися з корчами. Зліва над яром вже виднілася частина лави, що випередила тих, що йшли яром. Червоноармійці на горі рівнялися вже з нами; задивлені вперед — не зауважували нас. Нарешті, у кільканадцяти кроках перед нами, з'явилася між корчами перша сіра шапка із зіркою. Друга, третя...

Петренко дає сигнал: приклавшись до свого німецького штуцера — валить стрілом червоноармійця, що в останній мент зауважив небезпеку і станув з розкритим із переляку ротом. Посилаєм мовчки у корчі півтораєста куль і без крику біжимо вперед. Посипалися ворожі стріли розбігаючись з яру в оба боки, бо й ті, що були на горі у лісі, почали стріляти не знаючи ще по кому. При перших кроках упав один козак з простріленою головою. Червоноармійці з яру, відстрілюючись, утекали по схилах на гору. Зупиняючись на мить, хлопці беруть на мушку сірі постаті між корчами і біжать вперед. Залишаєм позад себе розірвану лаву і виходимо із яру в долину порослу вже старим лісом. Тут зауважуєм, що бракує нам ще одного і то кулеметчика, що ніс на плечі „тіло“ кольта. Від кулемета залишився нам лише триніжок. Ніс його на плечі легко Бугай, що не пішов із своїми за залізницю, а залишився в Холодному Яру; взяв його у корчах від кулеметчика, що пристав біжучи з важким залізним триногом. Сусіди бачили, як упав мертвим кулеметчик з кольтом, та не було часу вертатися за кулеметом. Петренко бідкається над утратою. Задиханий дід Гармаш „фільозофує“, мовляв, добре хоч триніжок залишився — буде на чому куліш у відрі варити...

Позаднас стріли, свистки й крики. Ідемо скорим кроком, щоб через Грушківську дорогу, герейти у частину ліса ближчу до Мельничанських хуторів. Та... з-поміж дерев, витикається назустріч нам із триста чоловік скупченої резерви червоних. Привітані вогнем наших рушниць і ручних кулеметів, розбігаються в боки залягаючи в лаву.

Покидаєм їх і біжимо в напрямку кінця прорваної нами лави. Резерва поспішає за нами. Побачивши, що дід Гармаш знову задихається, Петренко передає команду іти кроком. Червоні біжать стріляючи, з криком „Ура“. Кулі ляскають по деревах, залишаючи за собою білі плямки. Свиснувши у пальці, Петренко командує залягти і дати вогня. Резерва теж залягла і псує набої. Рушаєм далі; рушає і резерва, та вже не біжить. Отаман турбується, щоб не напоротися на лаву із Грушківки. Тим часом назустріч нам, під укїсним кутом, з'являється частина „знайомої“ лави, що завершила. Побачивши нас — залягає і сипле стрілами. Залягаєм і ми „валетом“, стріляючи в оба боки. Червоні кулі, понад нами, летять — свої до своїх. Колиж резерва відкрила вогонь із двох станкових кулеметів, це так стурбувало червоних з другого боку, що почали відсуватися назад. Збоку нас, стріляла, ще невидна друга частина лави.

Нема часу залежуватися... Підводимося і „наплювавши“ на резерву, з улюканням гонимо зірвану лаву. Як зникла з очей — міняєм легко напрямок. Резерва хоч і відстала, але йшла за нами, очевидно, з надією нагнати нас на іншу червону лаву. Переваливши через горб — сідаєм за ним відпочити. Впереді збоку, розлягається нова пачка гарячої стрілянини. То Галайда із своєю групою, зустрів лаву, що йшла з Грушківки. Гармаш, прислухавшись до стрілянини, підійшов до Петренка і витягнув, як звичайно, руки „по швах“:

— Пане отамане! Галайда веде тих сукїних синів Кривенковим яром... А потім заверне, певно, праворуч. Так ми своїх поведем отуди, а там за

шпилем може й зведем їх, щоб червоні з большевиками собі повоювали...

Рушаєм „отуди“. Червоні, вийшовши на залишений нами горб — починають стріляти по нас, вже на другому схилі долини. Дійшовши до підніжжя присадкуватого шпиля, окружуєм його і повернувши різко вправо спускаємся у порослиї корчами яр. Час-до-часу пострілюєм, щоб дати знати про напрямок нашого руху і Галайді, і резерві, що стратила нас з ока в корчах. Пострілюючи, пішла за нами в яр. Галайда вже не стріляв, лише ворожі кулі, що зрідка посвистували над нами, надлітаючи з того боку — сповіщали нас, що пішов у цей самий яр з другого кінця.

Коли минули шпиль, дід Гармаш станув і показав отаманові на невеличкий яроч, що під шпилем відходив від яру на гору, у зруб, що тягнувся до того самого яру, де ми проривалися. Петренко зупинив відділ і нетерпляче поглядав убік, звідкіль мала надійти група Галайди. Стріли резерви на нами — наближаються... Нарешті у яру почувся рух. Петренко прикладає до рота руки й каркає. З другого боку, приписово відкаркує ворона. Отаман каркає ще і в тому „к-а-а-р-р!“ — летить до Галайди „наказ“ — поспішай!

Між корчами показуються задихані „галайдівці“; підбігає і сам сотник.

— Далеко залишилися „товаріщі“? — питає похапцем Петренко.

— Досить...

— Ну — рух!...

Втягаємся „гусаком“ у яроч і дном його — вибігаєм із яру. У корчах, вже на рівному, Галайда оповідає, що в Кривенковому яру, червоні на-

валилися на його групу згущеними відділами. Прорватися було годі, — мусів наживати п'ятами. В сутичці мав одного вбитого. Два легко ранені — не відстали. Третій, з перебитою ногою — не було ради — застрілився.

У залишеному нами яру — заклекотіла стрілянина. Червоні билися вже у корчах з большевиками...

Сідаєм відпочити і покурити. В різних частинах ліса лунала стрілянина. У Гадючому і Чорному ярах, йшла зовсім поважна „війна“.. Там „цюцю-бабилися“ групи Василенка та молодшого Деркача.

Хвилин за десять, у яру почулося з обох боків „Ура“ і... стрілянина стихла. „Вороги“ порозумілися. Розходимося знову в різні боки. Галайда йшов корчами до яру, де ми вперше зустрілися з червоною лавою, щоб звідтіль, як зустріне „товарищів“ — прориватися в напрямку гори Веселої. Ми, обходимо шпиль з другого боку і вийшовши назад у старий ліс — йдемо, поза плечима наших „наганячів“ до перешуканого вже червоними Холодного Яру.

„Цюцю-бабка“ тягнулася, аж до вечера. Як стемніло — червоні позбиралися і вернулися в села, де чекав уже на них наказ — іти відразу до потягів. Сполучення із Знам'янкою буде вже налагоджене.

Голодні та злючі — перешукали у Грушківці та Мельниках комори.

Кожний холоднярець мав із собою кусок хліба та сала, а „товарищі“ сподівалися, видно, покінчити з „бандою“ ще до обіду...

Наївшись, пішли до залізниці. Повезли із собою кількадесять трупів та кількадесять возів з раненими.

Уночі збираємося всі в Холодному Яру і підраховуємо свої втрати. Маємо вісім убитих і клопіт із десятком неважко ранених. Втратили одного „Кольта“ і одного „Люїса“. Набули одного „Максіма“, два „Люїси“ та якийсь новомодний французький кулемет, що на пса здався нам. Французи ще на Чигиринщині не були — запасу набоїв не залишили.

Знову запалали в Холодному Яру великі вогнища. Дроворуби мали небагато роботи — за них попрацювали ранком большевицькі гармати, що валили у Холодний Яр, відшукавши, певно, його на мапі — особливо сердешно.

Кінна сотня захопила по дорозі відра, що були ранком присипані листям у корчах поблизу минулої ночівлі. Розпакували одну яму із запасом харчів. Ті, що ходили по них, оповідали, що сховок „сторожив“... незабраний труп червоноармійця. Гуртки варили куліш, ділячись коло вогнищ вражінням пережитого дня. По вечері, виставивши сторожу, поснули „сном праведників“.

Ранком, кінна сотня об'їхала місце сутичок і налічила ще двадцятьтри трупи червоних. Привела до Холодного Яру трьох червоноармійців, що відбившись, блукали цілу ніч по ярах, не знайшовши виходу з ліса. Два кацапчуки, по переслуханні у штабі — побільшили число трупів. Третій, може п'ятнадцятилітній хлопчина, у вишитій сорочці під стареньким французьким френчем і дірвою

московською шинелею — цокотав зубами і плакав:

— Ой мамцю мої!... А що ж теперички зімною буде?...

Знайшов його Чорнота у Червоному яру, де закостенілий сидів у корчах не покидаючи скринки з кулеметною лентою.

Підходжу до нього.

— Ти звідки?

— Спід Тернополе.

— А як же ти до червоних попав?

— А я пішов за Україну воювати..

Холодноярці, що прислухалися — вибухнули гомеричним реготом.

Один із мельничан, переговоривши з Петренком, підійшов до „вояка“.

— Ну, мой, підеш москалів доганяти — за Україну з ними воювати — чи підеш до мене на хутір, за худобою ходити?

Хлопець, цокотячи зубами, радісно усміхнувся:

— То я той.. Я д-ддо худоби..

Нагодувавши „вояка“, холодноярець повів до жінки несподівано набутого „господаря“.

Удень ходили хлопці гуртками до села, — погрітися та „сърбнути гарячого“. Нанесли рискалів і почали копати на одному із схилів простору землянку. Зимового табору в Холодному Яру, робити ми не збиралися, та землянка могла колись придатися. І так роботи не було. А що робітників було досить, то на ночівлю запросили штаб вже до готового підземного мешкання, що свобідно вмещало шістьдесять осіб. Тих, що не мали досить теплого одягу — пустив отаман ночувати у селю.

Другого дня, гуртки фахівців шукали по цілому лісі відповідних місць на зимову „січ“. Треба щоб і далеко від доріг, і щоб вода була близько, та й щоб землянки могли добре заховатися від непрошеного ока.

Місця знайшли, та клопоти про зимівлю довелось відкласти. Підвечір прибули зв'язки з Чепкащини, з благанням дати допомогу. Червоні частини палять і руйнують села, що повставали з початком осені. Питаємо, деж ті тисячі повстанців, що на Черкаси ходили? Нема. Червоні так довго не зачіпали повстанців, аж по хатах розійшлися. Тоді взялися за шкіру кожного села зокрема.

Нових військових частин поблизу Холодного Яру нечутно. Лопаті чи кам'яньському караульному баталіону, як би захотіли „погосподарити“ — Мельники самі раду дадуть. Навантажуєм шість станкових кулеметів та запас набоїв на верхових коней і увечері виступаєм лісовими доріжками, навпростець, через Білозірря, у Черкаський бір. Перед ранком проходимо поблизу Мошенського монастиря. Коло Вовчої гаті, у лісі, табори селян з дітьми і майном. Дехто їде возами за гать.

Світанком стаємо на краю ліса. Між деревами мукали корови, бляяли вівці. Під розпнятими між возами шатрами із ряден — плакали діти і жінки. Мужчини, з рушницями в руках, ходили край ліса і з тривогою та сумом поглядали на широку луну і клуби густого диму, що здіймалися до неба на обрії. Горів Мліїв. Догаряли інші села.

Щось це мені нагадує... Горять села... Ховаються селяне у ліси, в укріплені монастирі... Навантажують присадкуваті скуласті верхівці на коні й вози селянське добро; ведуть на арканах упій-

маних мирних бранців... Орда вийшла із степів жирувати в українських селах.

Жінки шепочуться і з надією поглядають на добре озброєних холодноярців, на наші кулемети на в'юках. Ватажок місцевих повстанців оповідає, що в їх район прийшла червона бригада силою понад тисячу чоловік, з двома гарматами Червоноармійці — москалі та китайці. З ними загін черкаської Чека — самі жидки.

Почали вимагати, щоб села видали збіжжя, зброю і „бандитів“, що брали участь в повстанні. Селяне спробували збройно боронитися. Та організуватися разом — вже не було часу, а кожне село зокрема, червоні легко перемагали. Грабували й палили, розстрілювали, хто тільки навинувся під руку.

До Млієва прийшли увечері, цілу ніч, на зміну, шукали збіжжя, сала, одягу, а оце під ранок запалили.

Поки ми розмовляли, прибігли із села під самим лісом селяне з вісткою, що червоні вийшли з Млієва і йдуть у те село.

Роспитуєм черкасців про місцевість. Можна напасти на бригаду по дорозі, не допустивши до села...

Прилучуєм до 2-ї та 3-ї сотні з півтораста місцевих повстанців і ведем відділ поза селом у балку. Василенко із 1-ю сотнею і рештою озброєних черкасців, пішов обходити лісом з другого боку. Чорнота із кіннотою, поїхав у село, назустріч ворогові.

Розрахунок простий: кіннота зустріне червоних вогнем і примусить їх розвинутися фронтом

до села. Ми з укриття, заатакуєм ворога з флангів.

Балка тягнулася рівнобіжно з дорогою, що по ній мали йти черовні. Дозори, що йшли горою понад край балки, спустилися нижче і замахали шапками, що колона вже йде по дорозі. Розвиваємся в лаву і підсуваємся наверх схилу, так, щоб лише не виткнутися на обрій. Залишаємо з Петренком коней в долині з кінними зв'язками і піднявшись нахильцем на гору, оглядаєм дорогу. Поперед колони їхав штаб. За ним із двадцять верхівців. За кіннотчиками їхали фаетони, брички, вози, — певно чекісти. Піхота йшла чвірками, з співами. До дороги із балки було з кілометр.

Як колона вже рівнялася з нашою лавою, кіннотчики випередили штаб і знявши рушниці — риссю подалися до села. Під селом — перші почали стріляти, — видно зауважили у селі нашу кінноту. Затріскотіли із села рушниці та ручні кулемети. Впало два коні. Три верхівці злетіли з коней. Решта чвалом подалася до колони.

Із села вискочив Чорнота з кіннотчиками. Зарубавши двох червоноармійців, що втративши коней, утекали пішки, пострілявши коротко по колоні, що заметушилася — кінна сотня вернулася до села.

Штаб і чекісти пропустили наперед піхоту, що стала розсіпатися в лаву. Розсіпалися добре якраз крилом до наших рушниць і кулеметів. Петренко шепоче мені, що як підпустим близько — то перша сальва — наробить досить м'яса. Та від напів розвиненої вже лави відділилося, п'ять кіннотчиків і чвалом понеслися до балки, ясно — охороняти крило лави. Нема ради. Підпускаєм їх

аж побачили нас, валимо усіх п'ятерьох разом з кіньми і піднявшись із-за горбка — йдемо лавою до дороги. Червоні розгубилися і в безладі закрутилися на місці. Чекісти завернули свої брички та фаєтони і погналися дорогою назад до Млієва. Провожаєм їх кулями. В одній бричці упав кінь, — чекісти покидають її і чіпляються на інші.

Командир червоних, що досить відважно вигарцьовував конем під нашими кулями — привів частину до порядку. Виставивши убік села заслону із сотні чоловік, решту розсипав вздовж дороги. Тоді зліз із коня й відіслав його. Відкрили вогонь з рушниць і кулеметів. У нас два впало. Довелося залягти у півтисячі кроків від ворожої лави Червоні, зорієнтувавшись, що переважають нас числом — пішли в наступ. Та за плечима їх сипанула стрілами лави Василенка, що вибігла із лука ліса. Знову закрутилися на місці. Петренко ставши на коліно уважно прикладається до свого маузерівського штуцера і бере на мушку командира ворожої частини, що бігав перед своєю лавою, заспокоюючи її. За третім стрілом, командир упав навznak. Із села вискочила рідкою лавою наша кіннота і з шаблями пішла на заслону, що не відступаючи гарячково стріляла.

Розсипана по дорозі лави зривається і збиваючись до купи, починає панічно утекати полями в напрямку Млієва, уникаючи обходу нашими лавами. Зривається до втечі і заслона від села, та вже пізно. Доганяли вже шаблі кінноти, а дорогу до втечі перетинала вже частина нашої лави. Чоловік із сорок, що кинули зброю, забираєм у полон.

Пробуем переслідувати червону бригаду, що утікши з-під перехресного обстрілу, так-сяк упорядкувалася і відходила далше. Та кінноти було замало, а власні ноги, червоноармійці мали такі самі, ще кращі — бо їх страх підганяв. Утекли полями обминувши Млієв. Коштувала їх виправа на село під лісом досить солоно, бо крім сотки заслани, що влипла вся, на полях було ще із тридцять трупів. Командир, що його Петренко щасливо поціли в саме ухо, мав документи на латишське прізвище. Полонені — майже усі — китайці. Переважаюча більшість вбитих і полонених, одягнена селянські кожухи.

Нас цей бій коштував п'ять холоднорців, і того два кіннотчики, та сім місцевих повстанці що п'яні від диму палаючих осель — перлися і ворожі кулі, забуваючи про небезпеку. Захопили ми чотири „Максіми“ без замків і один справний „Люїс“. До одного „Максіма“, замок пізніше знайшовся у кишені вбитого на полі кулеметчика. Подарували здобуті кулемети і рушниці черкасцям.

Відсилаем піші сотні з полоненими до сел під лісом, а самі з кінною сотнею їдемо до Млієва. По дорозі Чорнота жаліється Петренкові, що був би червоних кіннотчиків впустив до села і преловив, як курей, та... козакові, що як раз у критичний момент, коли розвідка віжджала у сел пристроївся за клунею віддати данину природі - вирвався з рук кінь і побіг на вулицю. Козак, тримаючи в одній руці рушницю, а в другій штани - побіг за ним ловити. Червоні побачили і почали стріляти.

Винуватий, що їде за нами у другій трійці один з найвідважніших кіннотчиків, виправдуєть-

ся, що не він винен, а чортове квасне молоко, якого, по дорозі на лісничівці, видудлив цілий гладущик.

Під Млієвом довідуємося від селянина, що червоні, виступаючи під ліс, залишили було там гармати і обоз з охороною. Чекісти, що утекали бричками від бою, наробили паніки і все утекло за ними. Нема у селі нікого.

Задихаючись від смороду паленини. їдемо вулицями села. Деякі хати і будівлі догаряли, деякі ще горіли. Попід спаленими плотами і будівлями — трупи застрілених селян, жінок, дітей. „Умиро-творювали“, червоні „спасителі“ України, завзято... Коло церкви, що димилася, труп священника, роздягнений наголо. З довгого волосся і бороди — повиривані пасми. Живіт розрізаний навхрест. Коло священника дружина і два малі хлопчики.

За кілька хвилин по нашому приїзді, зібралось до церкви з десятків селян, що не встигли втекти до ліса, але переховалися де хто зміг. Пообпалювана одіж, позакурювані обличчя: по втечі червоних — рятували з палаючих осель, що могли. Якась баба, плачучи, здимає з себе фартушок і прикриває ним священника.

— Тож ще не всі... Панночку — панотця дочку — забрали до школи з іншими дівчатами..

Їдемо до школи. На площі роскидані мішки із збіжжям, мукою, різним селянським майном. Коло плотів пов'язані гуртами корови і вівці. То частина „воєнної здобичі“. покинута червоним обозом, щоб легше було втекти.

У дверях школи зустрічаєм піджилого селянина, що виносив на руках труп молодої дівчини. По-клавши на землю доньку — вертається з нами до

будинку. В просторій клясі, на застеленій соломою і ряднами підлозі — шістнадцять роздягнених і напіводягнених молодих дівчат та підлітків. Товаріщі „потішалися“ ними, видно теж „на зміну“, а потім покололи багнетами.

Селянин, що виносив сімнадцятий труп — понуро витирає кулаком сльози.

— Краще вже, що покололи, як мали нам потім китайчат та жиденят наплодити...

З важкою душею вертаємося під ліс. Василенко, що лишався за Петренка — утішився.

— Хвала Богу, що приїхали... Не можу ради дати із селянами. Гвалтують, щоб віддати їм полонених китайців. Кажу — і так їх не мене, що належиться — так ні: дай і дай нам — самі колами повбиваємо. Жінки просять, аж плачуть...

Петренко махнув рукою.

— Скажи пов'язати руки, щоб не вирвався котрий і віддай Хай заберуть до ліса і там позакопують.

Пов'язаних червоноармійців повели селяни у ліс. Жінки і діти з плачем кидали в них грудками мерзлої землі, плювали, штуркали патижками...

Сільські ватажки просять у нас ради, що робити. Як підем — знову прийдуть червоні.

Що можна порадити?! Радимо, щоб повстанці, особливо знані вже владі та її агентам — покинули села і пішли у ліси в землянки. Щоб села стали „мирними“ і відхрещувалися від „бандитизму“.

Не вміли боротися організовано, всі села враз до кінця, а не лише тоді, як „припікає“, краще тепер давати „развйорстку“ та добре зброю ховати. Весною придасться.

Селяни з ліса вернулися на згарища сіл. Зали-
аємося ночувати. Робимо дальшу розвідку —
о червоних близько на чутно. Другого дня так
мо. Наполохана вчора бригада „внутрішньої
лужби“ об'єдналася з своїм обозом і переночу-
авши у кільканадцяти кілометрах — пішла десь
еть.

Попівночі, виступаєм в дорогу до Холодного
ру.

У Мельниках було спокійно. В наступні дні
чуємо частинно у селі та хуторах, частинно у
сі, щоб хлопці до „холодочку“ при звичаювали-

Мороз ночами кріпшав. Перепадав сніжок, хоч
не залежувався ще. У трьох різних частинах лі-
а, кипіла робота над будовою зимових „хат“. Ще
о того, як сотні довідалися, де мають копати зе-
лянки, Петренко розпустив усіх хто мав змогу
зимувати у власній хаті. В першу чергу тих хлоп-
ців із дальших сіл, що про них не знали де вони
що могли вернутися до хати, без шкоди для се-
ї родини. Залишилися „бурлаки“ та місцеві
„априсяжені“ лісовики, що для них ліс став уже
атою. Залишалося чотириста п'ятьдесять піших і
ерок кращих кіннотчиків на кращих конях. Ті,
то залишалися — знали лісовий звичай: пересту-
ивши поріг зимової землянки — не можеш до
зснати, з власної волі залишити її і піти додому.
Іа печі знайдуть тебе товариші з ліса і всадять
і чоло кулю, лише за те, що знаєш місце де зиму-
ють лісовики, і волею чи неволею — можеш зради-

ти його ворогові. Так само знало лісовий „звичай“ і населення довколишніх сіл, від старого до малого: знати місце де знаходяться землянки, приходити туди — може лише той, кому отаман доручить. Зимуєш у хаті, хоч би ти був і активний повстанець — не лізь зимою в гущавину ліса, щоб нехотючи не побачити диму з зимової оселі лісовиків. Побачиш, зауважить це варта, а не зауважити не може, — за кілька хвилин — останній раз глянеш на ліс і небо. Уб'ють тебе, жаліючи, товариші — лісовики, бо так велить неписаний закон боротьби, суворий голос батька-ліса, що бере під свою опіку життя тих, що для них не існує вже хата і родинний стіл. Не скажеш, що не знав „звичаю“, бо у холоднорських селах знає його кожний, як знає, що в неділю треба йти до церкви, а не у ліс по дрова. Рубати дерево для господарчих потреб, можна було лише на визначених для того ділянках ліса, недалеко, але і не близько села. Край ліса від села, перші дерева — мали почесний обов'язок — першими ховати від ока ворога селяч, як виникне потреба утекти із села. За дерево, зрубане де будь, аби ближче хати — ще покійний отаман Чучупака, визначив кару: двадцять п'ять шомполів на голе тіло. І не було випадку, щоб хтось заборону порушив.

Було викопано три запасові землянки. Одна під Грушківкою, друга під Лубенцями, третя в Холодному Яру під Мельничанськими хуторами. Туди мали приносити із сіл харчеві запаси, до них мали вести зв'язків, що прийшлиб звідкись. Повідомити табор — то був обов'язок визначених людей, що під страхом смерті не мали права сказати нікому де таборують лісовики, як рівнож і за-

тишитися у селі, не прийти до табору, колиб у село прийшла ворожа частина.

При потребі — маєм у селах і хуторах резерву людей, що із зброєю прилучаться до куреня. Маючи нас у лісі, села матимуть на кого звалюти із себе „гріхи“ перед ворогом. Звичайно, що не перед місцевими чекістами і картелями; ті будуть „господарити“ хіба тоді, як не буде живого лісовика у лісі, як не буде вже боєвиків — холодноряців, з прихованою зброєю, у селах і хуторах.

Третя сотня копала собі землянки в гущавині у прилягаючій до Грушківки частині ліса. Друга, в гущавині на схилі одного із дальших заворотів Хслодного яру. Перша і кінна, що при них був і штаб куреня — в нетрях просторого і густого зрубу, кілометрах у двох від валів Мотриного монастиря у глиб ліса. До найближчої хати, звідтіля було кілометрів із шість. До доріг теж було далеко.

Побудовою нашої оселі кермував сам Петренко, що дві зими вже перезимував у лісах.

На визначеній ним чотирикутній площі, хлопці прорубували кругом корчів пласт замерзлої землі, підкопували його разом з корчем і відносили набік. Коли площа була очищена від корчів, копалася глибока яма і прохід у неї із східцями. На дні ями залишалася понід стіну земляна лежанка для спання. Долівка, лежанка і стіни обкладалися щільно молодими березами. Із принесених з монастиря цеглин, вимуровувалося піч із залізною плитою. Плити довелося „позичити“ з монастирських кухонь, бо й так черниць було вже небагато — усіх не потребували. Із монастирських же будівель принесли двері, що їх наші вже сталярі переро-

бляли на менші, та шкла на „вікна“. Як землянка в долині була вже готова, по викопаному заглибленні накладали стелю з грубих беріз. Потім засипали землею, а зверху — складали на своє місце вирізані корчі. Скріплюються, розморожені теплою водою, „шви“, насипається на своє місце по жовкле листя ї. лише діра проходу каже, що під землею є „хата“. Таї коло входу, стояли по боках корчі, пристроєні з землею на дошках, щоб відходячи — можна було наглухо „замкнути хату“. Пропущений у корч комін робився з таким приладдям наверху, щоб і видно його збоку не було, і дим щоб стелився по корчах, не підносячись. Одна шибка замість вікна, вставлялася у двері й брала світло з діри виходу.

Землянок в нашому таборі було викопано чотири для людей, на півсотки мешканців кожнїя, і одна довга, з трьома виходами, що могла змістити півсотні коней. Усі землянки були сполучені між собою підземним ходом. Виходи із землянок зроблені так, щоб виставивши на них кулемети, можна було стріляти у корчі „на всі чотири сторони світа“.

Штаб ґуреня, тоб то отаман Петренко і осаул — в моїй особі — замешкав у землянці кінної сотні, що сусідувала і була сполучена ходом із підземною стайнею.

Двісті пар міцних рук, працюючи „як для себе“ від ранку до ночі, а часом і вночі — побудували підземну „січ“ за вісім днів. Підчас будови, далеко по лісі розставлені сторожі, стежили, щоб не наблизився хтось небажаний.

Дев'ятого дня, власне вечора, прибули із катакомб під монастирем, із села та хуторів „панські

речі“, посуда, запас харчів та вівса і сіна для коней. Заклекотав куліш у відрах, зашкварчало сало на сковородах...

При світлі каганців із лою, наша землянка не виглядала на таку вже й бідну „хату“. Лежанка, поверх солом'яної мати, була застелена перськими килимами, що з великопанських домів, через Чека, досталися до холоднорського ліса. Найкращі „гобелени“ висіли на стіні понад лежанкою та на стелі, щоб земля крізь берези не сипалася.

Чорнота заповняв, що коштували вони грубі тисячі, а дійсно розкішний „східняк“, з гербом іязя Воронцова - Дашкова на ріжку, що висів у „штабовому куті“ — навіть десятки тисяч золотих рублів. Та висока вартість не урятувала килими від грубих деревляних кілків, що крізь них забивалися між дерева стіни..

Зброю, набійниці, гранати — треба було на чомусь розвісити. Зрештою, нас ті „панські цяцьки“ коштували тільки одного забитого, а що вони будуть коштувати перезимувавши між вогкою землею, а димом та паром — не треба фахівця, щоб зідгадав.

Під стіною, поруч печі, стояв доброї марки чатефон.

На полиці стояв годинник у мистецькій вежі рожевого мармуру, що мелодійно видзеленькував чверти, пів і цілі години. Колю нього дід Гармаш розложив срібну та порцелянову посуду і перетераючи її рукавом — „відгрожувався“ козакам: — Ссь тільки, який сучий син хай мені рушить! — Три зуби виб'ю! Маєш оно деревляні ложки, маєш бляшанки та полив'ні горнятка на

чай, — на твоє мужицьке рило — вистарчить. Сребра мені не займай! Це для пана отамана, пан осаула, пана сотника, ну і... для пана бомбардир наводчика в нечинній службі. Я хоч охвіцерського чина і не маю так зате мені дев'ятьдесять шість років — вас щенюків треба півдесятка скласти!. А во вторих — як би не я — так ні один сучий син не взяв би був ні „столових приборів“, ні панської музики...

Дід у землянці одержав високий титул: „генерального куховара і управителя панською музикою“. Що до патефона — то сам отаман мусів питати у діда дозволу, щоб заграти, бо коробочку з голками — дід носив у кишені, дбайливо ховаючи зужиті, щоб потім підгострити на бруску.

Як розпускав Петренко частину козаків по хатах, дід Гармаш іти до села відмовився, хоч сини і внук відходили. Як почали було діти вговорювати старого — то ще й розкричався.

— Не піду і баста! Не хочу більше молотити та за коровами ходити! Досить на вас сучиних синів наробився — робіть самі! А я у лісі паном собі поживу!...

В нашій підземній родині — був дід дорожком і вартісним членом. Півділа, що добре куліш варив, але без нього — не булоб нам так весело. Дід часом, так умів „догодити“, що хлопці доставали корчів у животі від сміху.

Життя у землянках бігло нормально. Істи було що. Селяне не забували та й дичини було досить. Кіннотчики носили відрами воду для коней із криничок, що ховалися між корчами в яру; часом проводили або проїжджали коней, щоб не застоялися. Із нашого табору ходили гуртками в го-

гі у землянки другої та третьої сотні; ходили верстами у села і хутори,

Приходили зв'язки від другого та третього уреня. На розмову з ними ходили у землянку в олодному Яру. Мамай, поки ще Дніпро не замерз, полював із плавнів на пароплави. Його слава гармата, витягнута і відчищена — знову виконувала свою службу. Затопив пароплав, що віз первоноармійців вниз по Дніпру, певно на Вранеля.

Кваша, щоб „гендель йшов“ посадив у „гніздо“ і підпалив потяг з обозом і походними кухнями.

Хмарі удалося краще, бо „обробив“ потяг з танцерними автами і викинув з рейок один із двох бронепотягів, що постійно вартували тепер на лінії між Знам'янкою і Кам'янкою.

Три автопанцерники, Чорноліський полк зняв з потяга і завіз кіньми у Чорний ліс. Зробили їм під землею „гаражі“, а зверху корчі посадили...

Оля, що жила на хуторі, ходила в далеку розвідку. Принесла невеселу вістку, що червоні вже ліквідували „петлюрівський“ фронт. Наше військо відступило за Збруч і яка його дальша доля -- невідомо. Радимося, щоб послати під весну зв'язка за Збруч, довідатися чим віє, а чим може повіяти із Заходу.

Під Кримом ідуть завзяті бої. Червоні без кінця перекидають туди сили, переважно залізничники, хоч по Херсонщині проходять зрідка частини походним порядком.

В наш район червоні не показувалися. Загін іопати „господарив“ із чекістами у селах потойбік Кам'янки.

Одного дня прийшов зв'язковий із М.
Сказав, що до одного із кіннотчиків прийде
стра — каже, що мусить з ним бачитися. За
ще з одною дівчиною мельничанкою та селяни,
до землянки в Холодному Яру.

Козака, що прийшла до нього сестра зв
хлопці — Петрусь „Жінка журиться“. Походив
за залізниці, з села Красносілки. Дома у селі ж
ти не міг, бо розшукувала його Чека, а у селі вже
закріпилася „саветская власть“. Не було року, як
одружився. Під настрій, любив оповідати товари
шам, як жінку дуже кохає, та як вона його любить
і журиться за ним. Ну й прозвали його „жінка
журиться“.

Забороняти Петрові, що болів за вісткою з до
му побачення із сестрою — не можна. А що сестр
могла підіслати Чека — берем із Чорнотою кільк
хлопців і йдем з Петром у Холодний Яр.

В землянці палилося. Як увійшли — сестра
плачем кинулася до Петра.

— Ну чого? — заспокоював він її. — Що та
вдома? — запитав із дріжжю в голосі.

— Ой Петре! — Боюся тобі казати...

Петро зблід.

— Що? Христю може забрали? Кажі! Мож
розстріляли?

— Ні. Зарізав Лопата...

Петро безсило сів на лежанку. Сидів кільк
хвилин без руху. Потім пригорнув сестру.

— Розкажи мені, як було... Все... Не бійся
все одно мені вже...

Дівчина витерла сльози.

— Третього дня — увігнався з „атрядом“ у с
ло і просто до нашої хати. Мама в село пішли з

раз, а Христя коло печі поралася. Я на печі фасолю перебирала, коли вривається до хати сам Лопата і ще кілька. — „Де — кричать до Христі — твій бандит?!“. Я злякалася, притаїлася в куті за коміном і не дихну. Почали бити Христю. Вона плаче, проситься, що не знає, що як пішов ти з весни — так і чутки про тебе нема. А Лопата кричить: „Брешеш! Він вночі приходить до тебе! Кажи де переховується — бо зараз тобі смерть!“

А Христя в одно — „не знаю і не знаю“. Ну, а ти сам знаєш, яка вона була, — десь за шість тижнів родити мала... Лопата приглянувся і як заверещить: — „А! Щеня його в животі носиш?! Не доносиш! Держить хлопці!“ Кинули бідну Христю на долівку, ті пси тримали, а Лопата розрізав на ній ножем все, потім розрізав живіт, викинув дитину...

— Хлопець був чи дівчинка? — Стрепенувшись перебив Петро.

— Хлопчик...

— Ну — ну, оповідай...

— Ну й пореготалися, вибігли з хати, сіли на свої брички і погналися далше. Забрали із села трьох хлопців ще, — двох за селом застрілили...

— Ну — ну, а Христя, що Христя?

— Мучилася бідна до самого вечора. Дитина живенька вже була, та недовго.. А Христя все плакала, перед смертю дуже просила мене, щоб я пішла до Холодного Яру, відшукала тебе і оповіла тобі, що з нею сталося... Просила, щоб за неї не мстився, але за дитину, щоб не подарував Лопаті... Кажу їй — щож ти можеш йому зробити, а вона: „Хай просить у Холодному Яру отамана, хай усіх

попросить, щоб допомогли... Богу за всіх буду на тамтому світі молитися...

Петро із задерев'янілим обличчям, з вп'ятим в одну точку поглядом, слухав даліше, що оповідала сестра про матір, про хату, але я бачив, що він не чує і не розуміє вже того... Попращався, подякував; вертаємося до табору.

Від побачення з сестрою, Петро замовк. Його кремезні плечі згорбилися, обличчя почорніло. Сидів або лежав у землянці, чи без думок, чи з якоюсь одною важкою думкою; підвечір брав карабінку і йшов сам перейтися лісом. Мені чомусь здавалося, що сьогодні або завтра, Петро не вернеться з проходу: заповнить ту порожнечу, що опанувала його душу — кулею з власної карабінки. У землянці ніхто вже не жартував з нього, навпаки, всі товариші співчували і як уміли — висловлювали те співчуття. Дід годив Петрові, як хворій дитині, та Петра їжа не бралася. Від одержання сумної вістки почавши — не бачив я в очах Петра ні одної сльози. Видно сльози були б замалим виразом його великого горя.

Минув день і другий. Третього ранку сталася маленька подія. Ще звечора, поїхали на Мельничанські хутори — бунчужний кінної сотні Іван Соловій та козак, що імя і прізвище заступала йому кличка: „Дайош!“ Заліз хлопцеві у голову той будьоновський „бойовий клич“ і замість „дай“ — казав: „Діду! Дайош ще куліша!“ „Дайош по дрива!“ „Дайош коні поїти!“ Ну і прозвали „Дайош“. Він і Соловій були побратимами, нерозлучними приятелями, що один без одного — ні кроку. Відпросилися „коні провітрити“. Чорнота, знаючи, що „Дайош“ мав ніжні почування до якоїсь

молодої вдовички на хуторах, пообіцяв їм, що як до півночі не вернуться — то провітрить обох нагайкою. Вночі не вернулися. Раненько прибіг задиханий козак другої сотні з повідомленням, що на мельничанських хуторах стрілянина. Друга сотня побігла вже на край ліса.

Петренко дає наказ виводити коні й виносити сідла, що служили за подушки. Та у цей час, вартовий з краю зруба, повідомив, що лісом біжить до табору якийсь роздягнений чоловік. За кілька хвилин стояв вже перед нами „Дайош“ — босий, в одних штанях і сорочці, без шапки. Обличчя в синяках. Одне око підбите. По обличчі бігли густі сльози.

— Кінь і зброя де? Соловій де? — гримнув на нього Чорнота.

— Забрали червоні, пане сотнику. Ваню вбили...

„Дайош“ ревно заплакав згадуючи Ваню Андрій нахмурився.

— Дайош дергу і дві нагайки! — крикнув до козаків.

Дергу розстелили на мерзлій землі.

— Скидай штани і лягай!

Дайош розщепнув пояс, ліг і взяв руку в зуби. Два козаки на приказ Чорноти стали по боках.

— Двадцять за коня, десять за карабінку, п'ять за шаблю! Стривай, ти ще й револьвера і дві бомби мав? Ну то разом — ще десять!

Нагайки свиснули в повітрі. Дайош підскакував, але мовчав. Як скінчили, важко встав і одягнувся.

— Одну передали... Та то нічого. Як заживуть ці — попрошу у сотника ще з півсотні нагайок, бо то через мене Ваня загинув...

Андрій сказав винести для „Дайош“ кожуха і валянки.

— Ну — оповідай, як було.

— Ну... Приїхали ми на хутір, а чортова баба слив'янки наварила, почастивала нас первачком.. Перебрали ми слив'янки, ноги ковзаються, на мороз не хочеться, — уговорив я Ваню, щоб легти спати, а кума опівночі збудить... Не роздягалися навіть зовсім — у штанях лягли... Ну а прокинулися світанком, як „каратели“ нагайками по пиках нас уже мастили.. Дивлюсь — уже моя шабля на одному, карабінка на другому... Вивели босих на подвір'я... Коло нас — чоловік із тридцять... Один каже: — „За хлів та постріляти“, — а другий, — „Ні. До товариша Лопати — на допит. Зараз довідаємося де банда зимує...“ Ого! — думаю, — діло — січка!.. Лопата вже уміє „допитати“... А тут Ваня мене ліктем штурк, а сам одною рукою — одному кулака в зуби, другою — другому, передньому копняка і — через пліт на город. Ну, а я своїм, хто ближче був — куди чим попало і — через другий. За хату і „дайош“ до ліса. Щастя, що плоти по городах — конем не поженеться. Пішки бігли — так мені босому в сорочці лекше... Стріляли — то вже скільки хотіли, не одна під ногами дзенькнула, та Бог виніс. А Ваня загинув. Там укритися йому було нізащо...

„Дайош“ знову зайшовся плачем. Чорнота нагнав його до землянки „відпочивати“. Коні вже були осідлані. Сідаєм і виїхавши на просіку — пускаєм коней риссю до хуторів. По просіці, назу-

стріч нам, шкутильгав Соловій в штанях і сорочці, розцяцькований, як і „Дайош“

Андрій стримав сотню.

— Де кінь і зброя?

— Карателі забрали. І „Дайош“ загинув.

Соловій тихо пустив сльози.

— Ти що ранений? — Глянув Андрій на окровавлену босу нѳгу.

— Ранений. У м'яке. Проскочила коло того самого місця, у яке під капітанівським лісом був ранений. Я то вже у лісі зашкутильгав — жили стало стягати — а до того біг, як належить... Дурниця — за тиждень заживе, а от „Дайош“...

— Не плач, не взяв чорт твого „Дайош“... Скачи дальше, до землянки — там за тобою побратим плаче. А як рана підгоїться — одержиш свої нагайки за коня та за зброю. Утішений Соловій пошкутильгав в підстрибку до табору.

На хуторах не було вже й сліду „карателів“. Ускочили світанком з піль, запалили три хати — згоріла і вдовиччина — і поки вхопилися мельничане за рушниці — утекли в напрямку кам'янської дороги.

У землянці застаєм вже „шпиталь“. Соловій лежав навznak, підв'язавши забандажовану ногу шнуром до стелі. Казав, що так лекше — жили не тягне. „Дайош“ лежав до гори „штанями“ і уткнувши обличчя в зложену свитку — постогнував. Дід, що ходив коло них обох, потішав його, що, мовляв, то нічого, навіть здорово, бо як прочухати нагайкою „штани“ — то кров скоріше кружляє і розум із „штанів“ до голови переносить. Сам „Дайош“ потішався на голос іншим: як би, мовляв, не дістав був у „штани“ — то тепер не міг би із

спокійним сумлінням лежати поруч раненого побратима. Боліло б серце, що то з його вини Ваня терпить... А так болять „штани“ і, так би мовити зрівноважують рахунок...

Увечері прийшов до нас із свого табору Галайда і оповів, що його хлопці ходили до Грушківки і там довідалися, що загін Лопати в селі Юрчисі, за залізницею. Карателі по двох тижнях „праці“ — стали на відпочинок. Будуть у Юрчисі певно не один день, бо ж у Лопати там любка — вдова, що у неї любить „гульнути“ собі кілька днів по кровавих гульках у селах.

До оповідання Галайди, уважно прислухувався Петро.

По відході гостей, виходжу із землянки, подихати вільним повітрям. За хвилину вийшов за мною Петро.

— Пане осаул! Попросіть отамана, щоб пустив мене на пару днів додому...

Голос Петрові здригався. Не питаю його — чого хоче йти додому, — бо знаю, що скаже правду. Не піде додому, — піде до Лопати порухуватися за дружину і сина.

— Добре, Петре! Скажу отаманові... Важко, щоб згодився — чому — сам знаєш...

— Попросіть... Вас скоріше послухає... А що до того — то може бути спокійним. Попадуся в руки — загину, хоч би там що — слова з мене не витиснуть... Я б сьогодні ще пішов...

Між корчами почулася розмова Петренка і Чорноти, що верталися до землянок відпровадивши Галайду. Петро іде до підземної стайні поглянути до коней, а я чекаю отамана і Андрія. Як підійшли, передаю їм прохання Петра. Отаман не

задоволено нахмурився. Андрій по хвилині задуми — махнув рукою.

— Нема що — хай іде. Не пустимо — втече, або застрілиться.. Засильно пече хлопця... Що до дому — звичайно бреше; піде Лопату вб'є і сам загине. В руки живим не дасться... Треба пустити, отамане..

— Поклич його.

Підходжу до діри проходу у стайню і викликаю Петра. Став перед отаманом очікуючи „присуду“.

— Хочеш іти?

— Хочу.

— Іди. Та пам'ятай, що як би що — маєш пустити собі кулю. Боже борони — попадешся таки в руки — щоб із тебе жили тягнули — не смієш сказати де зимуєм.

— Не скажу...

Отаман, а за ним і ми стиснули Петрові руку.

— Щасть Боже!...

Було добре, що напередодні мороз пустив; під ногами було м'яко, ночі були темні. Андрій ворожив, що на завтра розпустить зовсім. Як що пару днів так утримається — Петрові буде на руку.

За кілька хвилин, Петро одягнений у звичайну селянську одіж, з револьвером, кинджалом і двома бомбами під свиткою, з хлібом і салом в торбинці — пішов лісом у напрямку Грушківки.

Другого вечора мали відомість, що Лопата з карателями забавляється далше в Юрчисі. Третього дня була неділя.

Про Петра ні слуху, ні духу. Петренко вже непокоївся і жалкував, що пустив.

Коло полудня, вартовий з боку жаботинської дороги, прибіг до землянки з повідомленням, що корчами, з яру, де були кринички — іде якийсь чоловік. Іде кінським слідом просто до землянок. Воду коням звичайно приносили, та іноді водили їх до криничок. Підковані на гостро копита, залишали слід. Одним із таких слідів ішов до нас невідомий гість. Вартові стояли по двоє. Отож один прибіг повідомити, а другий стежить за тим, що йде. Схопивши зброю вибігаєм із землянки, та на східцях проходу стримуємся. В корчах за стайнею чувся вже хід. Виставивши обережно голови з проходу, вглядаємося з Петренком між корчі. З-поміж корчів виткнувся незнайомий селянин і нахилившись над проходом у стайню — з цікавістю приглядався. Почувши форкання коней, відскочив і прожогом зник у корчах. Вискакуєм на поверхню: „стій“!

— Кров із носа — треба догнати! — Хвилюється Петренко. Біжимо. Та в корчах тримав уже незнайомого другий вартовий, уставивши йому дуло рушниці між очі. Петренко хвилину приглядається.

— Ти звідкіля?

— Я з Жаботина... Та ось Семен мене знає... — зрадів незнайомий, побачивши між козаками, що підбігли, жаботинця.

— Хто тебе послав?

— Ніхто, ей-богу ніхто! Я на Мельничанські хутори іду... При неділі — сестру відвідати... Сестра там у мене замужем...

-- Чому не йшов дорогою?

— Ну, бо... пішов собі лісом, навпростець... Дорогу скоротити...

— Чогож ти слідом кінським ішов і убік звернув?

— Та от нечистий поплутав — зацікавило — звідкіля тут кінь узявся!?

— Ну, а тікав чого, як побачив звідкіля узявся?

— Ну, бо... — злякано затявся дядько.

— Бо знаєш звичай... — сумно усміхнувся отаман і звів курок револьвера.

Незнайомий зблід і впав на коліна.

— Помилуйте! Щоб я дітей своїх не побачив — не покажу нікому! Словом ніколи не згадаю, що...

Куля зробила на чолі червону плямку. Отаман сховав револьвера і кивнув козакам на труп.

— Закопайте у яру під корч. Ходім Юрко.

Глянувши з жалем на мертвого незнайомого, іду за отаманом. Може був він звідуном ворога, а може й справді звичайна людська цікавість привела його на край життєвої стежки. Чи не однаково? Ліс — не місто з трамваями і театрами... Його закони тверді, як і ті, що велять деревам рости вгору а на зиму скидати листя. На вазі лежали: доля однієї родини і доля сотень родин.

Наступного світанку, вартовий з боку Грушківки повідомив, що лісом іде Петро, несе щось на плечах. Цією землянкою біжимо назустріч. Петро стояв крзє корчів кодо другого вартового і, важко відсапуючи, витирав рясний піт з обличчя. Поруч лежав лицем до землі якийсь кремезний чоловічина, в одній білизні, зв'язаний. Побачивши нас, Петро по дитячому радісно усміхнувся і нахилившись, перекинув зв'язаного горілиць.

В усіх вирвався крик захоплення:

— Лопата!...

Знав дехто із нас добре те брутально-гарне широке обличчя з руськими вусами, бо ж коли ми були у Кам'янці за міліціонерів — не раз доводилося стикатися і розмовляти з грізним начальником карательного загону. Пізнав Лопата і нас з Чорнотою. Апагичний погляд його запалених очей, став ще більш безнадійним. Андрій „привітався“ та Лопата мовчав, стиснувши уста, мелянхолійно дивлячись у небо.

Обступаєм Петра, розпитуючи подробиці. Петро оповідає:

— Як пан сотник, тоді увечері, сказав, що карателі у Юрчисі, так мені аж під серцем залоскотало. Я ж Юрчиху і ту вдовичку Лопатину — добре знаю...

Тієї ще ночі, був я у Юрчисі. Побродив по городах, під вдовину хату заглянув, думав підловлю Лопату десь на дворі. Не було нагоди. Підранок пішов до ліса, переднював, — увечері знову до села. Цілу ніч патрулював — не мав щастя.. У Лопати гості з Кам'янки були, ночували, коло хати вартові цілу ніч крутилися. Ще переднював у лісі, вже й харчі скінчилися.

У неділю, щось веселіше виглядало: карателі видно самогону досить замовили — цілий вечір у селі співи, гульки...

Перекрадаюся з города на город, то за стіжок, то за клуню, на дворі темно, під ногами м'яко — не гуркотить... Пси на вулиці за п'яними карателями гавкають...

Коло півночі стихло. Підкрався з города під вікно до вдовички — чую співає сама з Лопатою

— та веселі обоє, язики заплітаються... Думаю собі — потягнуть ще самогону — добре спатимуть. Піду гляну, що довкола. На вулиці за ворітьми — варта з кулеметом, — теж поспівує.. На подвір'ї нікого. Пса нема. Вернувся під те саме вікно. Заслонене, та вверху щілина. Вилажу на сливку, аж серце зраділо, як побачив „приятеля“..

Сидить за столом, обнявши вдовичку, а вона вже хилиться — перебрала самогону. Лопата ще пару чарок вихилив і лягають спати. Зачекав я годинку — починаю коло хати ворожити — як до середини достатися.

Вибирати те вікно — можуть прокинутися. Можна через друге до комори — а ну ж бо комора замкнена. Сливка під хатою, до стріхи тулиться. Знайшов ще дрючок — видрався на покриття. Прорізав кинджалом та пробрав сніпки — спустився на горище. По драбині у сіни. Пробую двері на двір — засунені. Відхиляю тихо хатні — храплять мої голубки обоє на ліжку, аж луна по хаті йде. Відшукав на помацки у запічку макогона, погладив ним по голові і Лопату і вдовичку, щоб приголомшити на якийсь час, тоді зв'язав гарненько руки, ноги пасмами ниток, — вдовичка їх на жердці досить розвісила, — заткнув у роти по ганчірці і ... маю вже час розглянутися.

Засвітити не можна, щоб вартовий бува за чим під вікно не підліз. Намацав у сінях мішок високий із збіжжям. Висипав на долівку, спакував у нього неприємного Лопату, відімкнув вікно на город, витягнув на двір і поніс. Важкий д'явол, та так мені весело нести.. За селом вже прочунявся — почав бурикатися. Скинув я мішок з

лечей, намацав голову, погладив ручкою „нагані“ — заспокоївся знову на якийсь час. Дальше на полі, як почав знову буркатися — думаю — що буду чорта двигати — хай своїми ногами йде. Висипав його з мішка, розв'язав ноги — йди! Не хоче. Підведу — назад сідає. Нема ради — треба пакувати і дальше нести. Як забрикається — приглушу Так і приніс...

— На чорта ж ти його двигав — було в хаті прикінчити.

— Та що ви говорите... Як би ж то виглядало!... Я його розпитаю ще, як мій синок виглядав...

Лопата, вже без ганчірки у роті, мовчки слухав оповідання Петра. Апатія чередувалася в його очах із злістю — звичайно на самого себе. Почувши, що Петро збирається „розпитувати про синка, Лопата скрипнув зубами і зажмурих очі.

На знак Петренка, козаки підхопили зв'язаного карателя і понесли корчами до землянок. Тепер уже може довідатися — де зимують „холоднорські бандити“... Змучений Петро ніс за ним мішок. Розстелив його на галявці між корчами, коло штабової землянки.

— Положіть приятеля тут — хай полежить поки я щось з'їм...

Поки Петро підкріплявся у землянці — пробуем нав'язати з Лопатою розмову. Та даремно. Мозчав, стиснувши уста і брови. Знав, що нема вже сили, яка моглаб вирятувати його від смерті.

Поснідавши, Петро вийшов із землянки з старою позубленою шаблею, що нею дід Гармаш пе-

регортав вогонь у печі. Відходимо набік, щоб не перешкоджувати розмові „приятелів“.

Ставши над Лопатою, Петро сперся шаблею на нього і з спокійною поважною міною дивився йому в обличчя. Тупа шабля повільно вгрузала у жирний живіт Лопати. Заричав крізь стиснуті зуби. Петро покрутив шаблею і дав їй інший напруг. — „Забий відразу — я тебе прошу!“ — вирвався благально з грудей карателя. Петро усміхнувся.

— А чи моя Христя — дуже у тебе просилася?...

Лопата заціпив зуби і глухо ричав.

— Добре — заб'ю відразу, але як оповіш мені, як мій синок виглядав, подрібно, як ти його викинув з матері, чи кричав уже, чи ручками рухав... Оповідай...

Лопата ричав

Шарпаю Петренка за рукав.

— Отамане, піду скажу, щоб прикінчив... Почорта ця комедія!...

Чорнота поклав мені на плече руку.

— Не мішайся. Не твоїй жінці він живіт розпоров — не ти його півтора десятка верстов на плечах ніс...

Петро „розпитував“ дальше. Відкинувши шаблю, витягнув ніж і присів коло Лопати. Повернувши за ніс голову — показав на вхід до землянки.

— Бачиш — отут холодноярці зимують. У цій землянці штаб, от там друга, третя, отам коні...

лечей, намацав голову, погладив ручкою „наганя“ — заспокоївся знову на якийсь час. Дальше на полі, як почав знову бурикатися — думаю — що буду чорта двигати — хай своїми ногами йде. Висипав його з мішка, розв'язав ноги — йди! Не хоче. Підведу — назад сідає. Нема ради — треба пакувати і дальше нести. Як забрикається — приглушу Так і приніс...

— На чорта ж ти його двигав — було в хаті прикінчити.

— Та що ви говорите... Як би ж то виглядало!... Я його розпитаю ще, як мій синок виглядав...

Лопата, вже без ганчірки у роті, мовчки слухав оповідання Петра. Апатія чередувалася в його очах із злістю — звичайно на самого себе. Почувши, що Петро збирається „розпитувати про синка, Лопата скрипнув зубами і зажмурих очі.

На знак Петренка, козаки підхопили зв'язаного карателя і понесли корчами до землянок. Тепер уже може довідатися — де зимують „холодноірські бандити“... Змучений Петро ніс за ним мішок. Розстелив його на галявці між корчами, коло штабової землянки.

— Положіть приятеля тут — хай полежить поки я щось з'їм...

Поки Петро підкріплявся у землянці — пробуем нав'язати з Лопатою розмову. Та даремно. Мозчав, стиснувши уста і брови. Знав, що нема вже сили, яка моглаб вирятувати його від смерті.

Поснідавши, Петро вийшов із землянки з старою позубленою шаблею, що нею дід Гармаш пе-

регортав вогонь у печі. Відходимо набік, щоб не перешкоджувати розмові „приятелів“.

Ставши над Лопатою, Петро сперся шаблею на нього і з спокійною поважною міною дивився йому в обличчя. Тупа шабля повільно вгрузала у жирний живіт Лопати. Заричав крізь стиснуті зуби. Петро покрутив шаблею і дав їй інший напрямок. — „Забий відразу — я тебе прошу!“ — вирвалося благально з грудей карателя. Петро усмінувся.

— А чи моя Христя — дуже у тебе просилася?...

Лопата заціпив зуби і глухо ричав.

— Добре — заб'ю відразу, але як оповіш мені, як мій синок виглядав, подрібно, як ти його викинув з матері, чи кричав уже, чи ручками рухав... Оповідай...

Лопата ричав

Шарпаю Петренка за рукав.

— Отамане, піду скажу, щоб прикінчив... Почорта ця комедія!...

Чорнота поклав мені на плече руку.

— Не мішайся. Не твоїй жінці він живіт розпоров — не ти його півтора десятка верстов на плечах ніс...

Петро „розпитував“ дальше. Відкинувши шаблю, витягнув ніж і присів коло Лопати. Повернувши за ніс голову — показав на вхід до землянки.

— Бачиш — отут холодноярці зимують. У цій землянці штаб, от там друга, третя, отам коні...

— Як зайти вночі звідтіль, або звідтіль і раптово наскочити — можна усіх під землею замкнути.... Роздивися добре, бо ти ще живий у Кам'янці будеш з приятелями чекістами побачишся... Тільки вже не скажеш їм нічого..

Розважив дулом револьвера затиснуті зуби і вхопивши язик Лопати — відрізав половину ножем.

— І не напишеш...

Обережно, щоб не ушкодити артерій, підважив і перетяв сухожилля на обох руках.

— І не поведеш...

Зробив те саме на ногах. Поростинав і зняв пасми конопляних ниток, що ними був обмотаний Лопата. Лежав тепер з обезвладненими руками й ногами, викидаючи рухом голови кров із рота. Глухо стогнав, але дужий організм колишнього чигиринського багатія — злодійського батька і каторжанина, — ще не збирався розлучатися з життям.

Петро підійшов до нас.

— Пане отамане, допоможіть якомсь „приятеля“ до Кам'янки відставити... Аби на кам'янську дорогу — там хтось забере і завезе...

Думка сподобалася і Петренкові і Чорноті. Запитавши згоди отамана, Андрій наказав виводити із землянки й сідлати коні. Принесли два тонких деревця на ноші, винесли із стайні дергу. Андрій дергу відкинув.

— У мене Лопата вартий на килимі до Кам'янки вернутися..

Зчепили на дрючках килим і Лопата коливаючись між двома кіньми — поїхав до повітового

центру Чигиринщини. Плян удався якнайкраще.

На кам'янській дорозі, кіннота затримала підводи, що везли до Кам'янки развіорстку. Забравши з однієї на сідла мішки з вівсом — поклали на їх місце килим із Лопатою. Чорнота дав поквітовання за овес і написав записку до голови повітового ревкому з проханням заопікуватися Лопатою, бо.. у Холодному Яру — лікарні немає...

Під кінець тижня ходила у розвідку до Кам'янки Оля. Побувала на похороні Лопати. Помер у лікарні на четвертий день. Його „пригода“ до краю озлобила але й налякала представників червоної влади. Коло мешкань чигиринських совітських владарів у самій Кам'янці — стоїть тепер уночі постійна варта. Бояться, щоб не довелось з ліжка „прогулятися“ до Холодного Яру. Населення тихо радіє і з різними варіантами переоповідає таємничу справу викрадення і унешкодливлення начальника карзагону. На урочистому похороні промовляли: голова ревкому, чека, паркому, представник центру. Присягали помсту, обіцяли... „зрівняти із землею Холодний Яр“...

Карательний загін перевели до Кам'янки і призначили йому нового начальника — жидка із Чека. Карателі, що хотіли мати за начальника когось із своїх — другого ж таки дня розсварилися з новим „шефом“. Чоловік із двадцять лопатівців перейшло на службу безіосередньо до Чека — останні розбіглися хто куди. Грізний загін, пострах сіл і повстанців, що не могли йому нічого вдіяти — перестав існувати. Зліквідував його один Петрусь „Жінка журиться“.

Дні збігали. Мороз то кріпшав, то зникав. Перепадав, не залежуючись довго, сніжок. Життя у землянках минало нормально, без незвичайних пригод. „Дайош“ свобідно сідав уже на „штани“ і опікувався по материнськи раненим побратимом. Соловій, по кількох днях погіршення, гарячки і „тягнення жил“ — чувся краще. Вже переходжувався спираючись на плече побратима. Дід Гармаш підтрюнював над ними, що не маючи ані відповідної зброї, ані коней — будуть тепер у нього підручними коло печі.

Одного ранку, зв'язок-мельничанин прийшов із повідомленням, що до Мельників — їхав роз'їзд Чорноліського полку. Хмара похвдмляв, що йде з полком у гостину до Холодного Яру. Хочє порозмовляти з нами.

Петренко передав по землянках наказ, щоб усі лісовики, залишивши в таборах варту йшли до Мельників. Ідемо з кінною сотнею наперед. Застояні коні вибрикують, просять руху.

Лише отаман повідомив село, щоб готовилося погостити чорнолісців та й своїх лісовиків, на схилі голозківської гори показалася чорноліська кіннота. Ідемо назустріч. Поруч Хмари, у темно-зеленій черкесці й шапці з чорної кримки, їхав верхівець у короткій куртці і... рясній вишневій спідниці. Тепла чорна хустка на голові, карабінка за плечима, револьвер і невеличкий кинджал на поясі. Дівчина певною рукою провадила гарячого карого коня, весело поблискуючи з-під хустини великими чорними очима. Збудована була міцно, з коня ізскочила легко. Хмара представляє:

— Новий отаман Чорноліського полку — дарма що в спідниці... Робимо великі очі. По дорозі

до хати, чорноліський полковник оповів, що Катря ватажкувала раніше в невеличкому партизанському загоні на Лівобережжі. Прилучилася з ним до Махна, а як Махно об'єднався з червоними — утекла з кількома хлопцями за Дніпро і прибилася до Чорного ліса. Присутність її на чолі полку, була Хмарі вигідною. Підчас партизанських рейдів у дальші від Чорного ліса околиці — селяни приймали Чорноліський полк за партизанський загін Марусі, а воно краще, щоб за нароблені червоним шкоди „відповідав“ хтось, що в тих околицях не існував, ніж малиб бува відповісти села попід Чорним лісом.

За столом оповідає Хмара про свої справи. Полк викопав у Чорному лісі землянки для козаків і коней. Та у лісах, далеко від сіл, важко прогодувати довший час майже триста коней. Землянки із запасом харчів та фуражу приготовлені на випадок, як би притиснула потреба зникнути на якийсь час. Поки що, чорнолісці роблять ближчі й дальші рейди, нищучи червоні частини і осередки влади. Тепер Хмара вибрався за Кам'янку, в напрямку Цвіткової й Шполи.

Скінчивши оповідати, чорноліський полковник запитує глянув на Петренка.

— Ну а виж що? — Як борсуки — на цілу зиму вже — у нори залізли?

— Ну — цілу зиму під землею не висидиш... Закоптяться хлопці... Будем прогульки робити... За залізницю... Замерзне добре Дніпро — можна буде на лівий берег скочити...

— Давай тепер разом за залізницю прогуляємся...

— Можна. Піших на підводи посадимо, по-дрочимо „товарищів“ з тамтого боку Кам'янки, щоб менше охоти мали в цей бік показуватися. Ну, а що, Пилипе, не привезли твої гончарі чогось нового цікавого?

Новини у Хмари були ті самі що й у нас. Під Кримом бої. На Заході — тиша. Українська армія в Галичині поповнюється і переозброюється в нову англійську зброю. Одержала із-за кордону танки, літаки.. Бог зна хто ту чутку пустив, але курсувала вона, як не підлягаюча сумнівам, по цілому подніпров'ю. Може й ніхто її не пустив — сама пустилася.. Була висловленням на голос затаєних бажань і сподівань.

Треба було коло сотні підвід. Оголосили у Мельниках і Медведівці — хто хоче на охотника „покозакувати“ з возом Охотників знайшлося аж забагато.

Коло сотки лісовиків залишилося стерегти землянок в усіх трьох таборах. Чорнота залишав у лісі сім кіннотчиків на добрих конях, щоб, в разі потреби, могли нас відшукати. За начальника в нашому таборі залишався дід Гармаш. На місцях тих, що залишалися у лісі — приєдналося до куреня із півтори сотні холодноярців, що зимували в хатах. Розібрані кулеметні тачанки були змонтовані, станкові кулемети були витягнуті із сховок і, переглянуті Левадним — стали на своє місце. Підвечір вирушаєм за залізницю.

Доночували у Бондуровій. Перед світанком рушили рясю через Баландину до Вербівки. Повідомили нас, що у Вербівці ночує чотирнадцять чекістів із Бобринської, з двома ручними кулеметами. Розшукують двох місцевих повстанців-лі-

совиків, що втекли із бобринської залізничної черезничайки. Історія їх утечі виглядала досить фантастично, хоч, як переконалися ми пізніше — була правдивою. Нагадувала дещо „історію“ з „Дайош“ та Соловієм. Хлопці попалися в руки ударної групи Чека, теж підночовуючи десь на хуторі у дівчат. Ударна група, та сама, що була тепер у Вербівці — складалася із місцевих грабіжників і злодіїв, що пішли на службу до Чека, ну і, звичайно, знали всі входи й виходи, знали де можуть бути „гості“ з ліса.

Упійманих лісовиків завезли до Бобринської. Вночі повели їх до майстерні залізничного депо, де ремонтувалися паротяги, — стали допитувати, щоб видали товаришів і сховки. Зв'язавши назад руки — садовили „м'якими частинами“ на розпалену до червоного залізу плиту. Коли перший зімлів — кинули його набік на землю і взялися до другого. В депо було темно — світив лише ліхтар коло горна, де „допитували“. Прочунавшись і побачивши, що чекісти заняті товаришем — лісовик піднявся тихо з землі і непомічений виліз рачки з депо. Другий, підчас припікання, притиснув до плити руки і перепалив шнурок. Тоді свідомо „зімлів“ з розрахунком, що як візьмуться чекісти знову до товариша — вхопить, маючи звільнені руки, одну з рушниць, що стояли побіч горна. Тим часом, чекісти, побачивши, що товариш зник — вхопили рушниці і побігли доганяти. Коло „непритомного“ залишився один чекіст-жидок „легкої ваги“, що цокотячи зубами із схвильовання — стояв із спрямованим на лісовика револьвером, а сам, відвернувшись, поглядав у браму депо, куди побігли товариші. Звільнивши руки від перепале-

ного шнура, лісовик вхопив жидка за ноги і поки той опам'ятовся, щоб бодай раз стрілити — встро- мив його головою у вогонь на горні, що на ньому чекісти розпікали плиту.

Притримавши, поки визапнув дух, забрав ре- вольвера і обійшовши депо — пішов у другий бік. Та далеко не зайшов. Проїшовши може кілометр, упав непритомний в р'ів. Як прочунався, спалені м'язи не дозволили вже рушити ногами. Хотів уже застрілитися, та набрів на нього якийсь за- лізничник, що вертався в нічної служби. Пороз- мовлявши, залізничник привів свого чоловіка з візком і той відвіз до своїх людей на хутір, а звідтіль відвезли до ліса. Другий лісовик добрів із зв'язаними руками до першого села і там вже звалився з ніг. І того відвезли свої люди куди тре- ба. Розізлені чекісти, перевертають тепер хутори і хаї, де, на їх думку, утекачі могли переховува- тися.

В Баландиній стрінув нас місцевий повстанчий ватажок Роговський, колишній старшина прослав- леного у світовій війні ескадрона гусарів ротмістра Панаїва. Оповів, що сам збирався наскочити на групу чекістів у Вербівці, та довідавшись, що ми ваялися тією справою — облишив. Певніше бу- де. Попросив медикаментів для утекачів - лісови- ків, що лежать у землянці в лісі, в майже непри- томному стані. Фельшер, який лікує їх, запевняє, що будуть жити, що правда, „пласкатіші“ ззаду ніж були до „допиту“.

Оточуєм Вербівку лавою кінноти, піші хо- лодноярці йдуть у село. Попереджені чекісти вте- кають балкою із села. Оточені чорнілісцями на полі — здалися без бою. Забираєм їх до села на

допит. Селяне просять, щоб зіддати їм чекістів, мовляв, маємо з ними старі дорахунки за комори та коні, — від дрючка має один з другим згинутися, а не від кулі. Зворушливим було прохання батька одного із чекістів, що прийшов по сина, колишнього конокрада, з важким колом в руках. Старий не слухав аргументів Петренка та Хмари і твердив своє: — „Я його на світ пустив, я його й з світа сплавлю“!

Чекістів під коли селянам не дали, щоб потім не відпокутували. У Вербівці були вже місцеві тайні агенти Чека, що про все могли б донести. Один із них, що попереджував чекістів та другий, що чекісти зрадили його на допиті — сиділи вже зв'язані разом з ними. Та могло їх бути більше. Крім місцевих, були в групі два жидки, один лотиш і два москалі-матроси. Порубали всіх на дорозі між Вербівкою і Баландиною.

В Баландиній затримуємося, щоб розглянутися. Коло полудня довідуємося, що в околиці Ротмистрівки прийшла якась сильна червона частина, що „викорінює бандитизм“ і насаджує советскую власть у селах.

Оля поїхала в розвідку, вночі вернулася. Червона частина — була наша „стара знайома“: бригада внутрішньої служби, що її недавно ми побити на Черкащині. До неї прилучили якусь частину, розбиту на польському фронті, збільшили кінноту. Несе далше „внутрішню службу“.

Про нашу гостину у Вербівці, червоні вже знають. Оля винесла вражіння, що будуть нас „ліквідувати“.

Раненько виступаєм ближче до бригади. Затримуємося у Лозанівці. Наніч знову міняєм міс-

це. Другого дня упіймали шпигуна червоних; признався, що плянують напасти на нас підчас ночівлі. Стоять у Ташлику.

Бригада переважала нас числом, мала дві гармати: Вступати в відвертий бій з нею — не було розрахунку. В такому бою можна перемогти, але не знищити. Тієї самої думки був певно і штаб червоних.

Зо три дні водимося „вимащуючи“ і обдурюючи себе взаємно напрямками руху. Наш об'єднаний штаб рішив на „дискусійній“ нараді, що треба противника зачепити, а потім трохи поводити за собою, щоб змучити і дезорієнтувати.

Світанком, міцні роз'їзди чорнолісців обстріляли ворожі застави під селом де ночувала червона бригада Згодом, піші холоднорці, залишивши за горбом підводи, пішли лавами до села, а побачивши широку лаву червоних, що виступила назустріч, відступили, сіли на підводи і поїхали. Кілька гранат пущених ворожими гарматами наздогін, не зробили ніякої шкоди. Кінні роз'їзди, тримаючись на далекий стріл від червоних подразнювали їх час-до-часу стріляниною. Із сімдесять червоних кіннотчиків пробували догнати, але задалеко не виривалися. По кількох кілометрах, наша піхота дала під селом легенький бій, здалека, і поїхала далше. Червоні „загазардувалися“ і вже не відставали до вечера. Набравши у стрічних селах підвід, ворожа піхота вже їхала; „догнавши“ йшла лавою, потім знову сідала на підводи. Заночували в сусідніх селах.

Звечора ми не затримували селян, що їхали або йшли через наше село в напрямку противника, а коло півночі — виступили до другого села,

кілометрів за вісім, убік від попереднього напрямку. Попівночі, червоні обійшовши полями село, де ми були увечері — повели на нього „сліпий“ наступ. Ранком, зачеплені нашими роз'їздами, що показали їм наш новий напрямок — знову пустилися доганяти.

Крутили червоною бригадою „як циган сонцем“ ще три доби, аж поки змінивши ще раз напрямок, привели її під знайомі ліси. Ми заночували в Бондуровій — червоні в Баландиній. Петренко: послав зв'язка до Кваші, щоб „змобілізував“ третій курінь. У Бондуровій, на зміну, стали на ночівлю відразу звечора. Червоні вже не наступали нам на п'яти, а йшли назирцем, вичікуючи очевидно відповідної ситуації.

Увечері нараджуємося, що „накриємо“ червону бригаду десь поблизу Івангорода — Бовтишки, але треба добре в'яснити її теперішню не тільки кількісну, а й якісну вартість. Оля добра розвідчиця, але ж вона тільки відважна дівчина... Краще, як би поглянув на противника, власним оком, хтось із старшин. Засвербів чортик бажання перчених пригод; кажу отаманам, що залишуся завтра в Бондуровій з Олею і все висвітлю. Чорнота запротестував; не хотів втратити побратима. Петренко теж не погоджується.

— Ти мені можеш бути потрібним. Залишиться хтось інший..

— Коли ж мені найлекше це зробити і не пастися.

— Чому?

— Бо передягнуся за дівчину.

Отамани засміялися. Хмара глянувши на мої, тоді ще рожеві полички і уста — підтримав мене.

„Внесок“ мій нарешті, по сперечках, вдалося мені провести.

Ще задовго до світа, у хаті симпатичної напівінтелігентної вдови по повстанцеві — взялися ми з Олею до роботи. Шістнадцять років тому, чоловік не мав ще великого клопоту із заростом: обшкрябав сухою бритвою те, що гордо називав вусами і міг добрий тиждень не признаватися до мужеського роду. Одягаюся, як і Оля, в звичайну одіж місцевої дівчини-селянки. Високі мисливські чоботи і сині кавалерійські штани — прикрила рясна малинова спідниця. Запасовий Олін нагрудник, вбравши у себе солідну порцію клоччя — замінився на моїх грудях в зовсім приличні дівочі персі. Між ними зачепилася гачком за коронку ручна граната „Мільса“, а все разом прикрила вдовина байкова блюзка. Поверх дівоча свитка з доморослого сукна, на голову старенька тернова хустина, — під нею Оля скомбінувала з мого ж таки волосся льочки, що кокетливо вибивалися на зовні. Пробую кілька разів чи добре витягати крізь прорізані кишені свитки і прорізи по боках спідниці, два великокаліброві „кольти“ що спочивали в кишенях штанів. Грубі кулі в револьверах були легко розпиловані пильником на кінцях. Як така саморобна „дум-дум“ попаде в голову, то, звичайно, залишає від неї одні спогади; не треба вдруге поправляти, а це в „слизьких“ обставинах — дуже важне.

Удосвіта наші виступили з села. Коло дев'ятої в'їхала до Бондурової червона кіннота.

Лузаючи смажені гарбузові зернята, стою коло вдовиних воріт з маленькою дівчинкою на руках і приглядаюся до кіннотчиків. Коні й верхів-

ці були можливі, не останньої бойової вартости на перший погляд.

Із десятків кіннотчиків, спішується біля наших воріт. Роспитують чи багато бандитів ночувало, та куди пішли. Якийсь донець із дьорзке закрученим чубом, підходить і гласкає дигину на моїх руках.

— Невже — твоя?... — питає по московськи.

Соромливо спускаю очі.

— Ні... Сестри замужньої..

— А ти не замужня?

— Ні...

Рука червоноармійця зсувається з дитини і затримується на одній півкулі випханого нагрудника... Легко щипає за клоччя...

Певно засмакувало... Показує розмасленими очима на хату:

— Тут мешкаєш?..

— Ні. На другому кінці. Тут сестра...

— Так ти той... Ми, здається, будем тут ночувати, до Кам'янки за набоями з обозу поїдуть.. Так ти той... Ночуй у сестри... У неї чоловік є?

— Нема... Помер...

— Ще краще!.. Я з товаришем прийду увечері... Добре?..

— Добре — соромливо витискаю із себе на сто і один відсоток по дівочому...

— Ти мені сподобалася... Не бійся — оженюся з тобою... Єй-богу оженюся.. У нас на Дону добре жити — не те що тут... Землі — вдосталь!...

Донець іде до коня і пошпиравши в кобурі коло сідла — приносить мені „задаток“: пару білих шовкових пончіх і пару високих по лікоть, теж білих, балих рукавичок.

З Олею й господинею, що стояли оподалік на городі — романсували через пліт інші кіннотчики. Облекшено зідхаю почувши команду сідати на коні. Збирав страх, щоб мійому амантові не забагнулося щипнути десь нижче, та щоб не уціпнув за... „жольта“.

Не довго довелося ждати і на піхоту. В'їхала у село на підводах. Одягнені в селянські кожухи, мордаті червоноармійці давнішої „внутрішньої служби“ — різко відрізнялися від недавно прилучених до бригади фронтовиків з вимученими обличчями, в обшарпаній одіжі. Ганяючи за нами, бригада, щоб не зражувати населення передчасно, сіл не грабувала — мусіли на кожухи зачекати.

Оглянувши, що треба, порозмовлявши з піхотинцями, що стали до вдови на квартиру та побідавши — вирушаєм з Олею доганяти своїх. Заставу край села обійшли балкою — полями і йдем дорогою на Ставидла.

Колиб хто підслухав оживлену розмову двох дівчат, що поквапливим кроком ішли по замерзлій дорозі, то напевно здивувався би, що сперечаються вони не про те, котру який хлопець любить, чи котрій який колір краще до лиця, тільки — чи сім, чи вісім станкових кулеметів мала червона бригада.

— Олю, голубко, то ти приняла за кулемета машинку до шиття, що стояла на задньому возі...

— То ти сам, заглядівся на білобрису кацапку, що сиділа на тому возі і прогавив восьмого кулемета.

— Ну, не будемо сперечатися. Завтра або післязавтра вночі, ми ті кулемети захопимо й перелічимо ще раз. Це, зрештою, не має жадного

значення.. Я готовий закластися на свою червону спідницю, що до двох „шварцльоз'в“ у них немає ні одного набоя. „Кольт“ у них із розсадженим дулом, а запасового не мають. До останніх чотирьох „Максимум“ — набоїв їм вистарчить не більше, як на півгодини легенького бою, а поповнити вистріляний запас — вони можуть тільки у Бобринській або Знам'янці.

— Не до чотирьох „Максимум“ — тільки до п'яти! Кулеметів рішуче було вісім!

— Ну, так... Восьмий був... „Зінгера“...

Оля розкрила уста, щоби „віддячитися“ та в цей мент за нашими плечима почувся тупіт коней.

Оглядаюся й серце тривожно здригнулося. Нас здоганяло повною рясю сім кіннотчиків. Проте, щоби це була погоня за нами — не могло бути мови. Просто розвідчий роз'їзд.

Та була інша небезпека... Нічого дивного, як червоноармійцям забагнеться „пожартувати“ з двома дівчатами серед поля...

Оля відгадала мою думку. Зганяючи з обличчя тривогу — глянула на мене з веселою посмішкою.

— Юрасю! А що буде, як вони захочуть пожартувати і побачать твої сині штани?...

Тупіт зближався...

Заклавши руки в кишені — відводжу безпечники у „кольтів“. За пазухою Олі, тихенько лягнув безпечник бравнінга.

— Олю, як би що — слідкуй за мною. Як тільки вихоплю револьвери — стріляй у найближчого до себе і відразу старайся сісти на кращого коня.

Догнавши нас кіннотчики стримали коні.

— Добридень, дівчата! Куди поспішаєте? — запитав по московськи рябий „кацапчук“ — начальник роз'їзду.

— До Ставидел йдемо, до тітки, — відповіла веселим голосом Оля.

Заїхавши перед нас, старший уважно оглянув по черзі Олю й мене, затримавши на хвилину погляд на моїх, випнятих із під свитки „персах“.

Віддавши наказ, щоби чотири їхали вперед, закомандував злазити з коней.

Повіддя усіх трьох коней взяв якийсь башкир або калмик в обрізаному по коліна жидівському футрі й повів їх притоптуючи змерзлими ногами. Старший з другим — підійшли до нас. Зайшовши з мого боку, старший, якийсь час потупотів ногами, потім, обхопивши мене лівою рукою за плече — згріб у праву жменю праву половину моїх „дівочих принад“, при самісенькій гранаті!

— Ех — мілашка! нагрій немношко!...

Не випускаючи з рук револьверів — „соромливо“ відштовхую його ліктем.

— Та йдіть собі!.. Хіба так можна?! — „боронюся“ штучно стонченим і дійсно зхвильованим голосом.

— Ха-ха-ха! Нам всьо можна! Ми за свабодную любовь боремся!

Вхопивши мене руками за шию й бороду, скрутив мою голову до себе і вп'явся губами в уста. Сморід самогонного перегару і квасної капусти із цибулею — забив мені віддих. Маючи заняті руки — без спротиву приймаю поцілунок. Очевидно задоволений цим, він пустив мене й пішов поруч важко дихаючи, обдумуючи плян „дальших операцій“.

Похапцем орієнтуюся в положенні.

Ті чотири, що поїхали вперед — сховалися вже за горбок. Калмик із кіньми був на п'ять-шість кроків від нас. Рушниці в усіх за плечима. Три-чотири постріли — й будемо з Олею на конях. Хотів вже дати Олі знак, та у цей мент, другий червоноармієць, медведуватий, понурий кацапило, що мовчки йшов, важко сапаючи, коло неї з другого боку — здобувся на слово.

— А чи ви, дівчата, бандитів часом не зустрічали?

Якась думка блиснула в моїм мозку, та Оля попередила:

— А хто його розбере чи воно бандити, чи не бандити! От над'їжджало якихось із десять на конях назустріч.

Старший насторожився.

— Як були одягнені?

— І в шинелях, і в чумарках, на шапках чорні верхи мали..

— А куди поїхали?

— Спитали нас чи є хто у Бондуrowій тай погналі назад на Ставидла.

— А ви що сказали?

— Сказали, що є наші, красновірмейці.

Старший загнув у наш бік семиповерхового матюка і тривожно глянув на дорогу, вслід чотирьох червоноармійців, що зникли за горбок.

— Давай коні, — гукнув на калмика. — А ви завертайте назад у Бондуrowу!

— Та ж ми до тітки, на хрестини!.. — запевняю його „дівочим“ голосом, сміючися в душі з такого повороту справи.

Старший, що йому від нашої „новинки“ про близість партизанів — відразу відбагнулося „свабодной любові“ — грізно вхопився за шаблю.

— Ось я вас похрещу зараз! Марш назад!

Повертаємо й мовчки йдемо назад.

Коли позад-нас став віддалятися стук копит — Оля глянула на мене й зайшлася веселим сміхом.

— Ну чого?.. Раденька, що дурненька?..

— Ой, Юрасю! Не видержу!... Як би ти бачиз, що в тебе за дурненька міна була, коли він тебе поцілував!...

— Добре тобі сміятися, як тобі такий вихований кавалер попався... Навіть ні разу не вщипнув тебе... А попробувала б ти була з моїм поцілуватися, коли йому із рота несло, як із бочки з закваскою на самогон.

Оля знову зареготалася.

— Це тобі, Юрасю, наука. А то ваш брат, як тільки наликається самогону — так зараз цілуватися лізе. Тепер вже знаєш, що то за приємність?

— Присягаю тобі, Олю, що як „наликаюся“ — ні до кого цілуватися ніколи не полізу, але давай но в поле звертати, а то чорт ще нових аматорів наднесе...

Переконавшись, що наші „кавалери“ сховалися вже за обрієм — звертаємо у поле і спустившись в одну із балок, берем знову напрямок на Ставидла.

Зробивши солідного „гака“ полями, вийшли ми на хутори коло Ставидел.

Короткий зимовий день вже кінчався, коли ми зайшли до самотньої в полі садиби. Господарі були добрими знайомими Олі. Була це одна із

вірних сховок, що ними вона послуговувалася під час своїх розвідчих мандрівок. Прізвище господаря, зрештою, було знайоме і для мене, бо був це дуже добрий слюсар, який пару разів ремонтував нам попсовані кулемети.

Він тільки рік господарював, вернувшись до села після смерти жінчиних батьків. До того працював на фабриці в місті.

Господиня, миловидна чепурненька чорнявка, радісно привитала Олю.

Ще по дорозі ми з Олею умовилися, що не будемо виявляти, що я не дівчина. Мені хотілося перевірити, чи господарі здогадаються про те при ближчому обзнайомленні.

Оля представила мене, як свою товаришку-вчительку — Ніну.

Найбільше радості справив, здається, Олін прихід дитині господарів — може шостилітній симпатичній дівчинці — Дусі. Стоячи на рундуку, вона захоплено плескала рученятами.

— Тьотю Олю, тьотю Олю! — а мене тьотя Тіна ще одного віршика навчила!

Оля погладила кучеряву голівку.

— А ну кажи.

Дуся „стала в позу“ і приготовлялася до деклямації. Я сподівався почути якогось дитячого віршика, але мала з відважними жестами, і з доброю інтонацією продеклямувала „Розриту могилу“ — Шевченка. Коли вона, нахиливши голівку з чуттям проказала:

„Ех, як би то знайшли, що там поховали,
Не плакали б діти, мати б не ридала“, —

ми всі нагородили малу артистку бурхливими оплесками.

Оля пригорнула її й обернулася до господарів:

— Я вам казала, що вона, як виросте, буде поеткою, або знаменитою артисткою...

— Не хочу, не хочу! — запротестувала Дуся.

— А чим ти хочеш бути?

— Я буду отаманом!

Це бажання, висловлене надзвичайно поважним тоном — викликало в усіх сміх.

— Це вона побачила, як коло нас Маруся на коні свій загін вела, і з того часу завжди мріє отаманом стати, — пояснила господиня.

Трохи збентежена сміхом, Дуся обхопила Олю за шию.

— Дай, дай тьотю Олю, я тебе поцілую!...

Оля відвернула набік уста.

— Не хочу. Не люблю. Іди до тьоті Ніни — вона любить цілуватися.

Мала перескочила на руки до мене і почала обціловувати.

Оля із господинею заходилися коло печі, готувати їсти. Господар пішов у село розвідати, що там нового.

Ми з Дусею, тимчасом, сівши у другій кімнаті на ліжку, під теплою грубою, завели розмову, підчас якої, я довідався багато „цікавих речей“.

Вона знала прізвища всіх околишніх отаманів та видатніших повстанців. Оповіла мені, що вони боряться за Україну, яку Москалі „хочуть взяти до неволі“. Знала імена поляглих та, що за їх душі треба Бозі молитися. Що під Н-Миргородом, чекісти вже три рази зрізували хрест на могилі вбитих повстанців, а хтось уночі, закопував

ще вищого. Мене дивувала і непокоїла ця рання обзнайомленість з такими справами.

— Дусю, але про це не можна з усіма розмовляти, бо придуть чекісти і заберуть батька і маму...

— Знаю, знаю!... Це можна говорити тільки своїм. А ти називай мене не Дусею, а Дузею — як мама.

— А ти знаєш, що таке — дузя?

— Це таке голубеня мале. Тьотю Ніно, а чому ти так грубо говориш?

— Я, Дузю, перестудився і..

— А чому ти кажеш — перестудився, а не перестудилася?

— Я хотів сказати — перестудилася, та...

— А ти знову кажеш — „хотів“...

Ця спостережливість малої „контр-розвідчиці“ — розвеселила мене. Притиснув її до грудей.

— Ай!... Тьотю Ніно! У тебе там щось тверде!...

Чортова граната! Я й забув про неї..

Вернувся господар і приніс невеселі новини. До сусіднього села з протилежної сторони, прийшла сьогодні большевицька піхота з артилерією.

У Бондуровій, червоні залишилися ночувати. Це ми, зрештою, передбачали.

До самих Ставидел прибув перед вечером поміщик начальника повітової міліції, жид Сендер з відділом міліціонерів. Витягнули із місцевої лікарні п'яťох наших хлопців — двох тифозних і трьох важко ранених, що під виглядом приватних осіб лікувалися у цій лікарні. Поэнущавшись над ними, порубали шаблями на подвір'ї. Ареш-

тували лікаря та фельшерку. Почали переводити арешти в селі. У Ставидлах було досить озброєних хлопців, що приймали участь у повстаннях. Вони легко могли би справитися із цим відділом міліції, та... в поблизьких селах стояли червоні частини.. Завтра село було би знищене. І тому, хлопці, захопивши зброю — подалися городами до ліса.

Сендера, що був одночасно й неофіційним уповноваженим кам'янської чека по боротьбі з повстанчим рухом, як також і роз'їжджаючих із ним міліціонерів — знали ми добре. Це був колишній каторжанин, злодій із Одеси — фахівець по обкраданню церков. Його відділ складався переважно із конокрадів, що утекли від самосуду селян.

Ця „братія“, під кличем боротьби з „бандитизмом“ грабувала і вбивала, насилувала жінок, палила хати.

Правою рукою Сендера був здоровенний конокрад із Бондурової — Сірий, якого Сендер вирятував від смерти під дрючками селян, що упіймали його з парою крадених коней.

Чека й повітова влада, були цим відділом дуже задоволені, бо хлопці були відважні, не рівня міським жидам, що служили в чека.

Та все таки, коли б не близість червоних частин — Сендер, проти ночі, у Ставидлах не заквартирувавсь би. І так він розмістив своїх кільканадцять міліціонерів у двох хатах, забрав до них декілька заложників-селян, та, оповістив, що відразу будуть перебиті, коли б хто зробив напад. Це був добрий розрахунок, бо коли б уночі до села явившав який партизанський відділ, за який село не

могло відповідати, то рідня заложників попередила би міліцію, щоб урятувати життя своїм близьким.

На хутір увечері міліція не піде, та зрештою, наш господар не належав до „підозрілих“, що могли притягнути увагу Сендера.

Радимося з Олею, що робити.

Обходити ніччю два села полями — можна легко заблудити. До того, на ніч узявся сильний мороз із вітром, що крутив у полі сухим снігом.

Рішаємо переночувати, а раненько обійдемо Ставидла полями й підемо в село де стоїть черво-на піхота. Я залишуся на краю села у її знайомих, а вона піде і за одним заходом вивідає силу тієї частини, бо з нею нам теж може доведеться мати сутички.

Після вечері, господиня постелила нам на ліжку під теплою грубою у другій кімнаті. Господарям ми сказали, щоби вночі не відмикали дверей, не попередивши нас, коли б хтось стукав. Вікна у нашій кімнаті були щільно закриті із середини дощаними віконницями. Поклавши під подушку револьвери і гранату, роззуваюся, скидаю жіночий одяг та нагрудник, із клоччям і сідаю під грубку грітися.

Оля перетирала овогого бравнінга. Скінчивши, поклала револьвера на столик і задумалася, втопивши погляд у вогнику каганця.

Я залюбувався нею. Була в цю хвилину надзвичайно гарна. Мала хвилясте чорне волосся, тонкі чорні брови і... ясні блакитні очі, що у півтемряві — видавалися темними і глибокими. По чолі перебігали тіні якоїсь упертої нерадісної думки. Щось згадувала...

Перериваю їй задуму.

— Над чим, Олю, задумалася?

Якийсь час не змінювала пози. Потім повільно повернула до мене обличчя.

— Думаю, як там тепер нашим хлопцям в землянках у Холодному Яру... Невесело...

— Неправда, Олю... Думаєш над чимсь прик-рим для тебе. Покинь... Іди до мене, я тобі казочку оповім...

Сумно усміхнулася.

— Добре... Я люблю слухати казочки.

Роззувшись лягла на ліжко і поклала голову мені на коліна.

— Ну оповідай: Тільки цікаву...

— Щож тобі оповісти?... Ну. — слухай...

В одному царстві, в одному государстві, що ним неправдою і підступом заволодів сусідній цар — ріс дрімучий ліс. У тому лісі, до величезних дерев, був прикований важкими ланцюгами, страшний звір. Слуги завойовника-царя знущалися, пекли йому тіло розпаленим залізом, насміхалися з нього... Та звір був терпеливий. Колиж уривався йому терпець, він грізно ричав і потрясав деревами. Та міцні були ланцюги...

І в тому ж лісі, в глибокому підземеллі — спала царівна. Теж закована у важкі ланцюги. Часом вона ворушилася у своєму віковому сні, й тоді тріщали на ній ланцюги, тряслася земля, а звір підіймався і кидався на ворогів. Та вірні слуги царя не дрімали і накидали на них нові, ще міцніші окуви, бо віщуни сказали тому цареві, що як царівна встане, то вирветься на волю звір й розібере його трон. І цар посилав все нових ковалів та вояків. Та однієї весни...

Оля по дитячому, капризно скривила уста.

— Знаю цю казку. Тієї весни я вже була велика...

— Ну то я розкажу тобі другу. У тому самому царстві, у тому ж лісі, — був лісник. І було в нього багато-багато синів й одна-єдина дочка. Всі брати дуже любили свою веселу сестричку, але вона часом чогось нудьгувала, ховалася від них у ліс! там плакала. Один із братів, що любив її може найбільше, болів душею, коли бачив її задуману, заплакану, і хотів щоби...

— Він звався — Юрко. Знаю й цю казку, Ті не зможеш оповідати правдивих, дурненьких казок, які присипляють душу... Мовчи краще... Я хочу трішки подумати.

Заклавши руки за голову і прижмуривши очі, веселі спогади з недавнього минулого.

Оля знову задумалася.

Сперши голову на стіну, сам занурююся у не-
За якийсь час відганяю їх і нахилившись над Олею — пригортаю її до себе. Вона відкрила очі, якимось здивовано глянула на мене і знову прихвнула їх. Моя рука відчувала биття її серця. На моїх колінах лежав бойовий товариш... Та... ті пухлячківські свіжі уста — так приваблювали до себе! Повільно нахилию до них свої. Оля злякано вихопила з-під голови руку і розгородила нею свої уста.

— Не треба, Юрій... Неможна...

Це час було „неможна“, яким дівчата часом продовжують собі приємність очікування поцілунку. В її голосі було щось, що примусило мене відразу ж зближити свій замір і винувато поцілувати її пальці.

Обличчя її скривив душевний біль. Здвигнувши брови, намагалася перемогти спазми в горлі. Та дві зрадливі сльозини таки викотилися з-під рісниць.

Тепло пригортаю її.

— Олю, рідна, що тебе мучить? Поділися зо мною.. Тобі буде лекше... Може я тобі щось пораджу...

Оля гірко усміхнулася й довірливо присунула голову до моїх грудей.

— Порадити ти мені нічого не можеш, але я тобі скажу, чому мені тяжко. Нікому я ще цього не говорила... Але ти краще, як хто інший, зрозумієш мене, бо... ми з тобою трішки „товариші по нещастю“... Я знаю, що ти в нашому суді перший підписав смертний вирок для дівчини, яку любив може понад своє життя. Вона, розгубившись від горя, зрадила нашій справі, думаючи, що вирятуює цим тебе від смерти... Тобі було важко, боляче, але пам'ять про неї назавжди зостанеться в твоїй душі овятою. А в мене... А я...

Голос її перетявся і, напружившись усім тілом, вона перемогла ридання.

Заспокоївшись, взяла мою руку і притиснула її до свого обличчя

— Ви всі думаєте, що я дівчина... Чотири роки тому, сімнадцятьлітньою гімназисткою, я закохалася була у блискучому кавалерійському офіцерові й одружилася з ним. Він був такий елегантний, мав дуже багатих батьків у Петербурзі... Знаєш, у цьому віці дівчата бувають такі дуренькі! Нас приваблює тоді все, що блищить, що гарне назовні. Та скоро виявилось, що наше подружжя не може бути щасливим. Я змалку вихо-

вана в національному дусі, батько мій сидів у царських тюрмах за українську підпольну працю, я любила свій народ, мову, звичаї... А він був москаль і сміявся з того, що для мене було найдорожчим. Крім того, він любив широке життя, пиячив, грав у карти. Та я все таки якийсь час ще любила його, думала, що вплину на нього...

Потім прийшла революція. Грошей із Петербурга не стало. У моєї матері був у степу невеликий маєток і ми далше у Єлісаветграді жили тим, що вона нам прислала.

Коли захопив владу Скоропадський, він пішов на службу у карательний загін, що складався з москалів-офіцерів та знущався із селян за знищені підчас революції панські маєтки. За часів директорії та першого приходу на Україну большевиків — він переховувався в нас у селі. Коли ж большевики виганяли денікінців — залишився на Україні і пішов на службу до Чека. Скоро видвинувся там на високе становище і заслужив повне довіря. Так, що коли виявилось, що він служив у Денікіна — йому це пробачили. Він вів справи і приймав участь у розстрілах людей, за яких я боліла душею. Приходив до дому перед ранком, скидав скривавлене убрання й цинічно оповідав мені про свою „роботу“. Я вже ненавиділа його. Хотіла покинути, та він пригрозив, що розстріляє тоді і мене, і мою матір. Іноді збиралися у нас його товариші-чекісти, пиячили, розривали мені душу своїми розмовами.

Якось я трішки захворіла, та не надавала цьому жадного значення. Перейшло. Вже й забула... Та якось зустрілася з дівчиною, що служила у Чека машиністкою. Вона оповіла мені

сгідні. подробиці з „роботи” Чека. Гарних жінок та дівчат, передтим, як їх розстрілювали, використовували старші чекісти у своїх кабінетах, обіцяючи їм за те життя. Місяців тому зо два, розстріляли дуже гарну молоду артистку, що мала служити колись у денікінській контр-розвідці. Перед смертю вона побувала у кабінеті начальника Чека та всіх значніших чекістів. Всі, що дурили її обіцянками подарувати життя — дістали від неї в передсмертному подарунку...

Згодом, начальник заразив цю дівчину, що оповідала мені. Сказала мені теж, що мій чоловік, через два вечери, брав до себе ту артистку... Спитала мене — чи і я не потерпіла, як вона... Пригадала я собі ту перебуту хворість і серце мені захололо... Не пам'ятала вже як і додому дійшла... Пішла другого дня до лікаря... Каже: „Гражданочка! Треба лікуватися. Ви хворі на... на...”

Горло їй знову здушили спазми. По моїй руці побігли її гарячі сльози. Повершнувшись, сховала лице на моїх грудях і дала їм волю.

— Юрасю... братику... пожалій свою маленьку сестричку...

Пекуча лють на того, хто спроневірив життя цієї незвичайної дівчини — до болю стиснула мені груди. Пестощами став заспокоювати її. Через якийсь час, знову поклала мені голову на коліна.

— Я хотіла покінчити із собою... А потім подумала: чому я маю відбирати життя собі?! Краще я відберу життя йому, його товаришам, а своє віддам боротьбі...

Я достала скляночку стрихніни й одного разу, як прийшли до нас пиячити шістьох його при-

ятелів-чекістів, перед тим, як подавати на стіл — насипала в кухні отрути до страви та в пляшки із горілкою.

Вони припрошували і мене випити чарочку, та я сказала, що побіжу ще до сусідки за квашеними огірками, а поки вернуся — най частують-ся самі. Ще передтим, я непомітно взяла його бравнінг, оцей самий що дооі мені вірно служить. Було вже пізно. Вибігла на двір, вийшла з міста і пішла в глуху ніч, сама не знаючи куди.

Згодом, вже у степовій дивізії, довідалася від елісаветградських людей, що шість із тих, кого я „почастувала“, в тому числі і мій чоловік, — тогож таки вечора поздохали. Якимсь чудом залишився живим один із гостей...

Оля якось винувато глянула на мене і закрила очі рукою.

Одвівши лагідно ту руку, поцілував її ще вогкі від сліз очі.

— Нічого Олю... Заспокійся... Все буде добре... Тепер слухай, що я тобі скажу. Ти, за короткий час зробила для нашої справи багато. Більше ніж кожний із нас. У штабі є захоплені у большевиків золоті гроші, валюта, що їх чекісти у „буржуїв“ позбирали. Ми тобі дамо більшу суму і переправимо тебе за кордон... Там вилікуєшся...

Оля заперечуюче хитнула головою.

— Ні, Юрій. Боротьби я не покину. Як що ми не переможемо скоро — то я напевно в ній загину. Я не шукаю смерти. Я хочу жити і бути здоровою. Але... я трішки винувата... Тоді, як другі боролися за Україну, я була товаришем ворога... Знаючи, що тут боряться і гинуть в бо-

ротьбі — я не моглаби жити спокійно за кордоном і турбуватися тільки своїм здоров'ям...

— Але ми тебе примусимо. Ти не можеш не послухати наказу штабу...

— Не послухаю. Видалити мене із своїх рядів, ви можете тільки тоді, як перестанете мені вірити і я тут потрібна... Покинемо цю розмову... вірити. Але тоді мусіли би мене вбити. А ви мені Давай, краще будемо спати. Вже пізно.

Раненько, вже одягнувшись, сиділи ми з Олею й обговорювали плян сьогоднішнього дня. Зрештою дуже „раненько“ вже не було, бо ми чули, що Ганя вернувшись від корови, розмовляла з чоловіком, що час вже снідати. Несподівано двері із-надвору рипнули і в кухні почувся голос Сендера.

— Ну, бандит, де той кулемет, що ти два тижні тому направляв?

— У мене не було ніякого кулемета. Це хтось набрехав — почувся у відповідь зхвильований голос господаря.

— А! не було! — Зараз буде! В'яжи його, Сірій.

Оля стиснула мені руку і мовчки наладувала бравнінг. Я приготував свої „кольти“. Із кухні доносився нерішуче протестуючий голос господаря і трьох міліціонерів. Три— ще не велика біда, але може на дворі є більше... Тоді „слово забере“ граната... Тихенько підходимо і стаємо під стіною коло дверей.

За дверима почувся удар і було чути, як господар із глухим стоном впав на землю. Одночасно розлігся зляканий голос Гані і Дусі. Сендер бив лежачого господаря ногою чи кольбою і роз-

лютованим голосом кричав щоби признавався де кулемет. Нараз Ганя, кинувшись з відчайним криком до Сендера, почала боронити чоловіка.

Начальник міліції покинув господаря і взявся за господиню, сбсипаючи її брудною лайкою. По короткій боротьбі, Сендер відчинив двері до нашої кімнати і пхнув через них розхристану Ганю

— Зараз ми з ним справимося і я до тебе прийду... Огляну тебе, як там твоє серце... — додав з цинічним сміхом і затріснув двері.

Ганя заломила руки і розпучливо глянула на нас. Давши Олі знак очима, роблю два кроки і з розмаху вдаряю ногою у двері

— Ти знов!... — кинувся мені назустріч Сендер, та раніш ніж він похопився що я — не Ганя, підношу „кольта“ до його очей і натискаю курок.

Вся верхня частина його голови, розторошена грубою „дум-дум“ — полетіла на середину хати. Переступаючи через труп — валю другим пострілом Сірого, що остовбурілий стояв над лежачим господарем. Третій міліціонер, що стояв коло дверей, — похапцем підніс рушницю, та в туж мить випустив її і впав поцілений кулею із Оліного бравнінга. Оля підскочила до нього і стрілила ще раз у висок. Сірому „поправляти“ не було потреби. Вхопивши із стола ніж, перерізую шнурок, що ним були скручені руки господаря. Кажу йому, щоби глянув чи нема кого на дворі. За хвилину вернувся. Нема ніде нікого. Витираючи кров, що бігла із розбитого носа, зблідлий і розгублений господар здивовано поглядав на нас, неначе хотів сказати: от тобі й дів-

чата!... З'орієнтовуюся в положенні. До найближчих хат стрілів не могло бути чути. Треба сховати забитих, а тоді думати над тим, що робити далі. Господар запропонував винести трупи до льоху в коморі, через сіни, і прикидати картоплею. Поки він ходив за старим брезентовим рядном — виймаю із кишень Сендера портфеля набитого грішми й паперами. Було із десятиків золотих монет та кільканадцять здертих із когось золотих перстенів. В кишенях міліціонерів, теж були поважніші суми совітських та царських грошей.

Скинувши спідницю, щоби не перешкоджала, виношу з господарем забитих до льоху. Залишивши його присипати їх картоплею — вертаюся до хати. Ганя з Олею кінчали вже зачищати долівку. Одягаю знову свою спідницю і тільки тепер зауважую Дузю, що зблідла, притиснувши до грудей рученята — сиділа мовчки у куті на рундуку. Підходжу й сідаю коло неї.

— Ти злякалася, Дузю?

— Трошки, тоді, як били батька. А потім — як стріляли. То були чекісти?

— Чекісти, Дузю. Але ти нікому не оповідай того, що бачила.

Вона хвилинку подумала.

— Я, як виросту — теж буду стріляти чекістів.

— Пригорнув її до себе.

— Не думай про це, Дузю.

— Мала з таємничою мінкою, потягнулася до мого вуха.

— Тьотю, Ніно? А чому ти в козацьких штанях?..

По приході господаря з льоху починаємо радитися. Шукати Сендера почнуть не раніше, як за дві-три години. Між розмовою, оглядаю Сендерів портфель. Було там декілька чистих блянокетів з печаткою повітової міліції. А головне — був список місцевих тайних агентів, що були на послугах Сендера і Чека, то росписки на гроші, що вони одержували за „роботу“. Було декілька писаних ними доносів, між ними і донос на нашого господаря. Один із тайних чекистів, що навіть приятелював з господарем, випадково бачив, як він доробляв у кузні частину до кулеметного механізму, а що сам на кулеметах розумівся, — то й здогадався, що господар направляє кулемета.

Рішаємо, що господар з родиною, не гаючи часу, забере на воза потрібні речі і виїде знову до міста. Документи із фабрики в нього збереглися. Віддаю йому забрані у забитих гроші. На блянковій міліції пишу посвідку, що він їде до міста, на місце своєї праці, а речі і продукти, які везе із собою — його власні, для власного ужитку. Це було потрібне, щоби його десь не арештували, як „спекулянта“. Коли б його і розшукували, то адміністративний апарат большевиків ще не був так налаштований, щоби знайти когось у третьому повіті. Зрештою, „розшукування“ мало можливе, бо таємницю його злочину, забрав із собою Сендер, а в найближчому часі, піде за ним і донощик.

За півгодини прашалися з господарями на полі. Наші дороги розходилися. Ключ від хати я забрав, щоби, заскочивши вночі з кіннотою — вивезти до ліса забитих міліціонерів.

Межами й польовими доріжками йдемо до села, куди вчора прийшла незнана червона частина. Залишаюся на хутірку під селом, Оля йде сама розвідати. Вернулася за годину.

— Два полки з гарматами... Вже виступають із села — йдуть на врангелівський фронт...

— Хаї собі йдуть... Будемо вже одного зайця пильнувати... Ходім Олю, до своїх, щоб до вечера відшукати.

Відшукали ще завидна, у селі під лісом; вбік від попереднього напрямку. У штабі був Кваша, що приготував уже із чотири сотні повстанців. Ще до нашого приходу, штаб одержав повідомлення, що червона бригада сьогодні перейшла з Бондурової до Ставидел. Червоні завзято розшукують нашого сліду; розпитують селян — куди пішла „банда Марусі“?.. Катрина вишнева спідниця на чолі заgonу — своє діло робила... А що наші в руху зробил пару „петель“ — то пошукають собі...

Оповідую отаманам свої вражіння. Бригада має тепер до півтори тисячі боеків. Кіннотчиків при вїзді їх до Бондурової — налічив я сімдесятьшість. Ще декілька могло бути в зв'язках або розїзді. Кіннота досить добра. Прилучені до бригади фронтовики, переважно москалі, перемучені й апатичні. Решта складу — „інтернаціонал“ Найбільше китайців, а косоокий жовтий вояк і добрий і невартісний. Під доброю командою — стійкий, смерти не дуже боїться: холера

із чумою та повінь з голодом, на батьківщині — роблять китайця фаталістом. Але залишений на власну голову — китаець не знає, що з нею робити і скоро впадає в паніку.

Новий командир бригади — москаль, царський офіцер, — тримає червоноармійців коротко і є, безперечно, добрим командиром. Воєнком, як звичайно, жидок, адютантом — молоденький москаль із червоної вже школи.

Отамани радяться, що маючи з квашиними хлопцями понад тисячу чоловік — можна сміло на бригаду напасти. Коли б тільки обставини відповідні підвернулися.

Вернулася вислана на селянському возі розвідка і повідомила, що червоні пополудні пішли із Ставидел в напрямку Бовтишки. Минули нас не устійнивши, як видно, місця нашого перебування.

Увечері, прийшов до Кваші зв'язок з Івангорода. Червоні стали на ночівлю в тому селі. Попитують за тією ж таки „бандою чарусі“.

Дуже добре. Іван-город недалеко від ліса. У Кваші багато іван-городців з Хоменком — село, звичайно, знають, як свої пальці. Знає добре місцевість Отаманенко, тай для нас усіх — вона знайома. Добре ще й тому, що і в самому Івангороді, і в сусідній Бовтишці, в разі потреби — знайдеться не одна сотка рушниць нам на допомогу.

Переходимо у ліс, кілометрах у трьох від Івангорода. Місяць сховався коло півночі. Комбінуем, щоби розпочати роботу, напасти на червоних у селі, перед сходом місяця, — закінчити при його світлі. Піші, оточать село групами, що замкнуть дороги і зручні виходи — кіннота балкою

вскочить у село і спішившись „сфорсує“ вулиці, щоб не дати червоним зібратися і приготувитися до бою. Треба зліквідувати штаб раніше, ніж він, попереджений стрілами застав, взяв би в руки кермування боєм. Тоді можна заждати на піхоту і спільно взятися за шкуру розкиданої по хатах і подвір'ях бригади. Час буде — можна забавитися і до ранку.

Піші групи повели: Кваша, Василенко, Отманенко, Галайда і Хоменко. Петренко, а з ним і я — поїхали з кіннотою. З нами на коні івангородець, що розпитав добре зв'язка про розміщення бригади і місце постою штабу.

Головна турбота — щоб застави на дорогах не зауважили піших груп, поки ми з балки вскочимо у село — проминула. Скачемо мовчки сонними вулицями, розбиваючись на зараня поділені групи. Тачанки з кулеметами не відстають. Тищу розбивав лише стук копит і храп коней. Лягнули стріли варті коло гармат на площі, відкликнулися стрілами інші вартіві — та вже було пізно. Чорнолісці спішившись — обсадили перехрестя. Червоноармійців, що напіводягнені вибігали на вулицю — привітали кулемети з тачанок. Холодноярська кіннота під Чорноти і моїм кермуванням, ізскочивши з коней, оточила штаб. Китаєць-вартівий — лежав коло воріт: дістав від Андрія шаблею по голові раніше, ніж вспів вдруге наладувати рушницю. Штаб займав половину великої мурованої хати. У штабі блиснуло світло лампи. Хтось, накинувши шинелю, вибіг з револьвером в руці на поріг і впав прошитий кількома кулями. Підбігши, упізнаю вусатого командира бригади. Початок добрий. Не треба дати штабоз-

цям опам'ятатися, — несподіванка, в партизанці поплатна річ. З десятком козаків, вриваюся до середини. У сінях, із темного кута за дверима, услід нам, залящала низка стрілів з малокалібрового автоматичного револьвера. Щось штовхнуло мене в бік — може куля? Обернувшись — пускаю в кут кілька „дум-дум“ з „кольта“. Хтось впав, замикаючи вагою тіла двері. У хаті, потемки, дзвеніла стрілянина і крики. Нарешті козак засвітив лампу. Налічую шість трупів: п'ять штабовців і один холодноярець. Два козаки були ранені. Один в хаті, другий дістав кулю в плече у сінях. Задорого.. Краще вже було пару бомб кинути. За хвилину усвідомляю собі, що ранених є три. Прислухаюся, як у мене під одіжжю, біжить теплий струмок, розщепнувшись, вкладаю, як Тома невірний, пальці й витягаю їх зафарбованими на червоно. Десь під легеньми запекло і замарудило. Оповідую коротко Андрієви, що зайшов якраз до хати. Андрій бере лампу і присвічує в сінях. За дверима лежав мертвий ад'ютант. Коло нього поблискував на землі мініатюрний „дамський“ бравнінг. Андрій підняв те цацко і підкинувши зневажливо на руці, впхав мені у кишеню.

— Не мав чорт чим стріляти!... Ну та твоє щастя... Як би почастував був тебе з нагана — то хіба на чотирьох тепер ходив би.

Маленька кулька, пробивши широкий шкіряний пояс і дублений кожух — не мала вже видно сили задалеко залісти. Між вбитими штабовцями був і лікар. На столі лежала його торба з медикаментами. Намотувати бандажів на маленьку дірку в боці, не було потреби. Зайодиновавши,

Андрій прикріпив на ній марлю пасками клейкого плястру. Чи від рани, чи від свідомости, що ранений, в голові трохи макітрилося. Та не було часу звертати на те забагато уваги. По цілому селі лопотіла вже стрілянина. Лопотіла вона добрих дві години, аж поки у селі не залишилися самі трупи червоних. Було їх менше ніж ми сподівалися, бо не більш чотирьохсот. Останні, під покровом ночі, вивтікали на всі боки. Що найбільш нас злостило — це те, що поки наша піхота обсадила вулиці — втекла городами на поля майже вся кіннота. Гармати захопили, та на конях із гарматньою упряжжю, гарматчики втекли. Та все таки бригада „внутрішньої служби“ — була на якийсь час унешкодливлена.

Ми мали із десятків убитих і дещо ранених. Найдорожче коштували нас будівлі й подвір'я, в яких боронилися гуртки латишів. Чи від випадкових, чи від свідомих червоних куль — загинуло трьох селян, в тому одна жінка. Були жертви й серед коров та коней у хлівах.

Світанком робимо у селі „порядок“. Трупи червоних вивезли до ліса. За побиті вікна, винагородили селян потрібними їм речами з червоного обозу. Гармати, ще до світа, розібравши, закопали івангородці: одну в хліві, другу під стіжок соломи

Вирушаєм без Кваші, пошукати по селах решток бригади. Іду на тачанці, прив'язавши до неї „сірого“. Рана турбує не дуже, та вже підвечір — кинулася гарячка, заболіла голова.

Другого ранку, зліквідували в якомусь селі групку червоноармійців, що втекла з Іван-города. Самі китайці. Приглядаюся з тачанки, за селом,

як вони клякнучи, дійсно з філософським спокоєм, самі підставляють голови під удар шаблі, витягаючи по гусячому шиї. Брала злість на тих покірних судьбі жовтих лицарів червоної зорі, що смерті не боялися, але заскочені несподівано на відпочинку в селі — піддалися без одного стрілу.

Крутимось поза-залізницею ще зо три дні. Рано підходимо до Бондурової, з іншого боку, ніж кілька днів тому виступили з неї. Ще кілометрів за три до села, відпросився у Чорноти поїхати наперед кіннотчик Микола Гуцуляк — галичанин, товариш Йосипа Оробка, що загинув весною під капітанівським лісом. Хотів „захопити“ кузню і перековати коня поки ще рушимо далше, бо в Бондуровій затримуватися довго не збиралися. А що Гуцуляків кінь згубив підкову й почав підбиватися, а було відомо вже, що в Бондуровій ворога нема — пустив його Андрій не вагаючись.

Наближаємося кроком до села. Раптово затріскотіла в Бондуровій стрілянина. Поскакав вперед роз'їзд чорнолісців і вернувшись повідомляє, що в Бондуровій повно будьоновців. Тим часом із села виткнулася ворожа кіннота і вгляdivши нас, почала розсипатися в лаву.

Розвертаємося і ми. Ізскочивши з підвід — побігли в лаву піші холодноярці. Тачанки, обернувшись — дали вогня з кулеметів. Червона кіннота, якої було із три сотки, побачивши, що не переливки — показала хвіст. Вриваємося за нею в село і гонимо якийсь час по кам'янській дорозі. Вернувшись до села, довідуємося про долю Гуцуляка. Кував коня кою кузні в бічній вуличці, як до села риссю вїхав з кам'янської дороги полк

будьоновців. Маючи відрізаний шлях до нас — Гуцуляк скочив на коня і почав утекати через городи до ліса Будьоновці, що зауважили його ще коло кузні — пустилися стріляючи доганяти. Під лісом вбили Гуцулякові коня, а здається й самого підстрілили в ногу. Заліг за вбитого коня і почав, добре вимірюючи, а стрілець він був добрий, — валити будьоновців одного за одним, аж поки обскочивши ззаду — посікли шаблями. Гуцуляк коштував будьоновців сім трупів, що їх в поспіху навіть не забрали.

Доручаєм Гуцуляка поховати селянам, самі йдемо даліше пройденим вже раз шляхом.

З раною, справа ставала гіршою. Почала ропити, гарячка невгавала, боліли місця, що нічого спільного з кулькою не мали. В Ставидлах заїжджаю до лікарні — чи не можна б витягнути? Лікар кліпає очима.

— Як можна наосліп лізти — це ж не нога або рука.. Треба рентгена...

Злючий на „дамську“ кульку — бодай би щось порядного! — лізу назад на гачанку. Не велика, мовляв, пані — зачекаєш на кращі часи

Рана відбилася не тільки на моєму здоровлі, а й на здоровлі мого „сірого“ що його не міг уже сам доглянути. Господар на одній стоянці защедро всипав ячменю, невчасно напоїв, і тепер „сірий“ сумно волочив опухлими задніми ногами.

У Ставидлах заночували. Увечері, Чорнота взяв у мене ключ від хати на хуторі і вивіз до ліса трупи Сендера і товаришів. Яму їм викопали п'ять тайних агентів Чека у Ставидлах, що їх прізвища і „працю“ мав Сендер у портфелі. Не сподіваючись, що вже провалені, були в селі, ба

навіть цікавилися нашими справами, розмовляли з повстанцями, аж поки не зв'язали їм рук. По скінченні праці коло ями, звичайно, й самі в неї лягли.

В селі довідуємося, що міліція, переконавшись того ранку, що Сендер десь пропав і підозріваючи, що його могли захопити на хуторі партизани — утекла із Ставидел, ще перед приходом червоної бригади із Бондурової.

У Ставидлах нараджуємося, що робити далше. Цікаво було — звідкіль взялися знову в наших краях будьоновці. Ми були переконані, що всі частини 1-ої кінної армії, перейшли вже на врангелівський фронт. Отамани, порадившись, вирішили, що „загін Марусі“ — має на якийсь час зникнути.

Попівночі, Хмара повів своїх до Чорного ліса, а ми рушили до Холодного яру. Оля залишилася в Ставидлах, щоб ранком піти в далеку розвідку на Херсонщину, послухати, що в світі діється і вернутися до Холодного яру за тиждень-півтора

У землянках було все постарому. Бракувало лише Соловія і „Дайош“. Дід Гармаш, на запит Петренка — де хлопці? — почухав потилицю.

— Пішли, сучі сини, коні та зброю роздобути

Пет енко розсердився.

— Навіщо ж ви їх пустили? Ще десь, до чорта, в руки влізуть...

Дід ховав очі.

— Та що з ними було робити! Марудять та марудять, що соромно їм отак, без пуття, шабель та копей позбувшись... Тому сучому синові нога зажила, ну й пішли пошукати десь...

Чорнота заспокоїв отамана, що хлопці добрі, якби що — живими в руки не дадуться.

Як дід вийшов із землянки за хворостом, кіннотчики, ще залишалися в лісі, сміючись оповіли, що як Соловій почав добре ходити — дід обом побратимам життя не давав — все допікав жартами, кпив... Хлопці позичили револьверів та ножів і пішли у свитках десь за Жаботин. Казали, що хоч до Смілої, хоч до Києва підуть, а вернуться з шаблями на конях.

У землянці знову був „шпиталь“. Крім мене, зарощував кулю в плечі кіннотчик, що одержав її з того самого револьвера, та другий, що мав прострілену шию. З останнім було найбільше клопоту, бо хоч горло не було пробите, та спухлина перепешкоджувала їсти.

Другого дня, варта повідомила, що лісом їдуть до табору червоні кіннотчики. В шинелях, рогатих будьоновських шапках, але... викрякують воронами наш умовний знак. Чорнота переконує, що то „Дайош“ із Соловієм, та що вартовий запевняв, що верхівців більше — зробили поготівля. Повідомили підземним ходом інші землянки, сотні вискочили із кулеметами на поверхню. Рад-не-рад, і „шпиталь“, одягнувши зброю, пошкандибав із землянки. Як щоб дійсно ворог буз у лісі — треба сідати на коні..

За кілька хвилин, під регіт козачні, продирався корчами до землянок Соловій із побратимом. З ніг до голови „будьоновці“, з донськими

шаблями і короткими карабінками за плечем. Кожний вів доброго осідланого коня. Хлопці, що побігли назустріч — вели ще четверо коней. Через сідла „запасових“ коней були перекинуті пов'язувані шинелі, чоботи, штани, ще чотири карабіни й шаблі.

Коло землянки, більш балакучий „Дайош“, оповідає Петренкові й Чорноті свої пригоди. Пішли із заміром „опрабувати“ або „обікрасти“ з коней і зброї кінних міліціонерів, десь у дальшому селі або містечку, де була вже „власть“. Забрели аж під Бобринську, а нічого путнього „не намацали“. Три дні тому, заночували у селі недалеко Бобринської, а увечері став у тому селі на ночівлю п'ять будьоновців, що висів у Бобринській з поб'ягу і направлявся кінним ладом на південь. Хотіли вже другого дня проситися до будьоновців у „добровольці“, щоб одержати зброю і коні, як щоб не вдалося вночі „купити“. Зауважили, що шість кіннотчиків, стали на ночівлю в хаті за селом. З розмови місцевих парубків, довідалися, що буде там „весело“. У тій хаті жило двоє сиріт — „веселих“ дівчат. Запросили наніч ще дві „аматорки“ з села Дівчата бігали по селі скуповуючи для будьоновців самогон.

Попівночі пішли „в гостину“ на хутірок. Оглянули коней, що стояли в порожній клуні: там же в куті були зложені сідла. Коні добрі, та зброя у хаті. Двері були засунуті комбінованим деревляним засувом, та „Дайош“, впхавши у діру руку, поворожив коло нього і двері відчинив. Будьоновці, в одній білизні, спали з дівчатами на ліжку й покотом на долівці. Зброя вся стояла в куті. Винесли до сіней зброю, а тоді

напомацки позбирали всю одіж та взуття червоноармійців. Зав'язавши знадвору хатні двері, занесли все до клуні, осідлали коней і поїхали. Днювали у лісі. Уночі їхали. Не спішилися. Ту ніч підночовували у Михайлівці, цю в Грушківці.

— Треба було вже порізати при нагоді... — буркнув Чорнота, вислухавши оповідання „Дайош“.

— Коли ж мені, пане сотнику, дуже смішно було, як подумав, що воґ у підштанках до штабу побіжать... Ми з Ванею так хоч у штанях втекали...

— Пане сотнику, — зам'явся „Дайош“, — а нагайки Вані ви вже подаруєте — правда? Вже ж і коня, і шаблю має...

Андрій оглянув приведених коней. Обмацавши піджарого гнідого дончака — обернувся до мене

— Візьми собі, Юрко, цього „будьоновця“ Твій сірий до нього не вмився, ще й поки „охваченим“ не був.

Обзнайомившись з „будьоновцем“, доручаю його козакові, а сам лізу до „шпиталю“, бо в очах вже „зайчики“ бігали.

Взялися порядні морози. Ліс застелився снігом. По кожному свіжому сніжку — лісовики мали свіжу роботу. Треба було наробити у лісі стільки слідів в усіх напрямках, щоб сам чорт не розібрав хто, чого, звідки і куди лісом йшов. Хто ходив у село чи на хутір, вже не йшов тепер до

землянок однією доріжкою, а робив „петлі“, плував слід, як заяць.

Щось довго не було чути про Олю з Херсонщини. Та одного дня прибув селянин-зв'язок із херсонського села, в якому мала побувати. Приніс сумну вістку. Оля згинула.

Стояла коло воріт його хати і дивилася на вдарну групу елісаветської Чека, що проїжджала по вулиці. Несподівано чекіст, що їхав попереді, вихопив револьвера і кинувся конем до неї. Вихопивши із-за пазухи бравнінг, Оля збила його з коня, вбила ще двох і сама впала під градом стрілів. Труп її забрали чекісти до Єлісаветграду.

Може то був той, що чудом залишився живий від стрихніни...

Оповідаю Петренкові і Чорноті, що вернулися з побачення із зв'язком, історію Олі, що оповідала її мені тоді, у Ставидлах. Андрій скинув шапку і перехрестився.

— Вічна пам'ять! Добра була дівчина...

Десь за тиждень до Різдва, друга наша розвідчиця — Ліда, вернувшись із Кам'янки — оповіла цікаву новину. До Кам'янки прибула із Києва група із двох десятків матросів. До них прилучили два десятки лопатівців, що служили вже у Чека і створили спеціальну ударну групу по боротьбі з „політичним бандитизмом“. Ходять обвішані бомбами і зброєю, як панцерники; хлопці все здоровенні. Начальник групи — москаль матрос, ходить з псом „вовком“. Ревкомщики оповідали лідиним знайомим, що той пес, вишколений ще німцями на фронті розвідчик, допоміг матросам не одну „банду“ зліквідувати. Матроси насміхаються із страхів чекістів та міліціонерів

перед Холодним яром і обіцяють „поглянути“, що то за страховило таке. Залевніють, що виловлять „бандитів“ „на рати“ — по одному та по пачці.

За два дні до Різдва, нова „ударна група“ з'явилася на тачанках у Мельниках. Сорок кілька чоловік при шести ручних кулеметах. Як на початок досить відважно. Закомандували знести на чотири вози печеного хліба, сала, яєць. Мельничани дали, що вимагали без спротиву. Ударники нікого не зачіпали. Розпитували про „банду“ в Холодному яру, спробували завербовати — кількох селян на агентів, щоб за добре винагородження доносили їм до Кам'янки відомости про „бандитів“, і відіхали обминаючи ліс. Щодня тепер з'являвся у Мельниках хтось незнайомий, щось купувати або продавати. „Незнайомих“ з наказу Петренка не зачіпали. Хлопці Галайди бачили одного „незнайомого“ у лісі під Грушківкою. Простежили за ним здалека, як розглядав сліди у лісі, а потім пішов дорогою до Мотринського монастиря. Цього можна було вже притримати, та Петренко, порадившись з Чорнотю — наказав, не займаючи, пропустити до Мельників. Купивши у Мельниках меду „на кутю“, переночував і другого дня пошкандибав назад через ліс на Кам'янку, не бачивши в очі „бандита“ і стежений на кожному кроці „бандитськими“ очима.

Був у нас привабливий плян зустрінути святвечір в хатах. Вибрався на кутю до Мельників і я. Рана вже затягнулася, гарячка зникала — бувала зрідка невелика — кулька в боці пригадувалася лише ласкавій пам'яті, як звичайна колька.

Отаман плян той змінив. Свят-вечір — добра нагода для „ударників“ пошукати у селах розпо-рошених по хатах, святкуючих лісовиків.

Свят-вечір зустрічаєм під землею. Але по господарськи. В куті землянки стояв „дідух“. Дід Гармаш зварив відро куті і поставив його „на покуті“ в сіно. Як стемніло — помолилися, зако-лядували. Дід обділив усіх кутею, приговорюючи штудерні чигиринські свят-вечірні побажання. Потім — нема що — взялися за вечерю: картоплю смажену з кусниками сала. Наші харчеві запаси — посту не передбачали. Зрештою, дід, архірей-ським тоном „розгрішив“, хоч сам не їв ні ку-лішу на обід, ні вечері.

— Ви ще молоді— вам Бог простить... А я можу день самою кутею прожити...

По вечері, нікому не хотілося спати. Ходили і попід землею, і над землею „в гості“ із землян-ки в землянку, колядували, оповідали один од-ному — як коли хто свят-вечір проводив. Бурлаки обмінювалися з чигиринцями оповіданнями про різдвяні звичаї своїх місцевостей. В кожному із тих твердих сердець, закованих в панцир суво-рих звичаїв ліса і боротьби, ожили того вечора спогади про теплий родинний кут, про близьких, що сидячи десь за свят-вечірнім столом — згаду-ють синів і братів що зарилися під землю в хо-лодноярському лісі.

Коло десятої прибула вістка, що „ударники“ вскочили на хутори і оглянувши кільканадцять хат — поїхали через Мельники на Медведівку. Може будуть вертатися через Мельники — можна підловити. Петренко махнув рукою.

— Хай роззухвалюються... Попадуть ще нам буденного дня...

Колю півночі, вбіг у землянку задиханий вартовий:

— Вовки!

— Що? що? — посипалося з лежанки.

— Вовки! Із півтора десятка, та голодні видно — просто на нас полізли.

Якби для ілюстрації, крізь відчинені двері донеслося з проходу довге понуре виття.

— Я одному по зубах прикладом дав, — кричав у прохід з поверхні „Дайош“, що був другим вартовим, — хотів, свиня, на груди скочити!

Вартові пам'ятали наказ не стріляти в жадному випадку. При наближенні ворога — треба тихо сповістити землянки. А стріляючи по вовках — не тільки свій табор сполошилиб, а й другі табори, що могли почути стріли.

Дід взяв свою рушницю.

— Давно сірих братчиків у нашому лісі не було... Мать із Чорного, або й ще здальша забили... А шапки та рукавиці — добрячі з їх шкури...

— Подождіть, діду, — одізвався Петренко, — стріляти не будем. Повиють тай побіжать далше, а робити переполох на цілий ліс із-за дурного вовка — годі...

За хвилину прибігли другі вартові із-за стайні

— Вовки! На рушниці лізуть... Петренко послав підземним ходом козака до Василенка, щоб забрав обі стійки з протележного боку в проходи до землянок. Поки сірі вовки витимуть на нашому терені — самі будуть нас сторожити від наближення червоних вовків

Непрошені гості завивали вже у корчах, поблизу землянок. Взявши на всякий випадок карабіни, виходимо із Петренком і Андрієм на ступеньки проходу, не показуючись над землею. Вартових послали до землянки. П'оміж корчами поблискували паристі вогники вовчих очей, що повільно посувалися до підземної стайні. Зачуяли сірі коней. Зачуяли й коні ворога, тривожно заїржали. Глухе іржання зпід-землі, підбадьорило чотириногих партизанів: жадібно завивши, тіні і вогники посунули скоріше, голосно ляскаючи щелепами. Якийсь, видно, старий вовчило, виткнувся на видну нам полянку між корчами коло першого проходу до стайні і голосно ляскаючи зубами, витягнувши струнко хвіст, потягнувся нога за ногою до проходу. Затримавшись на хвилинку — поліз в прохід. Кілька тінів розсілися півкругом на снігу перед проходом. Коло дальших проходів — чутно теж виття і ляскання щелепів. Хоч двері у проходах до стайні були замкнені зсередини — Андрій сходить до землянки і, на всякий випадок, посилає козаків попід-землею до стайні. Схожу і я — не оплачувалося мерзнути. Якийсь „фільозоф“, лежачи на лежанці, повчає товариша, що брав рушницю іти до стайні.

— Як буде добиватися — то ти двері відхили... Вовк завжди хвостом наперед лізе, а ти його за хвіст дверима й припнеш...

— А тож — одізвався дід — припни, Петре, припни... Господарка — хвалити Господа, а поганого рябка на припоні не маємо...

Зійшов до землянки і Петренко, виславши в прохід вартових.

— І де вони у чорта взялися, саме на Різдво?!
— Клопотався хтось із кіннотчиків.

Дід підкинув до печі дров, щоб нагріти вихолоджену землянку.

— Ге — де взялися! Як будемо отут сало підсмажувати та запахи у комін пускати — так не то тобі вовки з цілого світа збіжаться, а й льви із Галандії прибіжать...

— Отого б, діду, упіймати та коло хліва припняти — що? — одізвався хтось з кута.

— Припняти!... Дурню один!... Та ти знаєш, що таке лев? — Лев цілого бика на один лик ковтає... А тобою, от тільки перекусив би, як пес мухою...

Прийшов козак із стайні, сказав, що вперто добиваються до дверей. В одному місці — дряпають землю над стайнею.

Петренко закомандував „атаку“. Чоловік двадцять, вискочивши із землянок, з гулюканням і свистами — відігнали вовків від стайні. Відскочивши даліше в корчі, сірі завели пекельний концерт.

Чорнота, лежачи на лежанці, приклав до рта руки й протяжно завив, як правдивий вовк. Ізскочивши раптово з лежанки, ляпнув себе рукою по чолі.

— Добра думка!... Отамане! Наше вороняче крякання — забагато хлопців у хатах знає... Можуть і ударники довідатися... Робимо нове гасло!

Приклав до уст руки:

— А—у—у—у—у!... Ну — ти, — кивнув до першого з краю кіннотчика, — вий!

Козак приклав руки'

— А—у—у—у— у!...

— Ну — ти!

— А—у—у—у— у!...

Завив третій, десятій...

Одні вили краще, другі гірше, та з усіх „диригент“ був незадоволений. Найгірше йшла наука мельничанинові Климові, що мав добрий тенор і співав колись у церковному хорі. Чорнота дратувався.

— Ну — ще раз!

— А—а—а—а—у!...

— Та не „а—а—а—у!“, дурню чортів, — так улітку лінивий пес позіхає, а не вовк зимою виє!...

А—у—у—у—у!...

— А—а—у—у!...

— Зле!

— Щож ти, Климе, — встряв у науку дід, — у церкві „іже херувими“ — хіба так виводив, а дурного вовка не втнеш...

Клим відсапнув.

— У церкві, діду, що іншого... Там високо — розананс іде... А тут що?... Руку підніс — і вже стеля, — немає де голос розгулятися...

— А ти, сучий сину, хотів би у церкві вовком завити — щоб розананс попід купол гуляв!...

— Не перешкаджайте, діду, — перебив Андрій, — ну ти... ти... ти...

— А—у—у—у!... А—а—у—у—у!...

— Не годиться! Ось слухайте добре, як треба вити!

Розпахнув навстіж двері. Вовки завивали і сольо, і гуртом.

— Чуєте?! Зрозумійте своїми дубовими головами, що вовк виє не того, що нічого йому роби-

ти! Мороз за хвіст тисне, жерти хочеться!... Усе те в голос вкладає... Ну — Климє!...

— А—а—у—у—у—!...

— Щоб ти луснув! Та слухай же, дубино, як той виє!...

Дід не втерпів.

— А ти б, Андрію, скочив та впіймав їм одного на дяка — може скоріше переймуть ніж від тебе...

Землянка вибухнула реготом. Андрій хвилювався.

— Ну чого іржиш один з другим! Діду! Будете перешкоджати — нажену до другої землянки. Ну, починаєм. Давай ти, Юрко!

Прикладаю до рота руки.

— А—у—у—у—у!

— Добре. Тільки жадности, жадности більше у голос вкладай! Бо ж так і дурний баран не повірить, що то голодний вовк виє. Ну — давай ти!... Ти!... А ну всі разом!

— А—у—у—у—у!

— Та перестаньти там вити, або хоч двері замкніть, — кричав вартовий з проходу, — ті чорти знову підлазять — думають, певно, що їх брати вже коні деруть!...

Вовки знову наблизилися до стайні. Три пари світлячків ляскали зубами у кільканадцяти кроках від вартових в проході.

Голод — не мама... Алеж бо й спати вже пора. Треба якось позбутися сірих „приятелів“. Дід розділив жмути соломи з „дідуха“, запалили сухі соснові гіляки з долівки і цілою землянкою пішли в наступ. Гнали сірих братчиків далеко в ліс, аж перестали „отягатися“ і побігли геть.

Другого дня довідалися, що вовки, підранок, роздерли на хуторі пса і теличку. Дід, запевняє, що цієї ночі — знову прийдуть до нас в гостину. На всякий випадок, Петренко сповістив другі табори, що як буде вночі стрілянина — то по вовках. Як би що іншого трапилося — то буде кинуто дві бомби.

„Ударники“ вночі на Мельники не верталися — поїхали з Медведівки на Головківку. У Медведівці піймали двох хлопців із зброєю. Забрали до Кам'янки.

Андрій удень ходив по землянках і вчив хлопців вити.

Увечері, сірі гості з'явилися коло табору скоріше, ніж ми їх сподівалися. Прийшли з іншого боку, від яру, і повивши з півгодини — полізли турмою до стайні. Та цього разу вже їм не пощастило. Ранком, шість вовчих шкір, сушилося на морозі, розтягнуті на корчах. А коло затягнутого у яр вовчоґо стерва, застрілив Чорнота з Бугаєм, другої ночі, ще й три лиси.

Вовки до табору більше не приходили, хоч у лісі були й давали про себе знати на хуторах.

На третій день Різдва була солідна завірюха. Ранком, хлопці з другої сотні, почули сім револьверових стрілів недалеко Холодного Яру. Семен Чучупака пішов з козаками розвідати, що сталося. На лісовій доріжці, що вела на Мельничанські хутори, побачили тичню вовків, що жирували над трупом. Відігнали їх. По рештках одіжі, розпізнали „незнайомого“, що приходив перед Різдвом купувати мед у Мельниках. Мав при собі мішок з бляшаними баньками і пачку різних грошей. Документи годі було перечитати, бо роскисли

в крові. Біля розшарпаного „незнайомого“ лежав наган з вистріляними набоями, були й запасові набої, що немав їх вже часу закласти. Один вовк був убитий стрілом просто в пащеку, пара, утекаючи — лишила за собою кровавий слід.

„Ударники“ мали відважного розвідчика, та відважними були й непрошені холоднорські „контр-розвідчики“. Між банкнотами царськими, совітськими, українськими гривнями — мав „незнайомий“ нотатки на сірому папері, що в випадку притримання його повстанцями — мали б удоводнювати, що він звичайний собі спекулянт сіллю, цукром, медом...

Револьвер... Ну та ж і спекулянт міг мати зброю... А міг йому і пригодитися. Наприклад у лісі, при небажаній зустрічі з двома-трьома „бандитами“... Начальник групи чекістів та й сам „незнайомий“, що приїхав видно з ними із Києва — мали добрі помисли, але добре обраховані для боротьби з повстанцями в інших місцевостях, не пристосовані до особливих умов Холодного Яру. Роботу вовків, відпишуть чекісти, звичайно, на наш рахунок. Ми б ще були не спішилися; подавали б якийсь час із Мельників, через „незнайомих“ до Кам'янки відомости підтасовані в вигідному для нас характері, та... сірі не підлягали інструкціям Петренка.

Візити „незнайомих“ до Мельників припинилися... Ударна група з'явилася ще раз і поїздивши попід-лісом цілий день, більше не показувалася. Ліда побувала у Кам'янці й оповіла, що ударників там нема вже кілька днів — куди зникнули — ніхто не знає.

Наступного тижня морози тріснули. Коротка відлига — померejala ліс, кинувши на білий килим снігу великі плями голої землі. Вовки з нашого ліса щезли — побігли десь у другий. Можна ходити по лісі не залишаючи сліда — стало спокійніше.

Одного ранку, зв'язковий — мельничанин прийшов заклопотаний.

— Щось воно не тее... Хтось чужий, у землянці в Холодному Яру, вночі гостював...

Розгорнув клапоть паперу і висипав на килим сім недокурків цигарок у тутках лихого, совітського вже, виробу та кільканадцять недокурків у паперцях. Тютюн — „турецький“, фабричного краєння.

— Зайшов я ранком до землянки, — продовжував зв'язок, — треба — думаю — попіл з печі вибрати... Палив учора півдня, щоб стіни підсушити... Вигортаю, дивлюся — сірнички спалені, недокурки... Хто ж би — думаю — тут вночі курив, та ще й сліди у попіл позагрібав?!... Як би наші — усіб одним сірником прикурили, та й цигарок „готових“ — у нас не чувати...

Ми і селяне курили тютюн місцевий, доморослий і доморобний, завивали його, переважно, у папір із книжок і старих газет. Виходило, що у землянці гостювали якісь „пани з міста“ і то чимала була їх пачка.. Сама напрошувалася думка — чекісти ударники із Кам'янки! Походивши уночі по лісі — відпочивали в землянці. Може й дожидали чи хто не надійде.... Землянка, як місце побачень — відпадала.

Другого дня сталася подія, що змінила життя у нашій землянці. Кілька хлопців з дідом Гармішем, звалили оподалік табору дерево і на місці порізали його, звичайно, під відповідною охороною, на дрова. Дід щиро попрацював собі, не зважаючи на вговорювання хлопців, і вернувся до землянки зблідлий, ослаблений. Лігши на лежанку, лежав з годину мовчки із зажмуреними очима. Потім підвівся й сумно повів поглядом по обличчях.

— Думав я що до сотки бодай дотягну... Та, видно, Богові скоріше сподобався... Буду, дітки, вмирати...

— Та що ви? Що ви, діду?! От — втомилися трохи, відпочнете і все гаразд буде...

— Ге — втомився!... Чого ж то раніше не втомлювався?...

Прийшла пора — та й втомився... Сядь коло мене, пане отамане, — поманив дід Петренка, — вислухай мою волю — синам перекажеш...

Дід довго говорив отаманові, для синів, про хатні й господарні справи, не забуваючи навіть дрібниць, потім знову ліг втомлений на лежанку. Щось нечутно шепотів зблідлими устами, може молитву, може щось пригадував. Лежав довго, вже й не шепочучи. Беру дідову руку і намагаю живчик. Бився рідко й слабо, ледве помітно. Старе серце повільно виповідало службу. Дід глянув на мене і став важко підводитися. Помагаю йому. Обвів нас урочисто поглядом.

— Висповідатибся, Тайни Святі прийняти, та не доживу вже, щоб увечері до села... Скажете синам, щоб мене коло старої, на тому місці, що я собі припотював... А ви, дітки, хто живий буде, а

України діжде — прийдіть до мене — молебен відправте.. Думав сам діжду — та Господня воля...

Дід важко відсапнув.

— Може скривдив кого, скверним словом обізвав... То не по зlobі я... Простіть...

— Бог простить! — сумно загомонила землянка.

— А тепер вийдіть, дітки, на часок — на самоті хочу Богові рахунок здати...

Виходячи з останніми, бачу, як дід, важко зсунувшись з лежанки, став на коліна, спертій грудьми і руками на край лежанки.

Як заїшли згодом до землянки — дід лежав мертвий на долівці. Серце замовкло підчас молитви.

Поклали діда на килим на лежанці, склали руки, засвітили в головах лойовий каганець. Клим на голос читав з пам'яті заупокійні молитви. Натиснулося козаків з других землянок. Холодноярці стояли понурі, пригноблено поглядаючи на те, що кілька годин назад — було веселим жартівливим дідом Гармашем. У землянці повівала сумними крилами, не звичайна, знайома, щодня близька і несподівана червона смерть в запалі боротьби, а довгими роками очікувана, невідклична, страшна біла смерть, що від неї нікого не вирятує ні відвага, ні гнучкість м'язів і мізків.

Вночі тіло діда відставили до сина у село. Тієїж ночі, край ліса коло хуторів, були вбиті три козаки другої сотні, що ходили вночі на хутір за харчами. Були вбиті в короткому бою кількома розривними кулями кожний, на обличчі одного виднівся слід собачих зубів.

Ходило за харчами вісім хлопців. П'ять утекло й оповіли, що сталося. Йшли на хутори двома групами: троє попереді — останні парудесять кроків за ними. Як вийшли вже з ліса, а перша група минала вже круглячок тернини на полі — вискочило із нього кількадесять чоловік з криком: „Стій! Руки до гори!“ Хлопці почали стріляти і втекти до ліса. Трьох, що були ближче, вбили — останні вскочили у ліс і втекли. Разом із чекістами, вискочив із засідки з гарчанням великий пес. Чекісти наздогін стріляли розривними кулями, що вибухали вдаряючись до дерев.

Ударники засідають на нас попід-лісом, як на зайців... Хто зна чи матроси мають потрібний досвід, але з ними лопатівці, що в лісовому житті орієнтуються добре...

Удень робимо „перевірку“ по хуторах і лісничівках — чи не було де ударників. Ні звечора, ні вночі, ні ранком — ніхто чекістів не бачив.

Наступної ночі згинув козак третьої сотні, що йшов з товаришем, у зв'язок до Петренка. Галайда хотів сповістити, що до грушківської цукроварні, приїхав повітовий продовольчий комісар під охороною кам'янського караульного батальйона. Перевів контролю книг і магазинів, а на ранок замовлено підводи, щоб вивезти більшу кількість цукру. Грушківчани запитували через Галайду, чи випустити червоних з цукром — чи вночі напасти.

Почувши у лісі стрілянину й вибух бомби і не діждавшись на сподіваний час повороту зв'язків — Галайда, на власну руку передав грушківчанам, щоб червоних не зачіпали. Задиратися тепер з ними у самій Грушківці, не булоб дуже мудро. Тим

більш, що село можна обстрілювати з гармат бронепотягів із залізниці.

А із посланими зв'язками — сталося таке: — На доріжці в корчах, поблизу Кривенкового яру оточили їх несподівано чекісти, що лежали при-таївшись у корчах при доріжці. В перестрілці одного козака вбили — другий прорвався у корчі й побіг, переслідований псом, що давав поспішаючим за ним ударникам знати, куди біжить втекач. Козак відлякав пса бомбою і, щоб заплутати слід, зробив кілька великих „петель“, аж добрався перемучений до нашого табору.

Підсиливши, на всякий випадок, варту кулеметчиками з ручними кулеметами — нараджуємося, що робити із тим „фантом“. Груди пекло почуття ображеної гордості, що якихось дурних чотире десятки червоних башибузуків — „порядкує“ у наших володіннях. Не було вже сумніву, що вони не приходять що-ночі здалека: отаборилися десь у лісі, викопали землянку, удень сплять — вночі полюють... Запас харчів — поповняють вночі безпосередньо із Кам'янки. Алеж мусять мати воду...

Мельничани починають перебирати місця у лісах де є кринички — та Петренко закомандував збірку. Відібравши сто хлопців — повів скорим кроком до грушківської дороги. Вже по дорозі ділиться зо мною своїм пляном. Як що червоні мають свою „базу“ потойбік грушківської дороги — то муoitимуть переходити її. Сповістимо Галайду й Чучупаку, щоб вели своїх людей до дороги і зробимо вздовж неї засідки. З тієї ділянки ліса, де ганялися за зв'язком — ударники ще не вспіли

перейти дороги. Як що не переходитимуть — значить таборюють поцейбіч.

Перейшовши дорогу, посилаємо міцні групи з наготовленими гранатами за другою і третьою сотнею. Робимо засідки вздовж одного боку, від монастиря, аж до повороту дороги на Грушківку. Лежимо зо дві години. Вже й перемерзли, вже й світало... На відтинку обсадженому другою сотнею — вибухнула стрілянина і стихла. Прибіг зв'язок: проти групи де був Семен Чучупака — вискочив на дорогу пес і зачувши видно засідку — крутнув змістя назад. Стріляли по ньому наздогін, та не поцілили. З-поміж дерев, по тойбік дороги, стрілили кілька разів розривними кулями. На сальву другої сотні з рушниць і кулеметів між дерева — відповіді вже не було. Видно стріляла розвідка ударників, що йшла із псом попереді групи.

Звичайно, зробили по дурному, що стріляли у пса. Треба було виждати, дати ініціативу чекістам, а тим часом, тихо сповістити сусідні групи. Та — пропало... Зрештою, мерзнули не надармо; переконалися, що „сусіди“ на день хочуть перейти в ту частину ліса — значить — там десь замешкали. Вже розвиднялося — може заженем ще їх десь в тісний куток.

Між деревами за дорогою, несподівано знаходимо труп матроса, поціленого в голову випадковою кулею. Одягнений був у теплий і зручний шкіряний комплект на футрі. Мав коротку карабінку, револьвер, морський ніж, чотири бомби. Близько триста набоїв у набійницях — усі з чорними пасочками на гільзах: усі розривні, роблені ще для вжитку на фронтах світової війни й ужи-

вані там „на підставі“ усіх заборон — усіх міжнародних конвенцій і конференцій.

Забравши з чекіста все потрібне — викинули його труп на дорогу. Хай свої, як знайдуть — заберуть і не турбуються, що може попав живий в руки „бандитів“...

Обережно, перешукуєм лавами кілька діляниць у лісі, та надаремно. Чекісти зникли.

Бугай, що замість пса „нюхав“ сліди на мерзлій землі й галявках снігу, віднаходив і губив їх — мусів признати, що ударники вміють по лісі ходити, щоб противника із тропу збити... Певно лопатині бандюки водять...

Вернувшись до землянок — завалюємося спати. Треба змінити день у ніч і навпаки. Вночі треба бути в поготівлі, бо пес може по слідах привести чекістів до землянок.

Підвечір, землянка ожила. Поївши кулішу, Чорнота щось довго нараджувався в куті із Бугаєм, потім з Петренком.

Станувши на лежанці, Андрій зірвав із стіни один із новіших „гобеленів“ і розпанахавши його кинджалом на двоє — кинув півкилима Бугаєві. Розрізавши ще пополювині — обмотали собі чоботи і обв'язали шнурками.

— Тепліше буде початувати десь та й пес сліду не так скоро занюхає... — Пояснив Бугай.

Андрій стиснув мені руку.

— Бувай, брате! Прийдемо завтра увечері...

— Може й я з тобою...

— А на лихо ти мені здався! Тут за дівчину не передягнешся — треба вміти „слід нюхати“...

Чорнота із Бугаєм взяли запас гранат, набоїв, хліба з сало, і пішли слідити червоних вовків,

щоб проникнути в таємницю їхнього буття в нашому лісі.

Ніч минула спокійно. Ранком довідуємося, що ударна група побувала вночі у Мотринному монастирі. Не турбуючи черниць, що злякано стежили за ними із заслонених вікон — оглянули всі закутки у монастирі. Манастирському старому прові, що підняв було тривогу — вовк-розвідчик, по короткій боротьбі — перекусив карк і заспокоїв навіки. Труп чекіста з дороги зник. Крім товаришів — ніхто його забрати не міг

Чорнота з Бугаєм прийшли підвечір. Розвідка вдалася наполовину. Ніч пересиділи на дубах, поблизу вбитого матроса. Видряпалися на них при допомозі бугаєвого аркана, що з ним не розлучався. Підранок чекісти надійшли лісом понад дорогою, де ми минулої ночі засідали і обережно оглянувши ліс довкола — забрали вбитого товариша. Злізли з дерев і пішли назирцем за ними. Коло лісничівки на Буді кілька ударників відділилися і заскочили на лісничівку. Нікого не турбували, лише пустили на лісничового „рябка“ свого вовка, що скрутив йому карк, а тоді забрали із курника кілька курей і прилучилися до своїх.

Андрій з Бугаєм достежили групу аж до пористих корчів між урочищем Буда і Скарбовим Яром.

Там вже згубили їх слід. Простір зрубу у тій хвилястій місцевості, досить великий, місце, щоб заховати землянку добре, та й криничок лісових було там декілька. Для нас, той кінець ліса, був неригідний, бо межував з полями, що далше прилягали до кам'янської дороги. Але ж чекістам власне цього й треба.

Наші розвідчики пролежали день на найвищому шпилі, пильно оглядаючи місцевість — чи не зів'ється десь над корчами димок із землянки, чи не покажеться де постать ударника, по доріжці до кринички, або й так, по своїй потребі... Не зауважили нічого. На цю ніч — мами досить практичний плян: якщо ударники забрали труп — хочуть певно, відставити його вночі до Кам'янки; якщо взяли на лісничівці кури — значить запас харчів у них скінчився. Сьогодні звечора підуть полями до Кам'янки — підранок вернеться із харчами. Вхопивши їх на око на полях, можна прослідити до криївки. Засідати на них край-ліса, нема сенсу, бо знищити всіх не вдасться. Хлопці відважні, можуть прорватися, втекти, все що завгодно. Краще вже вислідити криївку і напасти на неї серед дня, як спатимуть. Щоб лише була так положена, щоб можна було близько підсунутися, не зауваженими вартою і псом.

Попівночі, Чорнота із Бугаєм — знову пішли „нюхати“. Вернулися перед полуднем веселі й задоволені. Все вдалося найкраще. Пустили чекістів, що світанком вже верталися з клунками із Кам'янки, в корчі, і по свіжих слідах, йшли за ними, аж вгляділи в гущавині вартового, що над проходом до землянки, годував пса кусниками ковбаси й сушеної риби. Відплазувавши непоміченими, Андрій з Бугаєм вилізли на близький горб розглядалися добре в місцевості й зо дві години приглядалися до місця, де в корчах ховалася землянка. Чекісти, певно, вірять, що ми не здогадуємся, що вони замешкали з нами на сусідстві. Вартовий сидить лише один в ямі проходу, покладаючись цілком на очі й слух пса. Вітрець, що обдурить чуй-

ність чотириноного розвідчика — повіває з доброго боку. Можна підійти ярком корчами під саму землянку й заатакувати вхід поки ще ударники вспіють вискочити на поверхню.

Нема що гаяти часу. Збірка. Побігли кінні зв'язки до Чучупаки й Галайди, щоб вели свої відділи на спіткання з нами у лісі за Будую.

Зібравшись на умовленому місці — розподіляєм ролі. Петренко відібрав п'ятьдесять чоловік — „ударну групу“, що під його командою мала напасти на саму землянку. Кожний мав на поясі дві-три ручні гранати. Останні, під командою усіх трьох сотників, — пішли, щоб здалека замкнути яри й виходи довкола землянки, на випадок, якби чекістам таки вдалося прорватися.

З Чорнотою й Бугаєм попереді, пішла наша група підкрадатися ярами корчами до криївки чекістів. На завороті одного ярка, Андрій обернувся і приклав до уст руку. Знак передався по ланцюжку козаків. Кроки стали нечутними. Бугай піднявся на схил і поліз рачки в корчі. За кілька довгих хвилин з'явився назад над схилом і дав знак рукою.

Спинаємося тихо на схил і рачкуємо за Бугаєм в другий яр. За одним із заворотів того яру, в порослому густими корчами заглибленні — ховався вже ворог. Як окреслив Чорнота ще давніше, можна підлізти непомітно на яких тридцять кроків до виходу землянки. Хіба пес відбіжить від вартового і зауважить скоріше. Щоб занюхав чи зачув здалека — трудніше, бо досить сильний вітрець, повівав від пса коло входу в напрямку місця, що його Андрій вибрав для наближення й нападу.

Похилившись, із стиснутою наготовленою зброєю, тягнем нечутно ногу за ногою, як вовки, що скрадалися до нашої стайні. Яр звертав управо. Бугай, за ним Андрій, тихо лягли на землю де темний схил граничив із снігом, що лежав на дні яру і поплазували боком, не спускаючи очей з близенького „обрію“. Ліг Петренко, я, козаки... Повільно посуваємося між корчами оточуючи заворот схилу. За заворотом схил яру заломався в котловинку, що починалася в кількох кроках над нашим ланцюжком. Голова нашої групи, вже минула місце де була землянка. Приглушуючи биття сердець — слухаєм, як висвистує якусь веселу арію вартовий коло входу. Станувши на поверхні, він міг бачити понад корчами, звичайно, і понад нами — яр — але не міг побачити нас, що були у двадцятькілька кроках, під самим берегом котловини. Електричним током вдарило по наших нервах тихе тривожне гарчання пса. Петренко свиснув. Лава зірвалася й щількома скоками вискочила наверх. Вартовий між корчами підхопив до плеча карабінку й розривна куля розвернула груди Петруся, що з наготовленою гранатою біг до входу. Одержавши десяток куль, вартовий впав у яму проходу. Вовк, грізно загарчавши, кинувся назустріч. Скочив на груди Петренкові та доставши в леті прикладом штуцера по голові — упав приглушений. Бугай з криком: „Пса не чіпати!“ — відштовхнув козака, що замірився було пристрілити чотириноного ворога, і закинувши „п'яному“ ще від удара вовкові на шею свій аркан — замотав другий кінець на корч. В проході з'явилося кілька чекістів, що видно зірвалися зо сну. Привітані кулями — попадали назад. За ними поле-

тіло в прохід пара гранат, та... вилетіли назад до нас, викинуті в час спритними й бувалими руками. За ними вилетіло з півдесятка ворожих бомб. Припадаєм до землі жадібно хватаючи по дорозі гранати, що впали ближче і зловіще шипіли. Вхоплені гранати полетіли назад в прохід і там вже вибухнули. Одна, таки наша, що в своєму чотирисекундному „шипінні“ робила вже третю туру — не долетіла, вибухнула в повітрі над проходом. Ті, що перелетіли за нас і вибухнули скотившись нижче, не зробили нам шкоди.

Крики в землянці, що були добре чутні перед вибухом гранат — зглухли. Чекісти закрили вхід, уживаючи замість дверей грубої вовняної кошми, що її вживають кіргізи на будівлю юрт.

Чого не купити — для „добрих людей“ не жалувати... Петренко подав команду і десяток гранат, прошипівши в руках два такти, щоб не було часу вже їх викидати — полетіли в яму проходу. Їх супроводила низка стрілів з ручного кулемета й рушниць, виміряних в горішню, видну нам, частину входу Колективний вибух гранат зірвав не тільки кошму, а й дошку з землею над входом, відкриваючи простору діру. Із землянки вирвався панічний крик. В діру полетіли граната за гранатою, хлопці підбігши з боків „забльокували“ діру ще й стрілами. Чекісти в перших хвилинах відповідали стрілами, викинули кілька гранат, що їх, звичайно, з лету отримали назад, пробували вискочити на поверхню...

По вибухах бомб увні землянки, спротив заламався. На послідуючі вибухи, оголомшена землянка відповідала вже лише невизначними криками й зойками. Із діри вирвалися клуби чорного

диму, відблиски полум'яні. Щось горіло. Тріщали, вздетоновані вибухами гранат, розривні кулі. Вкинувши, по ширости, зо три десятки бомб — припиняєм штурм. Живого голоса вже не чуто. Тріщать лише набої й валить дим із смородом нафти і кухні, де смажаться котлети. Роскидаємо покриття землянки, що як і наші — була замаскована зверху корчами. Накрита була негрубою верствою землі поверх дощок, принесених певно із Кам'янки. Стіни деревом обложені не були, не було й печі. Між пошарпаними трупами, виднілися рештки двох примусів. Були й дві залізні плити, що ними, як видно, „опалювали“ землянку, нагріваючи їх на примусах. Роскидані пушки з консервами, шматки ковбаси, сухої риби, сала, розпорошені чай і цукор — вказували „систему“ харчування Велика банька нафти, розірвана й підпалена вибухом — викликала те полум'я з димом. Чекісти погинули не тільки від наших гранат, а й від своїх, вздетонованих вибухами наших.

Палаючу на трупах одіж — пригасили землею. Кілька хлопців, закотивши рукави, полізли між вбитих. Викинули наверх зброю і уцілілі бойові припаси, викинули кілька ушкоджених ризкалів, сокиру, попрострілювали, непевні ще з зовнішнього вигляду трупи.

Беремося до закінчення роботи. Роскопавши схил — зарівняли землянку із землею. Всадили відставлені корчі. Прикидали свіжо копані місця хмизом нарубаним в корчах; потепліє — заростуть травною. Чи довідається коли київська Чека, куди поділися вислані нею матроси?! Чи відкриє коли хто спільну могилу нахабно-відважної „ударної

групи“, що посміла не вшанувати звичаїв Холодноярського ліса?!

Бугай із двома товаришами, занявся тимчасом полоненим „вовком“. Пес дико гарчав і кидався на всі боки на своєму припоні, затягаючи сам на собі петлю. З трудом, вдалося хлопцям обезвладнити пса, взявши на шнури, прив'язані з двох боків до ошейника. Удвох потягли його на натягнутих шнурках. Інші підштовхували ззаді рушницями. Гарчав і впирався, намагаючись вхопити когось із нових господарів зубами за ногу.

Вбитого Петруся віднесли відразу до Мотриного монастиря й поховали на монастирському цвинтарі по християнськи. Пішов Петрусь на побачення з жінкою, що за нею так нудьгував і журився..

Із псом, що міг би бути для нас неоціненим товаришем — було досить клопоту. Зробили для нього буди- землянку коло стайні, бо не було й мови, щоб взяти із собою до землянки. Прив'язали на два зчеплені ланцюги з обродів. Цілу ніч вив і гриз ланцюг. Другого дня те саме. Їсти не хотів. Покусав кількох козаків, що хотіли освоїти його й частували кусниками підсмаженого сала. Не звертав зовсім уваги, як хтось підходив до табору — не має, мовляв, діло...

На четвертий день лежав ослаблений і гірко зідхав. На пятий — наш „чекіст“ перепросився і почав їсти. До тижня — дозволяв уже себе гласкати і мовчки виконував накази Бугая, що в „правах власности“ на пса — мав найбільше „акцій“. Лігши біля буди, „чекіст“ уважно приглядався своїми мудрими очима, як козаки виводили із землянки коней. Зідхав — неначе пригадуючи собі

щось давне із свого собачо-довгого життя. Може фронт світової війни, німецьке військо, що було його першим господарем і учителем в нелегкому завданні: допомагати двоногим звірям у їх боротьбі за існування... Може ту першу червону частину, що доп'явши в свої руки чотириноного борця за могутність німецької імперії — зробила його борцем червоного московського імперіялізму. Може намагався розв'язати своєю псячою логікою — чому люди стріляють і гатять бомбами одні в других — чи тому, що різний запах мають? Що став борцем за волю України — „вовк“ певно не здогадувався, тим не менш — вже насторожував вуха й тривожно гарчав, як підходив хтось з ліса до табору.

Соняшного ранку, як хлопці чистили і поїли на дворі коней, Чорнота зробив маленький „досвід“. Побратим добре володів німецькою мовою. Станувши осторонь за „чекістом“ — викликав одно за одним німецькі псячі імена. Пес відривався час до часу від коней, обертався і поглядав на Андрія. Але без особливого зацікавлення. Викликавши кількадесять „імен“, Андрій розвів руками й „занімечив“ до „чекіста“.

— Або ти забув вже, як звали тебе, товаришу, або я...

Почувши слово „камрад“ — пес зірвався й здивовано уставився очима в Андрія. Перервавши речення, Андрій ще раз „камраднув“. „Чекіст“ рванувся до нього і вперше голосно загавкав.

— Ага-а! То тебе „камрадом“ звали!... — німечив далше Андрій.

— Мій любий камраде!... Мій мудрий камраде!... — пестив він „чекіста“.

Пес станувши передніми лапами на груди побратима, радісно скавулів, намагався „поцілувати“ в обличчя. У „вовкові“ прокинувся приспаний німець.

Урочисто оголосили по землянках, що надане псові імя — „чекіст“ — анулюється. Привертається йому давнє імя „Камрад“.

Наніч брав добрий мороз. Збрали „Камрада“ до землянки й спустили з ланцюга. Обнюхав уважно кожного зокрема, всі кути в землянці й ліг коло дверей. Та тільки зміна варти відхилила двері — шуснув поміж ногами й втішено заскавулівши — зник в корчах.

Петренко гримав на Бугая, що тому забагнулося возитися із чекістським псом. Краще було пристрелити відразу. Тепер побіжить до Кам'янки й ще, чого доброго — приведе колись червону частину.

Бугай „не здавався“.

— Не журіться, пане отамане!... Що йому Кам'янка?! Те, що й потяг, яким із Києва приїхав. Побіг старих господарів відвідати... Побачить, що й сліду по них немає, тай прибіжить назад. Пес — не чоловік... Годі вимагати від нього, щоби отак — раз-два — того, кому служив — зрадив...

Перед північчю, „Камрад“ тихо заскріб у двері землянки. Чорнота встав і впустив його. Увійшов і лігши коло ніг — винувато замахав хвостом. Андрій відшукав порізаний на обмотування ніг килим і постелив під стіною „Камрад“ покірно ліг і поклавши голову на лапи зідхнув.

Годинник продзеленчав три на дванадцять. Стала одягатися зміна варти. Бугай натягнув на вуха лисячу шапку, рукавиці, взяв рушницю і по-

манив рукою „Камрада“, що пильно стежив очима за його рухами.

— Камрад! „Кум гир“, брате, на варту!..

„Камрад“ послушно встав і пішов за Бугаєм на стійку.

По зліквідуванні „сусідів“ — дні й ночі збігали спокійно.

Червоні не з'являлися. Видно, „товаріщі“ постановили зачекати відповіднішого часу на порухунки з Холодним Яром. В большевицьких газетах, що їх час-до-часу приносили розвідчики — червона влада, якийсь час, форсувала клич: „Всі і все — на Врангеля! Добити кримську гидру контр-революції!“ Потім з'явилися грубим друком повідомлення, що „гидра“ — вже у Чорному морі... Чека „очищує“ Крим від решток „білих банд“... Не можна сказати, щоб нас це тішило. Поки був ще „Крим“, поки ще хоч москалі між собою билися — все ж більше надії для нас було...

Добігли чутки, що перемогти під Кримом, червоним допомогли: природа і... Махно. Замерзло Пниле море — Сиваші, що рідко якого року замерзають, а це дало змогу червоним вдарити на зади білого фронту, обминувши укріплений, неприступний Перекоп. Можеб і не пішло червоним так гладко, як би не услужливий землячок Махно. Партизанський „батько“, що мав у себе чимало сиваських рибалок — показав як та куди переходити треба, як, настилаючи очерету і дощок, перевести по тонкому льоду гармати й кінноту. До того, сам із своїми відчайдушними загонами, перший вірвався на тили білих і наробив там каші.

Слідом за повідомленнями про перемогу, з'явилася у червоних газетах нова сенсація: „Зрада

бандита Махна! Захопивши велику кількість бойових припасів, банда Махна прорвалася через Перекоп і пішла на Україну. В погоню вислали дзідивізію червоної кінноти“.

Холодноярці у землянках „політикували“, розв'язували, кожний по своєму, пекучі питання завтрашнього дня і нудьгували без „роботи“.

Розлігшись на лежанці, розмовляємо з Петренком і Андрієм. Кричимо на весь рот, щоб перекричати шум пополудневого „концерту“ в землянці.

„Перестужений“ вже патефон — хрипло вигравав московську „Разлуку“, а під той „акомпаньямент“, півсотки горлянок — співало українських пісень, — кожен своєї...

До землянки увійшов наш „алхімік“, що мешкав у іншій. Хлопці перестали співати і піднявши голови — наставили вуха. Може що нового скаже...

„Алхімік“ поздоровкався і підійшов до заглиблення, що було викопане у стіні побіля дверей. В ньому лежало кілограмів із сорок вибухових матеріалів.

Витягнувши з-під-споду грудку піроксиліну без „обшивки“ — „алхімік“ уважно оглянув, обмацав і понюхав її.

— Що — може скис? — зауважив хтось із бурлацьких „фільозофів“.

„Алхімік“ підійшов і сів коло нас.

— З вибуховим матеріалом — зле... Стіни холодні, у землянці палиться, витворюється вогкість... Піроксилін розбухати почав... якийсь хе-

мічний процес, і від землянки й сліду не залишиться...

— Чорт, її бери, землянку, — другу викопаймо, — аби нас не зачепило! — зауважив філософ.

Отаман крикнув на хлопців і почав нараджуватися з піротехніком.

У розмову вмішався Чорнота.

— Хлопці залежуються. коні застоюються, піроксилін псується... Поїду я, отамане... А по дорозі й піроксилін десь зужию, щоби дурно не пропав.

— Ідь... Одвідай Загороднього за залізницею.. Хмара теж десь там обертається...

— Юрко — теж зо мною. — Кивнув Чорнота в мій бік.

З свого боку натискаю на отамана і дістаю дозвіл.

Кіннотчики весело заворушилися і почали оглядати зброю.

Увечері тридцятькілька верхівців виїхали з Холодноярського ліса в напрямку залізниці. Запас вибухових матеріалів був розміщений у кобурах коло сідел.

Між десятою а одинадцятою, три залізничні містки на лінії Кам'янка—Олександрівка — вилетіли в повітря.

Ранком ми були вже в таборі отамана Загороднього, у лісі коло Розумієвських хуторів. Загін Загороднього виглядав досить пікантно. Всі хлопці в будьоновських рогатих шапках з великими червоними зірками, у нових шинелях з червоними поперечками на грудях.

Спертий на кулеметну тачанку, стояв шовковий червоний прапór. На одній стороні напис: „84 кавполку — от комуністических і комсомольских організацій г. Бердичева“.

Загін захопив на залізниці потяг із будьоновським обмундуванням. Півтисячки нових комплектів — вивезли до ліса. Загородній послав зв'язки до Хмари, щоб той вів сюди чорнолісців — обмундурувати.

Та Чорноліський полк пішов у дальший рейд — доведеться подождати поки зв'язок знайде. Доведеться стояти у лісі, бо вивозити цінну здобичу в села небезпечно. Шкода, щоб не пропала.

Постановляємо з Чорнотою, що будемо ділити з Загороднім його „долю“, хоч стояти цілими днями на морозі у лісі — річ не дуже приємна. Добре ще, що можна накидати на себе й на коней хоч і по п'ять шинелів...

На третій день, селянин з хутора приніс звістку, що до села, кілометрах у восьми від ліса, прибув комісар з „упродкому“ та кільканадцять продчервоноармійців і деруть развйорстку.

Рішаємо, що я і Загородній, взявши двадцятьп'ять хлопців та одну тачанку з кулеметом, — поїдемо і дамо „продкомцям“ чосу під виглядом справжніх будьоновців.

Холодноярці, що малі їхати зо мною, передягнулися. Я теж обернувся у будьоновця, поклавши до того у кишеню документи покійного адьютанта 84 кавполка. Між тими документами була й грамота ВЦК-у на орден „Красного Знамені“ за бої на польському фронті. Козак Загороднього, що відправляв адьютанта на той світ — приніс мені і сам орден. Чіпляю його собі на груди.

Виїхали з ліса, їдемо великим шляхом. Снігу майже немає. Дорога добре вкачана.

Кілометрів через три, коли ми вже мали звертати на бічну дорогу — зауважуємо на шляху відкрите авто, що їхало нам назустріч.

Загородній весело потер руки.

— Якесь начальство Бог нам в руки пхає... Може сам голова повітового ревкому!...

Повчаємо хлопців, що коли спинемо те авто, щоби вони, ніби прислухаючися до розмови, оточили його і по даному Загороднім знаку — наставили рушниці між очі тим, що будуть в авті. В першу чергу треба уважати на шофера. Пертракувати в московській мові буду я, бо чигиринський акцент Загороднього відразу зраджував його національність.

Не встигли ми ще дати знак, щоби авто спинилося, як шофер сам зменшив хід і спинив віз.

Підїжджаємо. На шофері кенгурова доха. В авті якісь два „добродії“ у розкішних дорогих футрах, видко не з аби якого великопанського плеча.

Один із них піднявся.

— Какая часть?

— Третій ескадрон 84 кавполка.

— Слушайте, товариші, — заговорив „товарищ“ у футрі московською мовою з легким жидівським акцентом, — чи тут дорога безпечна? Нам казали, що тут бандити... Нам треба на Кремінчук...

Роблю здивовані очі.

— Ви відважуєтесь так безпечно їхати!... Тут бандитів до чорта! Ми от виїхали на операції проти Загороднього. А там дальше оперує кінна бан-

да Хмари. Вчора, кілометрів з десять звідціль, по цій самій дорозі — відбила наш обоз.

Обличчя „товарища“ скривилося. Він мовчки переглянувся з другим. Тим часом хлопці оточили авто. Тримали рушниці зачеплені ремінем за шию і з цікавістю прислухувалися розмові.

„Товарищ“ потер рукою чоло.

— От що, товариші! Ви нас відпровадите до свого штабу, а там нам дадуть охорону дальше. Ми не будемо розвивати сильного ходу і ви поспієте за нами.

— Неможемо. Виконуємо бойовий наказ і мусимо їхати своєю дорогою.

Гордо здвигнув бровами й ласкаво посміхнувся.

— Виконаєте якнайкраще свій обов'язок перед пролетарською державою й урядом. Я — голова подільського Губчека Вільгруде-Соколов, а це товариш голова губревкому Козицкій. Ми із Винниці, веземо важні матеріяли до Харкова. І взагалі маємо поважні справи до Всеукраїнського Чека і ЦК ко́мпартії. Розумієте?

Коли я почув, з ким розмовляю, у мене від радости аж під серцем залоскотало. Певно те саме відчув і Загородній, бо не витримавши довше, махнув рукою. Десяток рушниць уставилося „товарищам“ в очі:

— Руки до гори!

Шофер пірнув у авто і десь із-під керівниці виставилася лише задня частина його тіла. Той, що розмовляв зо мною, зблід і збентежено підняв руки. Голова ревкому, зробивши жахливо-розпучливу міну, підніс праву руку і — стрілив собі в

скрань з маленького бравнінга, що його, яквидно, тримав у рукаві.

Забравши в усіх зброю, садовимо зв'язаного предгубчека на тачанку, мертвого „губревкома“ пересаджуємо до витягнутого і посаженого за керовницею шофера, а на їх місце — сідаємо у двох із Загороднім. Револьвери скермовуємо в плечі шофера.

Наплювавши на „продкомців“ — вертаємося на хутір під лісом. Дальше їхати шестиособовим „Пірсом“ — було годі.

Зносимо з авта до хати скриню з паперами та велику бляшану скриньку з золотими перстнями, бранзолетами, годинниками. Деякі речі з дорогим камінням. То їхало до Харкова добро розстріляних „буржуїв“. Крім того, було в авті вісім сліків домових конфітур, звичайно, не чекістськими господинями варених, та кошик із тісточками, цукорками, печеними курами чи качками. Було кільканадцять пляшок старого вина з гербами графа Грохольського. Товариші-пролетарі розумілися на речах...

Забираємо до хати і голову Губчека. На його обличчі вже не було й сліду того наполеонівського виразу, з яким розмовляв зо мною на шляху. Був прибитий, нещасний, марний.

Переглядаю його особисті документи: посвідчення, що т. Вільгурде-Соколов є членом колегії Всеросійської Чека у Москві. Наказ, підписаний Дзержінським, щоби Вільгурде-Соколов негайно виїхав на посаду голови Красноярської Губчека, в очищеній від армії Колчака Сибірі. Найбільший, безперечно, в історії світа кат, висловлював у тому наказі віру, що Соколов, що його він знає, як

„доброго працівника“ і організатора — виправдає його довіря і очистить Сибір від „контр-революції“.

В партійному білеті у шовковій червоній окладинці, було зазначено, що т. Вільгруде-Соколов є членом компартії з 1917 р. В білеті лежав рівенько зложений власноручний лист Леніна. В ньому Ленін хвалив голову красноярської губчека за „класову чуйність і стійкість“, дякував за „самовіддану роботу“ по ліквідації „контр-революції“ у Сибірі; далше висловлював надію, що незабаром товарищ Вільгруде займе становище голови Вселатвійської Чека у своїй батьківщині — Латвії...

Окремо лежало декілька листів від Дзержинського, у яких старший кат повчав молодшого. „Благодарственная грамота“ від ВЦК-а. Дипльом на „почесну зброю“ від Всеросійської Чека. Знову наказ Дзержинського: „Червона армія очистила Україну... Як людина, що має досвід в очищенні пофронтових місцевостей від внутрішньої контр-революції, негайно виїжджайте в розпорядження ВУЧека. Сподіваюся, що й на цей раз виправдаєте надії, які я на вас покладаю“.

Так товарищ Вільгруде-Соколов став головою Чека прифронтового Поділля.

„Попрацювати“ він вже встиг. Про це свідчала пачка протоколів засідань колегії Чека, що лежала між іншими паперами в скрині. Були це дозжезні списки людей, а поперек кожного списка, грубим червоним олівцем, одна велика літера: Р. — скорочене: розстріляти. І підпис: Вільгруде-Соколов. Члени колегії губчека — підписували ті „протоколи“ пізніше, лише для форми. Всі протоколи були датовані днями лиш останніх трьох мі-

сяців і то неповних. Підрахувавши, приблизно, списки по сторінках, отримую цифру — чотири тисячі. Всі прізвища, за рідкими винятками, українські. Проти кожного стояло, вік, заняття, коротке обвинувачення. Вік — від п'ятнадцяти до семидесяти, осіб обох полів. Заняття — переважало хліборобство. „Обвинувачення“ брєніли: „петлюрівщина“, „вороже відношення до советської власті“, „агітація проти большевизму“, „переховування зброї“, „переховування бандитів“, „затаювання хліба від власті“, „контр-революційна проповідь в церкві“, „шовіністичне навчання дітей у школі“...

Голова подільської Чека — вивозив до Харкова таємні документи, бо Винниця була поважно загрожена повстанцями й партизанами.

В скрині, в окремій обгортці, лежали таємні накази ВЧК-а з Москви. Короткі, лаконічні, жорстокі. Мені досі жаль, що не сповнилася моя тодішня мрія — вивезти їз закордон.

Наведу по пам'яті зміст одного.

Дзержинській писав, що за відомостями, які він одержав, в Україні, після заняття її червоним військом, значно поширилися „шовіністичні“ настрої. „Куркульське“ село і українська інтелігенція — мріють про самостійну Україну. З огляду на те, що війна з Врангелем, Петлюрою і поляками ще не скінчилася, — це криє в собі велику небезпеку для існування совітів в Україні. Треба дати відчутти населенню тверду руку советської власті. А тому, він наказує головам всіх губчека в Україні, перевести масовий розстріл осіб, у відношенні яких може бути підозріння, що в дальній боротьбі, вони можуть стати по стороні ворога. Особли-

во-ж треба натиснути на розстріл осіб, у відношенні яких хоч і нема підозрінь, що вони можуть прийняти активну участь в боротьбі, але знані серед населення і мають на нього впливи, або користуються повагою. Списки таких осіб, після розстрілу, вивішувати на видних місцях із зазначенням, що вони розстріляні за те, що збиралися боротися проти большевиків. Розстріли треба перевести так, щоби від них лишився ефект, який відбив би у населення охоту мріяти про боротьбу за самостійну Україну. Нижче йшов подаваний Дзержинським з Москви цифровий плян розстрілів по окремих містах. За ним, Одеса і Київ мали розстріляти по вісім тисяч чоловік. Полтава, Харків, Катеринослав і Винниця — по шість. Житомир і Єлисаветград — по чотири тисячі. Чернігів і Херсон — по дві. Головам губчека наказувалося виробити негайно цифрові пляни розстрілів для повітів.

Переглянувши накази, стаю із-за столу і підходжу до Вільгруде-Соколова, який розмовляв із Загороднім. Зблідлий голова губчека, дріжачими губами допитувався все отамана, чи ми його вб'ємо. Хвилину дивлюся на його випещене інтелігентське обличчя; його очі, в яких світився тваринний жах, бігали по нас із псячо-покірним бланням... Душу мені обгорнула огида і лють.

— Тебе не просто вбити, а жили з тебе треба тягнути!

Чекіст жалісно скривився.

— Товариші... Добродії... Я помилявся... Я тільки тепер зрозумів... Мені наказували... Я більше не буду... і комуністом не буду... Я виїду зараз закор-

дон, до батьків... Я ще молодий... Не вбивайте мене...

— Ти тепер тільки зрозумів?... А як ті, що у списках, майже діти, дівчатка на провесні життя, просили тебе не вбивати їх — ти тоді не розумів?...

Безтямно хотілося збити нагайкою до крові ту пещену морду. В зляканому голосі, його акцент відчувався сильніше.

— Ти — жид?

— Ні-ні! Йй-богу ні! Я християнин... розв'яжіть мені руки — я перехрещуся!...

Мені стало смішно, що приятель грізного Держинського, ворог, що пролив море крові, що на листові паперу з сотнею прізвищ, не здригнувшись, ставив своє червоне: „Р“ — не поцікавившись навіть, що завинили ті люди — так марно рятує себе від смерті.

Загородній поклав мені руку на плече.

— Я думаю, Юрку, що не маємо чого з ним довго возитися... Ще станеться яка несподіванка...

Киваю мовчки головою.

Отаман обернувся до козаків.

— Візьміть його хлопці! Заведіть отуди, за рів!

Чекіст із сльозами в очах упав на коліна.

— Добродії! Я вас благаю!... Не вбивайте!... Тримайте мене у себе... Я напишу до Держинського, до Манцева, — вони за мене віддадуть вам тисячу ваших людей — кого самі схочете!...

Загородній протекційно поплескав його по плечі.

— Ти-б тоді ще не одну тисячу розстріляв... Ні, ти таки вже будеш наш!

Півмертвого від страху чекіста, виволікли козаки з хати і повели через город. Коли за ровом стали — Вільгурде-Соколов упав на землю і, ревучи нелюдським голосом — намагався цілувати козакам чоботи. Декілька взмахів шабель, один стріл, і хлопці відійшли.

Авто прикидали в клуні снопами. Шофера взяли із собою до ліса. Запевняв, що він домо-власник із Могилева, — дім „соціалізували“, а його, як шофера по фаху — мобілізували возити голову Губчека. Не дуже то виглядало на правду, щоб такі важні „парсуни“ — довірили возити себе якомусь мобілізованому „буржуйови“. Переко-нуєм з Чорнотою Загороднього, що мусить то бути тип, який чимось то заслужив довір'я у Чека. Для святого спокою краще послати його услід за головою Губчека... Та Загородній уперся. Приваблювала його перспектива поїздити автом, а між партизанами, як на гріх — не було шофера.

Полонений був українець, мав тільки службову посвідку на прізвище — Спасибенко. Приставили до нього добру „опіку“, щоб не втік. Загородній, порозмовлявши з ним, „обіцяє“ нам, що зробить із нього доброго партизана. Андрій „про-рокує“ Загородньому, що Спасибенко, хоч і гарно називається — завезе його колись „під дурного хату“.

До звареного у відрах кулішу, того дня, мали „панські додатки“. За „спокій душ“ Козицького і Вільгруде, щоб легко їм на тамтому світі гикалося — спожили і кури з конфітурами, і вино із тісточками.

Разом із кіннотчиками та кулеметчиками Загороднього — була нас не ціла сотка. Розділили-

ся на дві частини. Шночі, одна ночувала у лісі — друга в селі.

Підранок, ті, що вернулися із села, привезли вістку, що Хмара з полком — ночує у кільканадцяти кілометрах від нас. Можливо, що зв'язок Загороднього, який пішов в інший бік — чорнолісців не зустрінув.

Загородній заявив, що їде до Хмари сам, ав- том. Припрошує і мене.

Залишаєм Чорноту „на хазяйстві“, самі з десятком козаків і шофером на тачанці — їдемо на хутір, де було заховане авто. Викотили його з клуні, розіпріли мотор. Сильний „Пірс“ попчихав і загув рівненько. Запасу бензини було ще на парусот кілометрів. На дверцях авта — червоні зірки і літери: Ч. К. На радіаторі червоний прапорець і знову: Ч. К. Шофер спокійний, жартує. Ми теж жартуєм і обіцяємо йому п'ять куль в потилицю, як що авто в дорозі без потреби зіпсується чи буде їхати не туди і не так — як ми схочемо.

Сіло нас п'ятеро — усі, звичайно, в будьоновських уніформах. Одягнули і шоферові рогату шапку із червоною зіркою. Козак із ручним кулеметом — сів напереді, поруч шофера. Поїхали.

За кілька кілометрів до потрібного нам села — зустрінули в полі дівчину. Загородній торкнув шофера: — Стоп! Обернувся за дівчиною: — Підждіть!

Машина стала. На дорозі, тримаючи руки в кишенях свити, стояла й з-під лоба приглядалася до нас Катря, що була у Чорноліському полку за „отамана Марусю“.

— Катря! Чи полк ще не виступив із села?

Роспізнавши нас, Катря засміялася.

— Хай вам чорт!... Я вже хотіла вас бомбою почастувати, — думала — чекісти, арештовувати будуть...

— Я ж до вас у зв'язок вибралася. — Привіталася Катря із Загороднім.

Всіла, оглядаючи машину.

— Де це ви такого панського воза купили?

— Учора на ярмарку. Чи мій зв'язок вас зустрінув?

— Ні. Не було нікого. Тай не дивно — ми все в руху були. Цікавого звіря полювали... Та хай вже Хмара сам оповість.

Під селом Катря висіла і пішла вперед. Треба було заждати, щоб чорнолісці, Бува, кулями нас не почастували.

Назустріч нам виїхав роз'їзд чорнолісців. За кілька хвилин були вже у їх штабі.

Хмара, довідавшись, що може в розумієвському лісі передягнути весь полк в будьоновські однострої — зрадив.

— Ну — тепер ті голубчики від мене не втечуть...

— Кого ти там полював — щось Катря згадувала...

Хмара поклав руку на плече Загородньому:

— Ох і лис був — дорогий!... За Миргородом — спустив я його з очей... Я ж оце за тобою убік забіг, щоб із двох боків його поганяти...

— Та кажи ділом, не байкою.

Чорноліський полковник споважнів і розклав на столі мапу.

— Пішов я ото з полком перейти під Звенигородку. Кажуть мені в одному селі, що позавчо-

ра петлюрівці там ночували... Невеликий загін — чоловік із сімдесять, та хлопці все — орли.

Шапки із шликами, червоні штани широкі, жупани сині... Прапор жовто-блакитний, а на ньому золотом вишито: „Хай живе самостійна Україна“! Отаман сход зібрав, промсу гарну виголосив; закликав, щоб вступали добровольцями до його загону, боронити неньку Україну від кацапсько-жидівської комуни. Називав себе — батько Вернигора. Відозви роздав — самим Петлюрою підписані. Вступило із села до загону дев'ятнадцять хлопців-добровольців. Мав загін шістнадцять запасових коней з сідлами — трое добровольців — покищо, на тачанки присіли...

— Вислухав я те все... Що — думаю — за лиха година?!... Тут, чоловік, крутиться — не знає яку шкуру натягнути, щоб менш уваги на себе звертати, а то — знайшлося сімдесять лицарів — червоні штани та прапор виставили, відозви роздають...

Принесли мені ту відозву... О!... Прошу!...

Хмара викинув із кишені задрукований листок. Переглядаємо ту, будь-що-будь, оригінальну агітку. Головний отаман Петлюра, закликав у ній український народ, щоб підтримав його у боротьбі за незалежність; щоб слухав наказів отамана Вернигори — що його він висилає на організацію повстань.

Стиль і мова відозви — нагадували, і то сильно, відозви й „маніфести“, що їх, минулими роками, майстрували без кінця наші „фахівці“ від справ „неньки України“.

Хмара сховав відозву:

— Думаю — може й справді щось є — треба б зв'язатися... Знову ж — так мені то все не по душі — сам не знаю чому... Повів я полк услід за „батьком“ Вернигорою... Розіслав звідунів, — намацав його недалеко Умані. Тільки я з полком до села — ого! — Нема вже! Звіяв... У селі оповідають мені ту саму історію... Знову двадцятькілька добровольців вступило... Знову — шістнадцять — на запасових коней сіли — решта — тим часом — на вози... Тут мене, як молотком в голову: а деж поділися ті, що під Звенигородкою добровольцями пішли?! А ще ж, певно і по дорозі десь хлопці приєднувалися!... А загін „батька“ — все той самий: сімдесят у червоних штанях та шістнадцять осідланих коней в запасі...

Пішов я за ним стежити. Обійшов поза Умань і на Ново-Миргород завернув. Наблизитися не дасть... Бачу — знає де обертаємося, — розвідку добру мають... Разів із п'ять, або й шість — добровольців по дорозі приймали, а все шістнадцять сидел вільних... Аж коло Іванівки — витягнули мишило з мішка...

Довідуємося на лісничівці — йшов раненько загін „батька“ через ліс. Вночі сніжок припорошив свіжий, — бачу, в одному місці — звернули з дороги у ліс. Веду полк слідом... В зрубі у корчах тамті стояли... І знову до шляху вернулися... Тачанки — на доріжці у лісі залишалися... Ломаю собі голову — за яким чортом звертали?! Кажу хлопцям перешукати добре корчі — може де трупи покинуті. Трупів не найшли, а на місце підозріле наткнулися. Нагребано на купу листя, снігу... Розгребли — земля свіжо копана... Роскопали — двадцять два трупи... Роздягнені до гола, облич-

чя дрібно посічені, щоб розпізнати ніхто не міг... Ясним все відразу стало... Покинув я коло Миргорода бігати за ними — треба, думаю, щось мудрішого викомбінувати, — не варто без пуття вилякувати із наших околиць. А тут ви із будьоновками — наче з неба впали. Побачимо — кому що більше до лиця: чи чекістові — козацьки штани, — чи нашому братові — червона зірка...

Ще до прибуття Чорноліського полку — Загородній улаштував шофера на хуторі „під опікою“ своїх людей. Брати його із собою в рейд — не можна.

Підвечір — прибув до ліса Хмара.

При світлі й теплі вогнищ, козаки примірювали нові шинелі, військові убрання, шапки і відразу-ж передягалися в них. Власну одіж і рештки здобичі — зв'язували в тлумки, щоб відвезти і заховати в хуторах.

Коло півночі, близько тристап'ятьдесять „будьоновців“ на конях і тачанках — вирушили із розумієвського ліса в напрямку Ново-Миргорода. Попереді коливався бердичівський дарунок 84-у полку — червоний прапор. Штаб складався із Хмари, Загороднього, Чорноти і мене. Моя чиста московська вимова плюс документи ад'ютанта 84-го полка — накладали на мене почесний обов'язок — розмовляти із стрічними представниками влади і війська, як що будемо розминатися з ними мирно.

Висиплялися у селі поблизу Ново-Миргорода із якого розіслали звідунів розшукувати слід „батька Вернигори“. Нечутно близько. Робимо ще

один, довгий перехід. Із нової стоянки, одному із розвідчиків вдалося попасти на слід. Взяв „батько“ у якомусь селі добровольців і пішов у напрямку Ново-Українки. Рушаєм слідом. В поході та на стоянках заховуємося так, щоб нікому в голову не прийшло, що ми не „будьоновці“.

За Хмелевою довідуємося, що „загін Вернигори“, завернув із степової місцевості і пішов знову в напрямку Звенигородки, обминаючи далеко села, що в них уже був. Завертаєм і ми.

Безпосередньо від селян, що вірили у нашу „червоність“ — годі щось довідатися. Хоч і ночував „батько Вернигора“ у селі, хоч і добровольців там набрав — мешканці села... „нічого про те не знали і не відали“... В одному селі лише прийшов увечері потайки місцевий селянин і відрекомендовавшись тайним агентом уповноваженого Чека — наговорив купу небилиць про „банду Вернигори“. Записали його прізвище „на колись“, дали на самогон і залишили в спокою.

Минав уже тиждень полювання, як довідалися коло полудня, що „батько“ виголошує промови в одному селі — збирається там заночувати.

Стаєм у селі кілометрах у десяти від „петлюрівців“. Козаки одержали наказ уважно стежити за переходячими, бо-ж, напевно, будуть у нас „батькові“ розвідчики. А від їх донесень буде залежати чи загін втече — чи залишиться ночувати. Катря, що їздила тепер на тачанці в ролі „сестри милосердної“ — залишилася на полях і мала прийти до села, де ми стояли, пізніше. Треба було її арештувати на вулиці і, затримавши якийсь час у штабі, пустити, щоб ішла собі до села, де стояв „батько Вернигора“. Мала піти туди із розрахун-

ком, що й там її притримають, а потім випустять. Треба було ближче розвідати справу, щоб знати, як до неї взятися.

Годину після того, як ми стали у селі — сам Будьоний, напевно, признав би нас за своїх... По городах і подвір'ях розпучливо кричали кури, рятуючи свої шиї від шабель наших „будьоновців“.

Пара сумлінних „рябків“, що забагато гавкали і хватали за поли довгих шинелів — лежали вже з простріленими головами. Хлопці самі вишукували по коморах різні „ласощі“ і давали їх заляканим господиням пекти та варити.

Не один дядько чухав плечі, доставши нагайок за те, що не скоро пригадав, де має овес для коней... Хоч і не взяли нічого, крім бутля наливки, — перевернули все горі дном у поповій садибі... Жалко було... Та треба було... Козакч — хто не вмів розмовляти по московськи — іменували себе „червоними кубанцями“. На вулицях горланіли „Інтернаціонал“ та „Яблочко“, — вигукували семиповерхові матюки, до „небесної канцелярії“ включно.

Прийшов до штабу чотовий Хмари — повідомив, що крутиться у селі немісцевий селянин. Каже, що розшукує вкрадені у нього коні. Кажем арештувати і привести до штабу.

За кілька хвилин привели козаки дядька, що мав зарослу пику, дещо інтелігентнішу від одіжі. Беруся до нього з-московська:

— Ти хто такий?

— Ну — громадянин... значить селянин... (називає село).

— Що тут робиш?

— Ну — значить, коні мені вкрали... Ну, той розшукую — може де впізнаю... Самі, товариш, знаєте — на весну, без коней — ніяк неможливо.. А купити другі — нема за що... От — пожалуста — удостовереніє...

Дає посвідку сельради, що дійсно селянин того села, та що дійсно вкрадено йому коні.

— А — не пильно з цим — хай зачекає, — скінчимо вже ту справу. — Незадоволено одізвався по московськи Чорнота. — Зачекайте з ним на дворі! — кивнув до варти. Вартові вивели арештованого.

Андрій підніс палець.

— Ось — ось Катря до села прийде... Іди, Загородній, розпорядися, щоб її арештували і потримали з ним на подвірі, Потім разом на допит... Зрозуміли?...

„Розуміти“ не було чого — думка добра.

Дядько добре намерзся, поки варта привела до нього ще й Катрю. Потримавши вже обох із чверть години на дворі — кажу вести до хати.

Вартовий рапортує:

— Вот — товариш ад'ютант — ещйю какую то падазрительную женщину задержали!...

— Ви хто така?

— Я учителька. Учителювала в Златополі, тепер звільнилася і йду до дому у Звенигородку.

— Знаємо ми тих учительок, — буркнув своєю каліченою „московщиною“ Хмара, — сама контр-революція петлюрівська...

— Прошу мене не ображати! — шарпнулася Катря. — У мене два брати в червоній армії добровільно служать, — один політрук! І сама я „лікбез“ у Златополі організувала, із комсомолка-

ми працювала!.. І батька мені петлюрівці розстріляли — робітник був і товаришів проти Петлюри організував!... От!... Прошу мене не ображати!.., „Злагідною тон“.

— Ну — ну... Товариш комполка цього ж не знав... А чого ви звільнилися? Ідейних робітниць хіба всюди треба...

— Бо переказали мені, що коло дому посада учительська вільна... Краще із харчами буде... Ось прошу мої документи...

Переглядаю посвідку, що сам же писав її на блянкеті. Все те виглядало ймовірно — бо учителів тоді приймала і звільняла сама місцева власть.

Відаю їй документи. Потім переглядаю ще раз дядькові, що були виставлені десь під Уманню.

— Ви, товаришу, як ішли — банди Марусі або Хмари — ніде не зустрічали?

Дядько хитро посміхнувся в бороду.

— Ні, не зустрічав. Була в наших місцях тижнів зо два тому... А тільки то, товариш адьютант, не дві, а одна банда, — Хмари... То він із собою жінку на коні возить, а народ думає, що то Маруся Соколовська із своєю бандою. Ту вже вбили і банду розігнали... :

— А ви Хмару і ту жінку бачили? Як вони виглядають?

— Ну, ні. Сам не бачив. Та оповідали мені ті, що бачили... Хмара високий, з чорною бородою... А жінка — завжди лице хустиною заслонене має — тільки очі відкриті... Чи від холоду, чи — щоб не упізнав хто...

Катря, що дійсно на поході завжди заслонювала обличчя теплою хустиною, тямлячи те, що мо-

же бути розпізнаною підчас розвідки — многозначно глянула на чорну борідку Хмари. Запустив її в останній час, для... „солідности“.

— А куди звідціль підете, товаришу?

Дядько назвав село, де стояла „банда Вернигори“.

— Так от що, товаришу! Може зустрінете яку банду — то верніться і дайте нам знати. Ми вас добре винагородимо... Ми вдосвіта виступаєм уманським шляхом... Як би що — можете наняти підводу й догнати нас... Ми заплатимо... Як дасьте нам знати про якусь, хоч би і невелику банду — ми вам пару коней дамо, — хто знає, чи свої вже відшукаєте.

— Ви, товаришко, теж свободні.

Катря вийшла з дядьком і радилася щось із ним на дорозі. Потім разом пішли. Дорога ж бо у обох — одна й та сама була.

Накидаємося на Хмару, щоб негайно бороду зголив. Дядько, безперечно, був розвідчиком „Вернигори“. Побоююся за Катрю, щоб хтось із звідунів противника не упізнав її. Та Хмара заспокоює. В іншій одіжі, не на коні — зовсім інакше виглядає. Тай обережною завжди була.

Катря вернулася опівночі. Зробила солідного гака полями. Дядько, у селі, де стояв „загін Вернигори“ — відразу від неї відшився. Впросилася ночувати до хати, з якої хлопець у козаки до „Вернигори“ записався. Радів, не підозріваючи, що „козакувати“ буде доби зо дві, поки відведе „Вернигора“ дальше від хати... Одержав вже коня і зброю... Випадково знав напрямок ранішнього руху загону, бо сам „батько“ розпитував його про села, що були по дорозі. Із розмов у хаті — дові-

далася про напрямок і Катря. Ніхто її у селі не заціпив, хоч ходила поглянути. — видно „дялько“ поінформував зараня „батька“. По вечері й розмові у хаті де мала ночувати, пішла ніби на умовлене з якимось „козаком“ побачення, і висмикнулася городами на поля.

Розкладаємо на столі хмарину „десятиверстку“ і починаєм ворожити — як краще „батька Вернигору“ на сільце вхопити. У селі незручно. Маєм ще час засідку зробити, тим більш, що йтиме загін через ліс над річкою Гнилим Тикачем. Аби тільки вдалося оточити — битися ж із „своїми“ — напевно не буде.

Виминаємо далеко ночівлю „петлюрівців“ і світанком заховуємося двома широкими лавами у лісі обабіч дороги, що нею мав проходити загін „батька Вернигори“.

Тачанки з кулеметами — станули далше на дорозі, за заворотом, щоб не було їх видно.

Стояли годин зо дві. Тиснув гарний морозець... Перемерзли і хлопці, і коні... А „батька“ не чува-ти.

Кінцями лав, що мали замкнути дальшу доро-гу — командували ми удвох із Хмарою. Кінцями, що мали замкнути відворот — Чорнота із Заго-роднім.

Почали вже сумніватися — чи піде цією до-рогою.

На дорозі почувся хід коней запряжених у сані. Хто їде — з-поміж дерев здалека не видно. Спинити — діло тачанок. Там, звичайно, спинили, а що мій кінець лави був найближчий до тачанок — прибіг до мене зв'язок.

— Дядька, що був учора в штабі затримали...
З ним, за візника, другий — теж не місцевий...

— Добре... Зв'язати обох...

— Вже зв'язані. Просить, щоб до командира або воєнкома їх відвести.

Іду до тачанок. Дядьки сидять на санях із зв'язаними руками і ногами. Шнурків хлопці не жалували, — з наказу Хмари — кожний козак мав із собою метрів зо два. Вчорашній „знайомий“ усміхнувся до мене і заговорив зовсім інтелігентно.

— Товариш ад'ютант! То маленьке непорозуміння...

— Що непорозуміння?! Що ти шпигун з банди Вернигори?! Я ще вчора це знав!... Де банда?!

— Повторюю, що це непорозуміння... Я не маю права говорити вам того — що скаже вам сам Вернигора, бо він такий Вернигора — як ви Хмара... Я і цього не мав права вам сказати, та коли так склалося, що ви на нас засіли — то треба запобігти, щоб не було жертв... Прошу вас — не стріляйте, як загін надійде... Переговоріть з начальником... Звідти стріляти не будуть... Найкраще — пошліть мене, я йому все вясню...

На дорозі почувся хід других саней. Кулеметчики побігли з наготовленими рушницями до завороту. „Знайомий“ усміхнувся:

— Це теж наші... Без зброї... Загін надійде приблизно за годину...

Зв'язали ще двох „немісцевих“. Ще є час... Іду до Хмари, — з ним разом до Чорноти і Загороднього. Порадившись — змінюєм плян. Оточувати і атакувати — все таки, в замішанні, може хтось утекти в ліс. Краще, як загін „батька“ в'їде між

наші лави — я піду із „дядьком“ на переговори до „Вернигори“ і запропоную, до в'яснення справи — здати зброю.

Вернувшись, наказую розв'язати „знайомого“ і відводжу його набік.

— Кажіть просто — чому ми маєм не стріляти по банді?! Тільки не беріть нас на жадні „фокуси“ — бо втекти ні вам, ні тим, вже не вдасться... Сімсот кіннотчиків стоїть з обох боків у лісі, — а з будьоновцями — жарту погані...

— Я вам скажу... Тільки прошу вас не згадувати про те начальникові... Тільки він має право говорити — нам заборонено під страхом розстрілу... Ми — ніяка банда, тільки особливий загін Вучека по боротьбі з бандитизмом... Жупани, прапор — то тільки маскарада, приманка на бандитів...

Роблю заклопотану міну.

— Ну, бачте, може воно і так, але нас вислав штаб дивізії зліквідувати вляоне банду Вернигори...

— То непорозуміння...

— Можливо... Зараз, я поговорю з комполка...

Відводжу „дядька“ до тачанки. За кілька хвилин вертаюся.

— Справа така. Підете зо мною назустріч вашому начальникові, пояснити йому справу і скажемо, щоб загін склав зброю. Відведемо вас до штабу дивізії — хай там роблять, що хотять. На тебе брати відповідальности — не хочемо.

— Та хай вже й так... Кажу, тільки — аби без жертв обійшлося... Бо і вас потім за те не похвалять...

— Чи загін висилає вперед роз'їзди?

— Переважно — ні. Пощо? Чотири агенти ще звечора вперед поїхали... Ну і ми вперед виїхали... А вдвічі стільки агентів — тил та боки охороняє... — Додає задоволено агент — мовляв — бач як у нас добре поставлено!...

За півгодини, у лісі почулася пісня кінноти... „Ой гук мати гук“... Тачанки наготовили кулеме-ти. Як загін наблизився — виходжу з агентом до завороту дороги. Вглядівши нас, начальник спи-нив відділ і підїхав до нас з незадоволеною мі-ною.

— Що сталося, Лисий?

Агент рухнув бровами і руками.

— Сталося непорозуміння, товариш началь-ник... Будьоновці прийняли нас за банду, ну і... при-слідили... Тепер ми оточені — сімсот кіннотчиків у лісі... Кажуть, щоб ми здали зброю, до вияс-нення...

„Вернигора“ глянув по лісі.

— Як оточені?

Прикладаю руку до шапки:

— Так є — оточені. Прошу переконатися...

Закладаю в рот пальці і посилаю в ліс умов-ний свист. Начальник вилаявся і зліз з коня.

— Чи не можна б без комедій?! Ви хто та-кий?

Витягаю документ.

— Адьютант 84 кавполка.

— До ста чортів! Та ж ви у Криму недавно були!...

— Були... Тепер вся 11 дивізія вийшла на Мажна і ліквідацію банд.

— Так от що, товаришу... Як бачу — то мій агент вже вам щось трохи пояснив... Не потребуєте тягнути сюди червоноармійців, щоб потім непотрібно язиками плескали. Ось мій документ. Я уповноважений ВУЧЕКА — Алов. Можете переглянути — і можемо собі розминутися — кожний в свою дорогу.

По-між деревами виткнулися перші кіннотчки наших лав.

Загін заворушився. Начальник нервово глянув на своїх.

— А чорт! Я й забув!... Сенька! Саринь на кічку! — Раз — два!

За коротку хвилинку, дванадцять добровольців з останньої стоянки — були обеззброєні і пов'язані. Начальник крикнув своїм злізти з коней і стояти спокійно.

— Це я сказав пов'язати бандитів, що пристали до мене. Отже, товариш ад'ютант — ви зробили дурницю. Та пропало... Де командир полка?

Під'їхав Хмара. Передаю йому документ Алова і поясню в чому справа. Хмара пхикає...

— Документ... Що документ?!... У Махна он кожний бандит має документ, що він чекіст...

Алов нахмурився.

— Числіться з словами, товаришу! Це — вам нічого не каже? — ткнув пальцем у якусь формулку із літерів і цифр на ріжку посвідчення

— Ні. Не каже.

— Ну, звичайно, до Криму хіба вам не вислали і мене, ідіоти, не повідомили про вас, щоб porozумітися...

— Ну — коротше — як ми із цього положення вийдемо?

— Здайте зброю, відведем вас до штабу дивізії, — як що ви дійсно чекісти, а не бандити — там вас відпустять. Я відповідати за вас не хочу, приказ маю — і його виконую.

— А де штаб?

Хмара назвав село.

— Але ж учора там не було ніякого штабу!... Про вас то я вже знав...

— Штаб сьогодні мав туди перейти.

— Але попереджую, товаришу комполка, що ви без потреби нас розшифруєте і напевно будете за це покарані.

— Я маю наказ. Прошу сказати відділові, щоб здав зброю, бо накажу роззброїти силою.

Наша лава вже щільно оточила відділ і тримала рушниці напоготові. Алов дав наказ скласти зброю.

Поки наші хлопці злізали з коней, відбирали зброю і обшукували чекістів — питаю Алова, що як він, росіянин з прізвища, а такі промови у селах по „хахляцьки“ висмалював.

— То вас нічого не обходить. Я для вас Алов — і тільки. У мене всі хлопці, — додав по хвилині, — по українськи говорять... Тут, товаришу, самий „двіт“! З цілої України, ВУЧЕКА — найвірніших комуністів позбирала... Матроси... Шахтарі...

Чекісти вже були роззброєні. Хмара попросив у Алова зброю. Зняв козацьку шаблю, витягнув із-за зеленого широкого пояса поверх жупана — мавзер. Витягнув із кешені бравнінг.

Хмара крикнув до хлопців, щоб пов'язали всім руки. Алов скипів:

— Пощо?! Що ви думаєте нас пішки гнати чи що?!

— Ні. На коні вас висадимо. Ви арештовані — прошу підпорядкуватися! Руки назад!

Спробував було сперечатися, та побачивши під носом дула револьверів — дав зв'язати руки.

— Ви ще за цим пожалієте... — Просичав багровий від злости.

— Можливо... — буркнув Андрій, стягаючи руки агентів, що „вів переговори“. — Ну — готово! Вивести набік добровольців і розв'язати їм руки! — крикнув вже по-українському.

Алов — зніяковів.

— Тож бандити!...

— Для кого бандити — для нас свої...

— Що за дурні жарти?!

— Звичайні собі партизанські жарти... Маємо честь представитися „батьку Вернигора“... Хмара... Загородній... Чорнота... Залізник... Давно за тобою полюєм... Але ж і пошився ти сьогодні в дурні...

Козачня зареготалася. Алов глянув по обличчях і, нарешті зрозумівши — зблід. Потім закинув назад голову й істерично зареготався...

Добровольці розгублено розглядалися, не переваривши ще в головах — що діється. Як віддали їм зброю і пояснили, що їх чекало — раділи як діти...

При загоні чекістів, було дві тачанки з кулеметами і два вози під добровольців. На одному возі були й інструменти, що ними потім закопували вбитих хлопців.

В кобурі Алова, були грубі записники, де були позанотовувані всі, ще живі, „петлюрівські контрреволюціонери“ із сіл, що в них „батько Вернигора“ — „Петлюрі дорогу промощував“...

Зв'язаних по парі чекістів, повели лісом до ріки. Прорубали три ополонки в льоду. Роздягнули, не розв'язуючи, розрізаючи шаблями та кінджалами жупани й широкі штани..

По - одному підводили до ополонки і, розрубавши шаблею череп — пускали під лід. Останнім шуснув у Гнилий Тикач — „батько Вернигора“.

У лісі розклали вогнища й спалили на них жупани, шаравари і шлики. Прапор зняли із списа й заховали на тачанці. Придасться. Із кишень Алова, перемандрували в мою „ад'ютантську“ сумку штамп та кругла печатка: „Всеукраїнская чрезвычайная комісія. Особая група по борьбе с политическим бандитизмом“. Теж пригодяться.

Переходимо Тикач й іншими шляхами йдемо у свояси. Треба одягнути в червону уніформу добровольців, що пішли до „батька Вернигори“ з мріями про жупани і шаравари, — треба заповнити вільні сідла своїми знаними хлопцями. Поповнення по дорозі не приймали і свогого правдивого обличчя не зраджували. Зрідка траплявся випадок, що на стоянці з'являлося до нас пара-кілька хлопців, що мали бажання на охотника в червоній кінноті послужити. Та ми за прикладом Алова не йшли і просто наганяли їх в зашію із штабу. Зрештою, можна було і помилитися: могли хлопці на охотника йти, щоб потім з конями і зброєю — утекти до ліса.

Зрідка зникав з поверхні землі якийсь представник червоної власті, що неfortunно попався під руки на дорозі, або тайний агент чека, що приходив до штабу із доносом на „бандитів“, або

міліціонер, що замість злодіїв пильнувати — у „політику“ носа стромляв. Вибраних у селах сельрад та комнезамів — не зачіпали. Були — бо мусіли бути, а розбиратися хто із вибраних душею із Леніном, а хто із Петлюрою — забагато мороки...

У великому селі поблизу Умані — не пригадую як називалося — стали на відпочинок по сусідству з 135 полком червоної піхоти. Полк недавно прибув із польського фронту і стояв гарнізоном у цукроварні, щоб охороняти її від повстанців. Мав коло чотирьохсот червоноармійців і... два кулемети.

Район був неспокійний, часто траплялися у селах випадки кровавих „непорозумінь“ з червоними, та полк умиряв і роззброював села чомусь не спішився.

Стаєм у центрі села, — штаб примістився в школі. На блякеті „особой групи ВУЧЕКА“ — пишу до комполка 135 записку, щоб негайно прибув із воєнкомом до нашого штабу для устійнення співпраці в операціях проти петлюрівської банди Хмари, що з'явилася в околицях. Підписую — Алов, — ставлю в ріжку таємну „формулку“. Повіз записку до червоного штабу сам один „Дайош“.

За чверть години командир полку і воєнком, в супроводі двох червоноармійців — приїхали верхи до школи.

В кімнатці учительки, що сама втекла від „будьоновців“ у село, — відразу роззброюєм червоне начальство. Воєнкома зв'язали, заткали йому рот і замкнули в комірчині, — командира берем на допит. Довідуємося, що він змобілізований москаль-офіцер, про те тільки й мрів, щоб звільнити-

ся й поїхати до дому. Полк на польському фронті був розбитий, поповнився недавно змобілізованими українцями. Червоноармійський склад не певний, не ховається навіть із своїми симпатіями до повстанців. Комуністів тільки й є, що воєнком та два ротні політруки. Зробили вже відповідне донесення, щоб полк „перечистити“.

Словом чести гварантуємо командирові життя, як що допоможе без бою роззброїти полк. В такому випадку матиме запевнений розстріл від своїх, але погоджується взяти від нас добрі документи на чуже прізвище й поїхати собі на чотири вітри. Документи вишукую йому серед запасу їх забраному у „батька Вернигори“.

Командир пише записку до свого помішника, що залишився в цукроварні. Наказує негайно привести полк на площу коло школи. Відсилає записку одним із червоноармійців, що стояли з кіньми під школою.

За півгодини полк стояв вишикований перед школою. Наші „будьоновці“, ніби з цікавості, зібралися й оточили гуртами червоні шерехи.

Помішник командира полку, що зайшов доложити про виконання наказу — пішов зв'язаний до воєнкома. Викликали по одному ротних командирів та політруків; пов'язали і поскладали рядочком у комірчині.

Виходимо в супроводі командира полку на ганок школи — „приймати парад“. Хмара, сувро глянувши по червоних шерехах — подав по московському команду :

— Струнко! По порядку чисел — розлічись!
Червоноармійці послушно перелічилися і знову виструнилися.

— Покласти рушниці!

Із замішанням в обличчях, червоноармійці покладали рушниці на землю.

— Обернись!

Обернулися.

— Вісім кроків — кроком руш!

Шереги відійшли вісім кроків і станули. Наші хлопці позбирали і віднесли набік зброю. Хмара наказує червоноармійцям забрати в цукроварні свої речі й розійтися по домах — мовляв, такий мафест від Троцького прийшов. Червоноармійців припрошувати до цього не треба. Селяне здивовано приглядалися до „демобілізації“ та побачивши, що воєнкома і двох політруків зарубали шаблями біля ганку школи — стали зголошуватися по відібрані у червоних рушниці. Роздали сотку — решту повезли із собою й роздали в дальших селах. Командирів вивезли із села й нагнали кожного в інший бік.

Поблизу Капітанівки — довідалися, що поки нас не було — сталася прикра історія. Найбільш зіпсувала вона настрій Загородньому, що на ньому лежала моральна відповідальність за те, що сталося. Він відстояв життя шоферові Спасибенкові й залишив його на хуторі під опікою своїх людей. Наказав, що правда, стерегти, але не крився з думкою, що по розмовах із шофером — повірив йому, що то своя людина, до Чека попав випадково не по своїй волі, до большевизму відноситься в душі вороже. Повірили у це, по „солодких“ розмовах, і хлопці що мали стерегти шофера. А якщо „своя людина“ — то не будеш за ним по п'ятах із рушницею ходити. Прикинувся, що зане-

дужав важко, а вночі утік. За пару днів привів із Кам'янки відділ чекістів та міліціонерів. Забрали заховане в клуні авто — господаря застрілили, застрілили ще кількох, що не встигли утекти, спалили хутір... Шукали за трупами Козіцкого і Соколова, та не знайшли. Пропала також і частина одіжі хлопців та будьоновських одностроїв, що були заховані на тому хуторі.

Загородній готов був застрілитися. Та примирився з фактом, давши клятву, що в майбутньому нікого вже нерозсудно не пожаліє, хоч би звався навіть Шевченко, не тільки Спасибенко.

Поки Хмара поповнював полк у селах попід Чорним лісом — зв'язуємося з Холодним Яром. Там все по старому, за нами не плачуть, — благословив Петренко гуляти далше. Про історію з авто вже знав, — була холодноярська розвідчиця у Кам'янці, як тріумфально верталися чекісти, волочучи за авто вбитих „бандитів“. Спасибенко у Кам'янці „герой дня“. Гримав Петренко у записці, що не відставили авто відразу до Холодного Яру. Шоферів між холодноярцями є декілька — можна було авто колись до Кам'янки ускочити і серед дня — „сміху“ наробити.

Обмундуруваши будьоновськими рештками „новобранців“ — йдемо на Херсонщину. Проходимо шляхом, що ним, минулого року, везли мене і Зінкевича, зв'язаних, до елісаветської Чека. Відшукали далше і могилку трьох холодноярців, розстріляних тоді при шляху. Заспівали хлопцям „Заповіт“.

Одного дня довідалися, що в недалекому селі над Інгулом, дере развйорстку продовольча комісія із Елісаветграду. Ночує там.

Робимо перехід і як тільки стемніло — комісія сиділа вже пов'язана у сельраді. Як і звичайно, у продовольчих справах, — переважно молоді жидки. Ані в голову їм не прийшло боронитися або втікати від „будьоновців“. Навпаки, комісар, при нашому в'їзді до села, чуло стиснув руку Хмарі й мені, пообіцяв дати вівса для коней та сала і яєць для „червоноармійців“. Ну, а ми за те можемо йому завтра здерти з села, що належить, бо... чортові хахли страшно несвідомі й не хочуть стільки дати, як він вимагає. Вже і арештував і шомполів декому казав всипати — не помагає... Позакопували у землю і кажуть, що нема... А людей, щоб притиснути добре село, у нього замало... Всього п'ятнадцять продармійців та начальник місцевої міліції... Та з того — мало користі, — слабохарактерний, — не хоче ні кричати ні бити.

Вислухавши з коня комісарову мову — кажу йому, щоб негайно зібрав до сельради всю комісію, бо за нами банда Хмари гониться — будемо їй у цьому селі бій давати... Комісар пустив душу в п'ятки і погнав продармійця, що був при ньому, збирати своїх. Налякана комісія, якстій збіглася до сельради, ну а роззброїти й пов'язати всіх — було для Загороднього на пару хвилини роботи.

Поставивши коней, ідемо із Хмарою до сельради. Господар, що знав чорноліського полковника з минулих рейдів — відпроваджує нас.

— Там, пане полковнику, із тими харцизяками — нашого волосного начальника міліції арештували... Так той... Його б можна відпустити... Свій — українець, добрячий чолов'яга...

Махаю рукою.

— Знаєм ми тих „своїх“! Минулого року, помилували ми такого „свійого начміла“ — так він потім віддячився...

— Та як уважаєте... А тільки, на правду шкода... Добрий чоловік... Для злодіїв строгий, а що для чесних селян — нікому кривди не зробив... Ще й вступався часом, от хочби перед отими живодерами...

Коло сельради юрба селян, переважно жінок. Поприходили з киями та рогачами — хочуть комісію бити за кривди, що їм чинила. Хмара вихопив у якоїсь цокотухи рогача і погнав ним юрбу від сельради.

— Киш до хати, одне з другим, як не хочеш, щоб тобі її завтра спалили!..

Озлоблена юрба забувала, що за хвилини гніву — село може страшно відпокутувати. Донести владі, що самі селяне з комісією розправилися — знайдеться хтось у селі напевно. Ми комісію „арештували — ми з нею і „порядок зробимо“. Самі за те перед червоними відповідаєм, — а нам розлогих шляхів України — не спаять.

Комісія „засідала“ у сельраді на лавках попід стінами. З краю сидів кремезний чоловічина у шинелі із міліцейськими петлицями. Глянувши в обличчя — починаю пригадувати собі де я його бачив. Ну, безперечно, десь із ним зустрічався, але де, коли? Підходжу до нього.

— Ви начальник міліції?

— Так. Я начальник володимирської волосної міліції.

Почувши низький приємний баритон — усміхаюся до нього. Перед очима відразу стала „буци-

гарня“ у Володимирці, до якої вкинули мене і Зінкевича, зв'язаних дротом, з порозбиваними прикладами обличчями і тілом. Цей самий барітон ласкаво питає: „Може ви, хлопці, їсти хочете?“ Не їсти хотілося — спрага мучила... Не дозволила варта розв'язати рук, — став начальник міліції на коліна і напоїв мене і Гната квасним молоком із гладущика, — сам приніс його із села... Як і тоді — ворухнулося в грудях почуття теплої вдячності.

— Ви мене не упізнаєте?

Начміл зніжковів. Упізнати, звичайно, не міг. Бачив мене раз у півтемряві, а до того — так „розмальованого“ червоноармійськими кольбами — що й рідна мама не впізнала би. Бідолага намагався розгадати на моєму обличчі — що криється для нього за моїм запитанням: зле чи добре? Покрутив заперечуюче головою.

— А пригадуєте, весною, везла червона кіннота двох повстанців через Володимирку... Ночували зв'язані у вашій „холодній“... Молока квасного ви їм приносили...

Начальник відверто усміхнувся.

— Невже то ви були?

— Так. Один був я.

— А що з тим, другим?

— Загинув.

— Я, правду сказати, думав, що оба в дорозі помрете... А скажіть правду... Що ви зо мною зробите? Вб'єте?

— А як ви думаете?

— Скажу вам правду. Поки з вами не розмовляв — то був певний, що піду разом з оцими, — кивнув бровою на комісію, — в Інгул під лід.

Бож так уже ведеться... Тепер сам не знаю, що думати...

— Ви показували тоді начальникові варту партбилет. Ви комуніст?

— Був колись щирим комуністом. Тепер, от так тільки, по старій пам'яті — член партії... Я шахтар із Донбасу, — а ми майже усі були комуністами... Потім побачив я, що не те то все, за що ми боролися... Не можу дивитися на ті всі несправедливості, що діються... Вб'єте мене тепер — не зробите совітській власті шкоди, а собі користи...

Відводжу набік Хмару.

— Подаруй мені цього начальника, — хочу йому за квасне молоко життя подарувати.

— Про мене... Даруй...

Загородній, пригадавши, певно, Спасибенка — запротестував. Та Андрій мене підтримав.

— Голосую — за. Мене й селяне за нього просили. Тільки не забувай, що як тих поб'єм, а його пустимо, — довго не натішиться: розстріляє Чека — скажуть, що зв'язок з бандитами має...

Розмовляю ще окремо з начмілом, що сам знає, що як відпустимо ми — то Чека не помилує. Даю йому підходящі документи на інше прізвище, даю грошей на дорогу. Виводимо усіх „арештованих“ разом із села. За селом, над річкою, передягаю начміла у цивільний плащ і шапку. Дороги тут розминалися: начальник міліції йшов до залізниці, щоб крадькома відїхати на Кавказ; продовольча комісія — направлялася в Інгул — рибу під льодом ловити.

Тієїж ночі, робимо перехід аж під самий Єлісаветград. Ранком зліквідували чоту елісаветградської кінної школи червоних командирів, що ви-

їхала з міста на тактичні вправи. Курсанти прийняли нас, звичайно, за своїх і, розминаючись із нами на шляху — навіть не зауважили, як попали під наші шаблі. Співали собі вистрункуючись у сидлах, щоб показати „будьоновцям“ які вони молодці.

Зробивши з вісімдесять кілометрів походу — стаєм відпочивати у Великій Вищі. Місцева советская власть радо нас вітала. Не зачіпали її, намітили лише пару шкідливіших типів, щоб „арештувати“ їх при виході.

Увечорі довідуємося, що в недалекому селі, заночував якийсь відділ. Мало людей — багато кулеметів. Видають себе за „ударную групу“ Чека, але Хмарин звідун, що приніс ту відомість каже, що то щось „підозріле“. Чи, бува, не партизани...

Пішла в розвідку Катря і, не забарившись, вернулася підводою. З нею приїхали степові повстанські ватажки — Терещенко і Копач. Терещенко — невисокий огрядний чоловічина, з великою чорною бородою — сердешно привітався з Хмарою, з яким давно знався. Копач — інтелігентний діяльний повстанець, що стратив свій відділ в нещасливих боях з червоними. Оповідають, що „підозрілий“ відділ — то врангелівський Дніпровський партизанський загін. Власне, врангелівський тільки „з походження“. Командує ним колишній старшина „синьожупанників“ — поручник Баранів, полтавець, мобілізований Денікіном. Крім нього, у відділі двадцятьодин чоловік, на семи таврицьких тачанках: тринадцять українців — рибалок з Озівського побережжя, — вісім українців — кубанців. Озброєння відділу: автоматичні ре-

вольвери, переважно „кольтч“, бомби і... чотирнадцять новеньких англійських кулеметів, з великим запасом набоїв. До кожного кулемета майже п'ятьдесят кружків — тобто по дві й півтисячки куль. Відділ зформувався у врангелівській армії, за ініціативою Бараніва, ніби то із завданням шарпати червоне запілля понад Дніпром. В дійсності, Баранів мав досить божевільний плян: вискочити з Криму і з цим невеличким гуртком — продертися через цілу Україну до українського війська. Заскочений в час підготовки побідним червоним наступом — не відступив разом із Врангелем у глиб Криму. Прорвався вночі крізь червоні й махнівські частини і пішов на Україну тим самим шляхом, що вони наступали, — через Сиваші. Комишеві джунглі Гнилого моря — його рибалки знали з дитинства, — знали куди і як іти, щоб льсду не заламати.

Терещенко і Копач зустрілися з Баранівим вже поцейбіч Дніпра на Запоріжжі. Прилучилися до нього, щоб разом до Збруча мандрувати. Із Запоріжжя мусіли виривати як скоріше, бо там товчеться, як Марко по пеклі, батько Махно. Гонений 1-ою кінною армією Будьонного, перескочив по льоду Дніпро і сильно туманного дня — врізався несподівано для самого себе в колони 2-ої кінної армії Жлоби, що йшла до Дніпра, загородити Махнові шлях на Правобережжя. Розігнав ту армію так, що тиждень потім збиралася. Перемішавшись на шляхах — противники розминулися. Махно втратив свої гармати і обоз, що мусіли триматися шляхів, натомість захопив гармати і обоз 2-ої кінної армії. Тепер виробляє у степах понад Дніпром такі „маневри“, що червона кін-

нота ганяється за ним кругами, як пес за власним хвостом.

Зустрічі з нами Терещенко і Копач раділи; приїхали із заміром об'єднати Бараніва з нами. Хмара заклопотано чухав потилицю.

— Та воно не погано... Чотирнадцять „люїсів“... Пустити таку пачку під бік, так вона тобі полк у п'ять секунд висіче... А чи ти певний, — звернувся до Терещенка, — що то не фортель якийсь большевицький, з тим Дніпровим загоном?..

— Не сумнівайся. Вони ж при нас, по дорозі — не один десяток червоних на той світ відправили... Кінну групу чекістів, разом з'кіньми — у пень висікли з кулеметів...

Копач залишається в нашому штабі, а ми з Чорнотою, в супроводі Терещенка — ідемо „у свати“ до Бараніва.

Баранів — чисто виголений „джентельмен“ в англійському офіцерському однострою без відзнак. Поривисті легко нервові рухи, гострі сірі очі, міцно затиснуті уста. Вичувалося в ньому при звичаєння і вроджене уміння командувати.

На наші „будьоновки“ поглядав недовірливо. Порозмовлявши з нами і вислухавши запевнення Терещенка, хвилинку думав.

— Добре. Ви залишитесь тут, як заложенники, а я з Терещенком поїду до вашого штабу; подивлюся й порозмовляю сам.

Поки одягався — зайшла розмова про Махна. Андрій „дипломатично“ питає, чому він утекав з району його операцій, — можна ж було приєднатися.

Баранів презирливо стиснув губи.

— Я, з тією сволочю не хотів і не хочу мати діла. А треба признати, що він червоним сильно поміг... Я Врангелеві не ворог, могли собі його чорти і забрати, але... трішки пізніше...

Одягнувши поверх англійського убрання звичайну московську шинелю, елегантно попрощався і вийшов.

Чуємо, як за вікном різким тоном наказує своєму заступникові приготувати кулемети і до його повороту — нікого близько не підпускати і ніким в жадні переговори не вдаватися. Дніпровий загін й усі тачанки — стояли в двох великих господарствах Коней із тачанок не випрягали, набоїв і кулеметів з них не здіймали. Половина загону вартувала, друга відпочивала. Чорнота, зустрінувшись із землячками — кубанцями — мав невичерпані теми для розмов. Я волів тим часом поспати на лавці. Баранів вернувся підранок і привіз записку від Хмари, щоб ми вже до полку не їхали, бо він рано йтиме через село де ми були.

Приєднавши до себе групу Бараніва, обминаємо Єлісаветград і йдемо далше в степ.

В німецькій колонії Старий Данціг — зліквідували великий продовольчий загін, що обдирав колонію і прийняли на захоплені під Єлісаветградом курсантські коні — два десятки охотників — молодих німців. Певніше, ніж брати поповнення у незнайомих українських селах. Нові козаки розмовляли, звичайно, українською мовою і мали добру рису: ненавиділи червоних москалів без межі і краю.

Ідемо далше вознесенським трактом. Хмарі забагнулося зробити рейд від Чорного ліса — до Чорного моря.

Рух затруднювала ховзка ожеледа, що по відлизі вкрила дороги й збивала з ніг коней. Треба було перековувати на гостро значну частину коней, що не були належно „взуті“. Фабричного цв'яха — охналя та гострого гвинта до підкови — годі було дістати хоч би й на вагу золота. Треба було вибирати в руху великі села і містечка, де було більше ковалів і поступово перековувати, починаючи від роблення цв'яхів.

Підночовуючи в Рівному, довідуємося вночі, що в недалекому Веселому Куті — ночують загони „батька“ Махна. Розбуджена Катря, поїхала поглянути і, як стара знайома „батька“, порозмовляти з ним на теми „поточної політики“. Заодно вже попередити про наше „будьонівство“, щоб махнівці нам „за спасибіг“ чосу не дали.

Ще Катря була, певно, вполовині дороги, як до нас приїхав махнівський роз'їзд: дванадцять кінних і одна тачанка з кулеметом. Спокійно підїхали до нашої застави і попросили відвести їх до штабу. На вимогу — здали не вагаючись зброю, залишили коло застави тачанку. У штабі зовсім не в'язалися нашим будьононським виглядом і начальник роз'їзду заявив змісця, що він посланий самим батьком, щоб зв'язатися. Показав посвідку. Штамп і печатка: „1-а українська повстанча армія імени батька Махна“. Чому не батькова, лише „імени батька“ — було таємницею того, що укладав текст, а може й самого батька.

Хмара питає, як вони так відважно до нас приїхали, не звертаючи уваги на наш червоний вигляд.

Начальник роз'їзду усміхнувся.

— Ми ще до Кута не дійшли, а вже знали, що тут стоїте, та хто такі... У нас дівчата — розвідчиці — меткі... Як би не ви, а дійсно будьоновці тут стояли, так ми ночували б не в Куті, а тут, — а будьоновцям — пухом сира земля б уже була... Ми їх давненько вже поперед себе не бачили — все за нами бігають.

— У нас і свої будьоновці є — тільки правдиві.. Цілий полк донців від Будьоного до батька перейшов... Тепер рубають червоних, аж дрантя летить....

Приглядаюся до махнівців... Звичайні собі добрі хлопці — катеринославці, одягнені на козацьку „моду“. Нічого „анархістичного“ в них не було, — нічого сенько, здається, з ідеї анархізму вони й не тямили. Говорили про селянську революцію, селянську самостійну Україну і вірили в щасливу зорю свого ватажка, як не кожний чернець у Бога.

Катря вернулася підранок. Розмовляла з Махном — передавав, щоб затриматися у Рівному, — ранком буде переходити — хоче порозмовляти.

Перед полуднем почали зупинятися в Рівному махнівські відділи. Приглядаємося до цієї, будь-що-будь, поважної сили. Кіннота — хватські хлопці на добрих конях, сотні тачанок з кулеметами, гармати — по восьмеро коней-змійв у кожній... Прапори чорні й жовто-блакитні, — останні, як говорили, махнова дружина — Гандзя Кузьменко — свідомо українка — для відділів сама пошила й повишивала. На національному прапорі вишитий напис: „Хай живе селянська революція“ — на чорному: „Да здравствует анархія, смерть узурпаторам!“ Чорт розбере — що за

„програма“... Багато махнівців у широких козацьких шараварах, співають українських пісень

Проїхав полк махнівських будьоновців у рогатих шапках з червоними зірками. Вгляdivши наші „будьоновки“ — донці махають руками: „Здорово братішкі! Дайош Ростов!“

Сам батько приїхав у критій кариті запряженої чотирма кіньми; залічував на поході, не знаю котру там зряду, рану. У каритах-же, — де їх тільки „батько“ видрав? — їздили й інші ранені й хворі махнівці.

Була неділя чи якесь овято — народ саме виходив із церкви, як зупинилася коло неї карита з Махном. Спираючись на костур і підтримуваний під руку дружиною, „батько“ висів і на очах юрби селян-богомольців, віддав земний поклін перед церквою. Потім казав собі закликати церковного старосту і винявши з кишені жменю золотих п'яти-і десяти-рублів — висипав їх у пригорщу старости.

— На святий храм від раба божого Нестора... Хай батюшка молиться за успіх нашої селянської зброї... Староста — сивий дідуган, із сльозами в очах поцілував рамено „вождя селянської армії“. Христилися й зідхали навколо баби...

Стримуючи нечемні усмішки, приглядаємося зблизька до тієї комедії... Анархіст „батько“ бо анархіст, не признає анархія ні Бога ні церкви, та.. „раб божий Нестор“ — знає чому бублики в Одесі, знає на якій струні українському дядькові заграти...

Представляємося „батькові“ і отримуем запрошення прийти до штабу, — затримається Мах-

но у Рівному довше, матиме тут засідання воєнного суду...

За півгодини, ми у п'ятерьох сиділи в хаті де примістився штаб Махна і розмовляли з „батьком“. Не було з нами Копача, що як старий приятель махнової дружини, що знав її ще з Пісчаного Броду, розмовляв із нею в другій хаті, не було і Бараніва, що не бажав собі з Махном розмовляти і руки йому подавати.

При розмові розглядаю уважно легендарного „батька“. Невисокий зріст, „поетична“ чуприна, обголене землисте обличчя — вимучене й хворобливе, як у сухітника. Непоказна постать — лише в запалих очах поблискувало „щось“, що робило його божищем махнівської орди, що давало йому необмежене право деспотично розпоряджатися життям і смертю всіх разом і кожного підвладного зокрема. В розмові „батько“ чувся певно, може аж занадто певно, але те „занадто“ — не виглядало гротесково. Вичувалося, що цілий Махно — це клубок розшарпаних нервів загнущаних міцною волею. Тридцятилітній „вождь селянської армії“, що його „академіями“ було дванадцять років царської каторги, про справи боїв і походів — говорив до речі, тоном фахівця. Зате в політиці — мішав горох з капустою... Гасла і думки, що їх висувала сама стихія українського села — перемішував із гаслами й думками теоретичного анархізму, запозиченими, очевидно, у „золотоустих“ стовпів російської партії анархістів — Воліна, Аршіннікова, Барона та інших. Вилякані большевиками з московського Олімпу — вони знайшли собі неспокійний притулок у рево-

люційно-воєнній раді „наполеона“ українських степів.

— Скільки тепер, батьку, війська маєш? — недескретно запитав Чорнота.

„Батька“ питання не вразило.

— Під Кримом мав більш двадцяти тисяч. Частину червоні роззброїли та розстріляли... А то розбіглися по хатах, поки знову покличу... Отут, двома шляхами, йде може півшоста тисячі... А ви що, може приєднатися хочете? Непотрібно. Я й цих розжену в різних напрямках. Тепер об'єднуватися в більші групи неможна. Розіб'ють. Треба шарпати червоних всюди, невеликими відділами, — не давати їм ніде спокою... До мене ось Маслак із полком донців від Будьоного перебіг... Так я його тільки, десь під Києвом, за Дніпро виведу і пошлю на Дон повстання робити...

Говорив це тоном, як би казав: „Ось виведу хлопця за ворота і пошлю до склепу за папірсами...“

— Вибач, батьку, за питання, — одізвався Хмара, — чому ти з червоними москалями проти білих об'єднувався?

— А мені що?! У мене засада бити білих, поки почервоніють, а червоних поки побіліють!..

Хмара усміхнувся.

— Та то ми вже чули... А все таки лекше було б червоних бити, як би під Кримом фронт ще був...

— Наплювать мені на фронт! Ті дурні у Кремлі — головою у вогонь самі лізуть. Ще рік такої політики і — будемо мати увні сто, тисячу селянських фронтів! В Україні, Росії, на Дону — всюди! Селянська революція, право кожного на-

роду, міста, села — на улаштування собі життя по своїй вподобі — мусить перемогти! А Врангеля треба було зарання підсікти, щоб положення не використав... Червона армія з Врангелем охоча була битися, а подивимося — як то буде на фронті з батьками і братами!.. Чи не посиплються на наш бік полки!..

— Віриш, батьку, в перемогу селянської революції?

— Вірю.

В цьому короткому „вірю“ — була дійсно тверда віра. Хто знає, як би „найбільший дурень“ у Кремлі, не змінив був круто того року внутрішньої червоної політики — чи не здійснилося „батькове“ віщування про тисячу внутрішніх фронтів... Якийсь штабовець доложив, що далека розвідка доносить про наближення будьоновців. „Батько“ зневажливо махнув рукою.

— Вспієм. Босими кіньми ще довго слизгатися будуть... Голота... Коня не має чим перекувати, а у мене всі коні на енівських гвинтах...

— А деж ти, батьку, береш? — зацікавився Хмара.

— А ти, певно, теж охналі на поході у ковалів робиш? Всі ви про кожух — зимою думаете... У мене кожний козак ще з літа на дві гострих перековки — нерухомий запас возив. Та ще у врангелівських складах англійських підків, охналів та гвинтів набрав.... Я тепер воджу Будьонного, як коропа на вудці. Я сто верстов за добу увійду, а він їх три шкандибає... Коні підбиваються, не доглядає їх козачня — на селян спускається, міняє коней у селах, — а що той селянський кінь, хоч

би й найкращий, варта — як він до сідла і походу не призвичаєний!...

У мене, не догляне козак коня — голзву відрубую!

Права рука батька — чорноморський матрос Щусь, нагадав Махнові, що судді з полків чекають.

— Кажі хай увійдуть. А ви, — звернувся до нас, — підждіть кілька хвилин, умовимося ще куди вирушати.

Хмара загикнувся було, що хоче до моря прогулятися. Махно засміявся:

— Таж звідтіля облава на мене йде! Як перекоочиш через дві дивізії — гуляй! Піджди — у мене суд скорий... Сідайте за той стіл.

Увійшли чотири представники з частин до военного суду. Мали судити фуражира з кулеметного полку, за те, що він, видані йому штабом гроші на купівлю вівса і харчів для козаків — пропив і під п'яну руку пороздавав веселим молодіцям. Актів жадних не писалося. Головував сам Махно.

Варта ввела підсудного — гарного поставного хлопця у бекеші. Обличчя вже мав списане нагайкою — видко „батько“ вже з ним „розмовляв“

Махно вп'явся поглядом в нього як яструб в курча.

— Де гроші товариські?! Пропив?!

— Помилуй, батьку! Затемнення на мене зайшло.....

— Я тобі довіряв?! Товариство тобі довіряло?! — Пошол вон!

Варта вивела підсудного.

— А може-б так, батьку, прочухати шомполами — та й хай би вже так було... Хлопець бойовий, заслужений, — ще нам придасться... — не сміливо одізвався один із суддів.

Махно вдарив до стола долонею :

— Розстрілять !

— Ну то — розстрілять... — одізналося чотири луни за столом. Суд був скінчений. За хвилину на городі бухнуло два постріли. Присуд був виконаний.

Умовляємося з Махном, що вийдем із Рівного в одному напрямку, а потім він піде в напрямку Києва, а ми на Умань, відтягаючи на себе частину будьоновців.

За кілька хвилин вже гупали червоні гармати, що обстрілювали махнівські роз'їзди. Виступаєм усі. Прикривати відворот, відбити можливий напад доганяючої червоної кінноти — залишається в лаві, на полях за Рівним, із півтора тачанок, кожня запряжена трійкою добрих коней. Була це може п'ята частина кулеметного полку. Я залюбувався маневруванням тачанок на полях. Таж кіннота, лише... замість коня — три коні з міцною бричкою, замість їздця з шаблею і рушницею — три вояки із станковим кулеметом. Півтора тачанок кулеметів — сімдесятп'ять тисяч куль на хвилину... Хай тут кіннота „вкусить“ на відкритих полях. Український степовий „бандит“ Махно — перший показав полководцям модерних армій, що кулеметна частина — може бути окремою тактичною одиницею...

Відділяємося від махнівців на очах будьоновських роз'їздів на обрії. Ще до вечера ув'язалося за нами два будьоновських полки — по п'ятьсот

— шістьсот шабель кожний, з дивізіоном легкої артилерії на додаток. Ув'язалися і вже не покидалися. Другого дня довідуємося, що один із тих полків, як на сміх, саме був 84-ий полк, що під його прапором ми партизанили, а документами його ад'ютанта — я послуговувався.

За Глодосами догнав він нас у відкритій степовій місцевості, серед - дня. Коні, видно, мав кращі від інших полків і хоч не в силі був нас наїсти, але й не відставав, не спускав нас з очей.

Можна б було і дати йому бій, лише той бій для нас був безцілевий, невартий жертв. А як би підоспів до будьоновців ще й другий полк — міг би для нас зле скінчитися.

Ситуацію розв'язав Баранів. Ізсадив в руху чотирнадцять своїх „люйсістів“ із запасовими кружками в торбах і заліг із ними за високою порослою сухими бур'янами межею обабіч дороги. Покинувши Бараніва — йдем рясю дальше. Будьоновці здоганяли нас теж колоною. Задивлені за нами, попали під вогонь чотирнадцяти кулеметів з віддалі — кількадесять кроків. Перший ескадрон — поліг майже весь. Злякавшись такої несподіванки, полк повернувся і дав драпака. Затримуємося і посилаєм тачанки за „люйсістами“. Баранів привіз із собою щей раненого будьоновця. Той оповів, що червоні приймають нас за донців-будьоновців, що перейшли на бік Махна. Даний приказ — щоб там не було, а догнати і знищити „зрадників“. Відв'язавшись від погоні — повертаєм увечері в напрямку Голованівська. Відпочивши перед ранком пару годин — знову міняєм напрямок. Та пополудні — будьоновці, оба полки разом, — знову вже наї-

дали нам на хвіст. Перемучивши коней — дають нам ніч відпочити. Удень знову перегони, — гонимося й наступної ночі. Так, з короткими перервами, кілька днів і ночей. Беремо нарешті махнівську тактику і останками сил робимо за добу майже стокілометровий зикзакуватий перехід. В'їдливі наганячі — загубили наш слід.

Відпочиваємо в селах на межі Уманщини й Поділля. Ховаємо старанно правдиве обличчя і для святого спокою — не зачіпаємо навіть чекістів, що самі в руки лізли. Та одного дня таки не втерпіли. Стояли у якомусь селі над Ятранню, як сам приїхав у гості до нашого штабу, районний уповноважений Чека. Правдивий москвич — душа на распашку, — привіз самогону, — захотілося йому випити з „доблестними будьоновцями...“ Може був би собі випив і поїхав далі — так захотілося йому, п'яному, похвалитися — як то він майстерно з „бандитами“ петлюрівськими розправляється.

— У мене, брате, — московщив він обнявши Хмару, — нема, щоб бандит не признався, що тільки схочу...

— А що — б'єш?

— Бити — це дурниця! Не кожному биттям язик розв'яжеш... У мене в Чека — льох. Зовсім темний льох. А я в ньому — тримаю — ха-ха-ха! — звичайну величезну стару свиню — у куркуля забрав. Жерти їй не даю нічого. Так — раз на три чотири дні — кавалок м'яса вкину, щоб не здохла. Розумієш — чому м'яса? — Ось слухай... Як попадеться в руки який бандит, — не хоче признава-

тися, — я його увечері туди... До свині... А вона здичіла вже зовсім — розумієш? Бандит думає — ха-ха-ха! — хто зна який звір! Розумієш? Зовсім темно! Як вона його поганяє там по кутках, як обгризе йому — ха-ха-ха! — пальці та литки — кричить: „Заберіть мене звідси — все, що хочете скажу!“. Правда — ловко — га?!

Або — у повітовій Чека, та й всюди — стріляють... На кожного бандита — набій, дураки, псують. Шум роблять... Крови, мозків наляпають... По-що це?! У мене в містечку — ніхто ще вистріла в Чека не чув!.. А бандитів, брат, нищу без кінця!..

— Щож ти їх ріжеш чи вішаєш?

— А ось — дивись! Власний винахід!...

Чекіст витягнув із-за халяви патичок, щось ніби „юрок“ до в'язання снопів. Потім виняв із кишені сплетений з тоненьких ремінців шнурок із зв'язаними разом кінцями.

— Бачиш? — От тобі цілий інструмент! Ані шуму, ані крові!.. Отак заложив шнурочок на шию... — Чекіст одягнув собі через голову шнурок. — Заклав осюди патичок... Покрутиш кілька раз — і готовий!...

Хмара, що уважно слухав — встав.

— А - ну - ну, чекай, як то робиться — хочу добре придивитися...

— Ну, кажу-ж тобі — отак! Сюди закладається, а отак перекручується....

Хмара взяв у свої руки патичок і легенько закручував петлю на шиї. Потім крутнув із силою раз, другий, третій...

Чекіст вхопився руками за шию, захрипів, по-синів виваливши язик і з хрустом горлянки та по-звонків — визяпнув духа.

Потримавши якийсь час для певности — полковник пустив патичок і посміхнувся.

— Дійсно добрий спосіб... ні шуму — ні крику...

Знявши „інструмент“ — заховали уповноваженого під ліжко й закликали з другої хати чекіста, що поганяв коні у бричці, що нею уповноважений приїхав. І той відійшов без шуму і крови — на лоно Авраама. Потім оба тихо пірнули під лід Ятрані, а на бричку поставили кулемет.

Може хто бачив, як несли в мішках трупи і вкидали їх в ополонку, може який тайний чекіст упізнав коні й бричку свого начальника, — але зникнення уповноваженого — розмаскувало і знову стягнуло на наш полк червону кінноту. Тим разом вже „котовців“.

Знову почалися виснажуючі нічні переходи, знову нервуючі напади і сутички. Кілька разів обстрілювали нас із лісів місцеві повстанці, та ми уникали контакту з ними.

Хмара хотів вести полк до Чорного ліса, щоб відпочивши добре — йти знову в якийсь рейд. Терещенко, що був тепер за начальника обозу — підібрав собі однодумців й запекло „агітував“ в полку, щоб іти закордон, на об'єднання з українською армією. Тим більш, що до Збруча було вже нам ближче ніж до Чорного ліса.

Знаходило це живий відклик в душах перемучених партизанів і козаки почали натискати на полковника, щоб вів їх за кордон. Хотілося закордон, до свого війська Загородньому, мріяв про

те Баранів... Не від того були і ми з Чорнотою. Стримувало нас те, що не мали дозволу від отамана Холодного Яру, — виправдували себе в душі тим, що як полк піде, то будемо змушені піти з ним. Вертатися з Поділля на Чигиринщину самій холодноярській кінноті — було аж занадто небезпечно. Підемо за кордон, а весною, як наша армія почне знову операції — прорвемося з чорнолісьцями знову до своїх, — заодно й зв'язкову службу виконаємо... Так ми собі з Андрієм міркували, та голосу в тій справі не забирали. Як Хмара постановить — так і буде. А чорноліський полковник, що влітку мав велику охоту пробитися до фронту — не мав тепер зовсім охоти йти до Збруча. Стримувала його непевність — де українська армія? Що з нею діється? Чуткам про її переформування, поповнювання і переозброювання для війни на весну — чомусь не довіряв... Як лізли до нього козаки із розмовами на ту тему — сердився.

— Ну чого скиглиш один з другим?! До весни недалеко! Почнуться бої, буде фронт — підем тоді пробиватися!

Та... до весни ще було далеко... А хлопці, що, хто другий, хто третій рік уже партизанили — були перемучені... Тиснули знову морози із завирюхами, а червона кіннота що-ночі чи ранку — випрошувала тріскотнею кулеметів із теплих хат і підганяла в походи, що й кінця їм невидно... До двох полків „котовців“, що лазили по наших п'ятах — долучився ще й полк „червонців“ із чортівсько в'їдливою кінною батареєю гармат. Гнали нас Гайсинщиною вздовж Бога. Відв'язатися було важко, бо й місцевість для нас незнана, і „советская власть“ була тут вже зорганізована, —

з усіх боків давали червоним відомости про наш рух.

Хмара заявив, що має вже досить Поділля. Треба випередити червоних на добрий перехід, а тоді звернути праворуч, ще один перехід — аби тільки коні витримали — і через Звенигородщину — у свояси.

Заночувавши ніби то у якомусь селі й розвідавши, що червоний полк у сусідньому дожидає на решту частин, що відстали — робимо вночі з сімдесять кілометрів. Переходимо дві залізниці й рано стаєм на короткий відпочинок вже на Липовеччині. Та ніхто не спішився притулитися десь щоб передріматися годинку... Перемучені до краю партизани, довідавшись, що будем повертати назад до Дніпра — блукали по вулиці з сонними потемнілими обличчями і гуртками радилися. Прийшла до Хмари делегація — полк хоче поговорити з полковником про напрямок дальшого походу. На дворі мороз і заметіль... Нема мови про те, щоб на дворі „мітінгувати“. З тривою в душі дивлюся на Хмару. Бо... так хотілося, щоб полк ішов на Захід... Так хотілося хоч два три дні спокійно поспати... Можна, звичайно і в землянці у Холодному Яру — та так до нього далеко! Втричі дальше — ніж до Збруча...

Вислухавши делегатів, чорноліський полковник сонно поклав голову на стіл і, здавалося, забув про все. Йому теж хотілося спати... Добу, дві... Потім змучено підвів голову.

— Хай кожна чота пришле до мене сюди двох чоловік. Та хай всі козаки знають, що як вони потім скажуть — так буде.

Козаки пішли. Хмара втомлено оглянув нас усіх, що були в штабі.

— Це через тебе, батьку бородатий, козакам закордону забагнулося... Ти все про те торочиш і на стоянці, і на поході...

Терещенко підтвердив рухом голови.

— Казав, полковнику, і кажу — що це найкраще, що можемо зробити. Не для відпочинку -- а... усіх повстанців і партизанів — треба за Збруч у регулярні частини гнати. Більше діла буде.

Полковник сказав скликати усіх старшин. Прийшли висланці з чот. Простора хата заповнилася вщерть. Хмара підвівся.

— Чую, що хлопці хочуть, щоб я вів полк за кордон, до нашого війська. Як би воно фронт тримало — повів би не вагаючись. Тепер не маю охоти — бо не знаю куди і кому на потіху заведу вас. Ходять чутки, що наша армія за Збручем реформовується і готується до нових боїв з червоними. А я думаю, що як би так було — досі б знали ми про те напевно, а не з чуток. Прийшли б зв'язки, кричали б про те большевики у газетах... А то ніхто нічого — як би не існувала. Чи ж не краще заждати поки напевно справа виясниться?! Потомлені усі?... Тай я не залізний... Підем до Чорного ліса — відпочнем... Досі не питався я полку, куди він хоче іти... Куди вів — туди йшов... Та коли вже так справу поставлено — будем „мітингувати“... Говоріть свої думки... Послухаю, як не засну...

Говорив Терещенко. Недовго. Та переконливими у його мові були дві речі. Оповів, що зустрічав на Запоріжжі полонених, що верталися із Польщі. Оповідали, що українську армію у Гали-

чині на власні очі бачили, із старшинами і козаками розмовляли... Поповняється і переформовується... Польща теж, на весну, ще до війни готувиться... А зрештою — чим ми ризикуєм?! До Збруча залишилося нам коло двохсот кілометрів... Хай на чотири, хай аж на п'ять днів ходу, щоб коней не різати... Шкода вже завертати... Перейдем кордон, не сподобається — відпочнем тиждень — і гайда знову на Україну...

Нікому в голову не стукнуло, що „закордон“ — то не Чорний ліс... Не сподобалося — наплювати...

Говорили старшини та представники чот. Власне, говорила за них сама втома, говорило бажання відпочити, бажання вилізти з неспокійного партизанського життя і воювати вже у війську, маючи ворога перед собою — а не з усіх боків. Просили усі полковника, щоб вів за Збруч.

— Ну, як мітінгувати — то вже по всіх правилах, — намагався усміхнутися Хмара, — хто за тим, щоб за кордон — піднести руку!

Пдінесли руку всі до одного. Повагавшись хвилину — підносимо і ми з Андрієм.

Полковник викинув останній „атут“.

— А щож то ви, панове, думаете — що піти за кордон — то із Чорного ліса на Херсонщину?! Понад кордоном червоні частини стоять... Ціла армія, напевно...

— Проб'ємося!.. Загула відповідь.

— Пробитися, звичайно, можна, але треба добре місцевість знати... А я в своєму житті — на Поділлі ніколи не був... Хто із вас знає?

Хочу сказати полковникові, що приграничні повіти знаю, та Терещенко мене випереджує.

— Не турбуйся, полковнику! Місцевість знаю добре — увесь дев'ятьнадцятий рік там товкся... Покажу тобі дороги поміж лісами до самого Збруча.

Хмара обернувся до Терещенка.

— Твоя думка перемогла, ти знаєш місцевість — відсьогодні ти командуєш полком і ведеш його за кордон. Я тобі за помішника буду...

Терещенко спробував відпекуватися — та Хмара від свого рішення не відступив.

Щоб не прогаяти з трудом здобутої віддалі від червоних, не затримуємося довго на відпочинку. Вирушаєм із села на Схід і поблукавши по лісових і полевих дорогах — беремо курс на Захід. Червоні того дня нас не догнали, можливо що й слід згубили. Та другого дня підвечір, відпочивши вже цілої пів ночі — зіткнулися, між Немировом та Брацлавом, з новим полком ворожої кінноти. Видно був теж поінформований про „бандитів“ у будьоновках, бо не задовольнившись тим, що ми, порозмовлявши, мирно розминулися з його роз'їздом — ув'язався за нами. Та, чи не був певний своїх сил, чи не мав певности, що ми — не свої — до бою не рвався. Йшов слідом, захищуючи всі міри охорони себе. Щоб відірватися від нього — робимо знову довший нічний марш. Рано, коло містечка Красного, під'їжджаєм до високої могили полковника Нечая, що стоїть при дорозі. Ідучи попереді коло Хмари і Терещенка — оповідаю їм історію, що чув її колись у Красному. На тій старій могилі славного козацького ватажка — стояв новий хрест-пам'ятник. Не був то пам'ятник Нечаєві... Місцевий поміщик — поляк, на землі якого стояла могила — завіщав перед

мерттю, щоб поховали його на Нечаєвій могилі. Ну й поховали. Поставили хрест, що за життя його ще собі дідич приготував. Другого ранку — знайшли тіло поміщика на полі коло могили, а могила засипана і хрест нерушений — все на місці. Пішла чутка — Нечай викинув... Не приймає у сусіди... Хто знав — чиїх то рук робота — мовчав... Поховали там само вдруде. Вдруде „Нечай викинув“.. Поховали втретє — поліція варту поставила. Вночі — почало щось лякати — поліцаї втекли, а „Нечай — втретє викинув“... Тоді рідня, для святого спокою і щоб волю покійного не дуже порушити — поховала дідича біля могили, а хрест із написом — так на могилі й залишився.

Як порівнялися з могилою, Хмарі забагнулося вилізти на неї — оглянути хрест. Полк затримався. Видряпуюмося на Нечаєву могилу цілою пачкою, та там відразу зацікавив нас не хрест, а що інше. За могилою лежав притаївшись хлопець, в старенькому кошуку, з-під якого виднілися ноги у штанях із англійського військового сукна й дірявих чоботях.

Спускаємося до нього.

— Ти чого тут лежиш? Хто ти такий?

— Я — звідцїля, з Красного... Ходив до сестри у село... Ночував там — тепер вертаюся...

— Ой, мой, брешеш!.. Вимова у тебе полтавська, а чоботями своїми — ти вже здалека б'єш...

Покажи документи!

— Я не брав із собою... Далєбі, товариші, — я із Красного...

Це, нечуване на Поділлі — „далєбі“ — видавало його походження з головою...

— Чого ти сховався за могилу?

— Бачу кінниця їде — думав, що банда яка... Сховався, щоб кожушка та шапки не забрали...

— Маєш при собі зброю?

— Ні, не маю нічого, — прошу — дивіться!.. — розщепнув хлопець кожушину, одягнену на саму брудну сорочку. Ми вп'яли очі у щось ще нами не бачене: на поясі штанів був гудзик... Звичайний великий металевий гудзик із... українським гербом — тризубом... Серця наші тьохнули... Дезертир з української армії!.. Зараз будемо знати, що з нею!.. Той гудзик, що не існував ще, як емблема регулярного війська за наших часів — засяв для нас стома сонцями.

Хлопець зауваживши до чого ми приглядаємся — зблід і, певно, проклинав у душі ту годину, коли не звернув уваги на гудзик, забув його відрізати й пришити інший.

Хватаєм хлопця за руки і тягнемо, переляканого, на дорогу до полку.

— Ти петлюрівець? Ідеш із-за кордону? Признавайся, брате, — не бійся! Ми ж свої! — Партизани!..

— Ні, товарищі! Далєбі ні! Я від сестри...

На шляху, показуєм старшинам і козакам той гудзик на штанах. Ізскакуючи з коней, всі розглядали його, як найбільшу в світі рідкість... Розгублений хлопець не міг, певно, переварити в своїй голові — чого „будьоновці“ так тішаться, побачивши дурний гудзик відрізаний від плаща і пришитий за відсутністю іншого — до штанів. Вістка про гудзик на штанях передавалася з уст до уст по колоні. Підїжджали глянути на нього із дальших чот і трійок.

Холодноярський бурлака — Худолій, полтавець, підїхавши приглядався не до гудзика, а до обличчя його власника.

— Як би морда трішки грубша була — чисто мій товариш з Костя Гордієнка полку? А може то ти Грицю — тільки схуд?

Гриць закліпав очима, потім вчепився в Худолія, стягнув його з сідла й розревівся в його обіймах... Розговорившись, Гриць упізнав ще не одного козака й старшину з інших частин, що разом з гордієнківцями були на фронті. Переконавшись, що ми не червоні — радів нам не менше ніж ми йому. Заморозивши бідного Гриця — розглядаючи при розщепнутому кожушку його гудзик — направляєм свою нетактовність. Знайшлася в кобурах чарка міцного самогону — завітися, — знайшлося сало - хліб. Дріжачи від зворушення, Гриць заїдав чарку і голод, а ми стояли біля нього і кожний лякався в душі запитати його про те, що нас мучило. Нарешті Терещенко, що нервово куйовджив свою велику чорну бороду — відважився.

— Слухай но, козаче... Ти давно з війська?...

— Як з Ланьцута втік — третій тиждень...

— Ну... і як там наше військо? Що поробляє?..

Серця у нас тьохнули, завмерли...

— Ну, та інтерноване... У таборах...

— Гмм... Інтерноване — кажеш... Щож то за мудре слово таке?! Уміжнароднене — тоб-то — чи що?...

— Ну, в таборах... За дротами... Вроді, як би полонені, а тільки не полонені — а інтерновані..

Терещенко замотав пасмо бороди на палець.

— Т-так... Ну, а гудзик отож у тебе — від урядової військової уніформи — ні?...

— Та гудзики носять... І відзнаки носять... Тільки зброю забрали....

Довкола зідхнули. Терещенко смикнув пасмо бороди, аж затріщало.

— Ну, а коні — як?

— І коні забрали...

Партизани тривожно зашепотіли. Терещенко заламав бороду об груди.

— Ну, а як же, на весну, готовиться щось - ні?

— Та... говорили старшини у таборі, що весною повстанці большевиків розіб'ють... Тоді й нас на Україну відпустять, віддадуть нашу зброю... Ну, а мені не хотілося дожидати... Дурійка за дротами чіпляється... Утік, щоб до повстанців приєднатися... У таборах — кожний про те тільки й мріє...

Стоїмо коло Гриця задумані, з спорожнілими серцями... Сумні новини передавалися на шляху з уст до уст, із чоти в чоту...

Терещенко роспушив пальцями бороду.

— Панове старшини! Звести полк півкругом до могили!

Штаб виліз на верх до хреста. Як полк, в густих лавах оточив півкругом Нечаєву могилу — Терещенко коротко з'ясував положення. Скінчивши — підніс руку.

— Хто за тим, щоб іти за Збруч, здати коней та зброю і відпочивати за дротами — руку з шаблею до гори!

Партизани понуро мовчали схилившись у сидлах. Ласкаво потріпували по шиях чотириногих бойових товаришів...

— Хто за тим, щоб вертатися і — поки наша сила — бити ворога?!

Лави заворушилися. Блиснули на сонці клинки шабель. Всі до одного...

Терещенко обернувся до Хмари.

— Пане полковнику! Віддаю назад у твої руки полк. Мені дозволь, по давньому, тачанками кермувати.

Змістя повертаєм на Схід. Гриця, поки що, на тачанку примостили. За Красним — розігнали з пересердя на чотири вітри червоний полк, що згубивши нас — намагався догнати. Зарубали із півсотні „котовців“. Поховали на скору руку при дорозі дев'ять своїх убитих і рушили далше. Гриць передягнувся, озброївся і сів на коня. Лише гудзик від його старих штанів, я відрізав і сховав до своєї адьютанської торби, — в Холодному Яру показати...

Бог перейшли по льоду, вище попередньої переправи і взяли напрям на Таращанщину, щоб уникнути зустрічі із знайомими вже червоними частинами. Перевтомлені й обізлені — перемелюємо шаблями все живе червоне, що попадалося під руки по дорозі.

На Таращанщині натрапляєм на мале село, так щасливо положене між лісами далеко від великих доріг, що ні за світової війни, ні за „громадянської“ — не бачило ще в своїх хатах війська. В тому, забутому Богом і совітською властю селі — дозволяєм собі неможливий „люксус“: відпочиваєм цілу добу. Та другого дня, вже гупали по

селі гармати „червонців“, що таки відшукали наш слід. Йдемо, відбиваючись, на Черкащину.

По дорозі, відчепившись вже від „червонців“, що погналися за якимось іншим партизанським загоном — розганяєм червону піхоту, що облягала велике село Медин. У Медині була міцна повстанча організація, щось на зразок холодноярських сіл. Захоплюєм без коней і упряжі, дві вкопані під селом гармати, що цілу добу вже обстрілювали село. Мешканці Медина, добре озброєні, оточили село окопами, колючим дротом, перевернутими до гори зубами боровами і не впускали до села „советської власті“.

Гармати стріляли запальними стрільнями і поважна частина села вже була спалена. Та мединці — правдиве гніздо роздратованих шершнів... Видобувають рештки майна з-під згаріщ, переносять його до уцілілих хат, зносять під спалену церкву своїх убитих, — але піддаватися червоним — ще й думки не мають... Усі чоловіки, навіть кілька жінок і дівчат — з рушницями. Нарікають на сусідні села, що обіцяли виступити проти червоних і злякалися. Мала мединська „січ“ досить гарматних набоїв зложених місцевими артилеристами царського ще війська, по фаховому, в бліндажі. Мала й одну гармату з поломаним замком до якого бракувало частин, між іншим і пружини з ударником. Стріляли закладаючи у замок грубий цв'ях, б'ючи по ньому молотком на довгому держаку. Село мало кілька власних старшин різних родів зброї, між ними сапера і гарматчика. Боронилось по фаховому, чого не можна було сказати про двадцятикількагодинний наступ двох полків червоної піхоти. Кільканадцять полонених,

між ними й одного командира, що їх медичці захопили підчас нічного випаду із села — не вбивали; тримали у двох хатах, як „заложників“.

Відаєм завзятим оборонцям села захоплені червоні кулемети і гармати. Затягнувши їх до села — медичці глянули на майбутнє ще веселіше. У селі панувала чутка, що Петлюра з військом — заняв уже Винницю.

На Черкащині вже не спішилися. Місцевість знайома, лісиста; в один ліс пірнув — в другому виринув. На початку третього тижня від зміни курсу із Заходу на Схід — були ми вже у своїх холоднорських землянках. Хмара повів чорнолісців до Чорного ліса.

В землянках було все по старому. Лише килими ще більш потемніли та хлопці ще більш бородами пообростали.

Гриць, що пішов з нами до Холодного яру, та його, невиданий ще старими вояками українського війська, гудзик з державним гербом — були „героями дня“ у таборі. Грицеві наш табір подобався більш ніж ланцутський... Радів, що стрінув нас по дорозі, хоч, як признався, ще в Ланцуті мріяв, щоб добратися до Холодного яру. Був тут підчас Зимового походу.

Правдива вістка про українську армію — впа-ла чорною тінню на обличчя холоднорців. Гасла надія на визволення із Заходу; треба на власні руки і голови надію покладати...

Оповідаєм із Чорнотою Петренкові про нашу зустріч з „батьком“ Махном. Петренко мав уже відомости про його дальший рух. Коло Канева Махно переправився через Дніпро на Лівобережжя. Лід для переправи тачанок і гармат — був

непевний. Закупили махнівці у селі соломю, дошки, ворота, двері від клунь. Вірніше, забрали, не питаючи господарів згоди, але заплатили за все по-княжому. Застелили лід соломю, а поверх неї дощок наклали. Як тачанка чи гармата в'їжджала на лід — то зм'якшувалися вдари гостро підкованих копит, тай вага на ширший простір льоду розкладався. Як перейшли усі, задній загін, вже під обстрілом червоних гармат — підпалив переправу. Згоріла солома з дошками, „згорів“ і лід.

Будьоновці почали переправлятися вище махнівської переправи. Частина кінноти перейшла щасливо, та провалилася під лід батарея гармат з кіньми. Ну а Дніпро в тому місці глибокий — шість будьоновців, одного одному на голову' треба ставити, щоби з дна на поверхню виглянути... Побоялися далі переправлятися — пішли у Черкаси на міст, бо у Каневі — ще Зелений спалив... Поки обходили — Махно вже десь до Лубень доходив, — потім на Миргород завернув. Розбив свіжу будьонівську дивізію, що перетинала йому дорогу, скинув із залізниці під Сагайдаком два бронепотяги, що вийшли закрити шлях на Полтаву. Поки бронепотяги обстрілювали колони Махна — полк махнових донців - будьоновців -- „сховався під їх прикриття“. Підбравши момент -- донці вірвалися до бронепотягів і вистріляли їх обслугу. „Батько“ пішов далі понад залізницею, налякав смертельно Полтаву, потім завернув понад залізницею на Харків — наробив паніки у Харкові і пішов десь на Чернігівщину. Маслака з донцями відправив на Дон — козацьку революцію робити.

Вже й на весну натякалося. Бруньки на корчах і деревах пухли, набирали соку. Радісно приглядалися до тих перших звістунів тепла лісовики. Розпукнуться, зазеленіють — цілий ліс хатою стане....

У березні, розмовляли ми, лежачи на лежанці, як до землянки, в супроводі зв'язка із Мельників, увійшов... отаман Деркач. Худий і блідий ще по загоєних ранах.

— Слава Україні!

Зриваємося усі й оточуємо отамана, про якого не знали — чи живий. Петренко здав йому рапорт із стану в Холодному яру і передав командування. Деркач розвинув і молитовно оглянув наш чорний прапор, що лежав на кілках вбитих у стіну землянки. Давно вже й ми не бачили його розвинутим. Погемніло срібло тризуба у терновому вінку... Новими думками, новим змістом і значенням — війну в наші душі напис: „Воля України — або смерть“.

Сидячи на поваленому дереві у лісі обмірковуємо положення. Що знали ми — знав уже і Деркач. Та знав дещо більше. Бачився на Херсонщині з старшиною — зв'язком із-за кордону. Є там головний повстанчий штаб — йде підготовка на весну. Старшина той оповідав рожеві речі про зацікавлення закордону українською справою, про підтримку інших держав... Деркач відносився до того стримано, хоч усім хотілося в те вірити.

— Треба комусь поїхати, зв'язатися, роздивитися, як — там, — оповісти, як у нас....

Глянув на мене.

— Поїдеш ти, Юрко. Тебе у війську ще не забули, та й скоріше зорієнтуєшся як там, що, і до

чого. Чого можемо сподіватися — чого ні. Тільки не барися... Щоб у квітні вернувся... Візьми із собою совітських грошей, а для заграниці — трохи золота... Документи впорядкуй собі підходящі.. Щоб їхати напевняк — і вернутися напевно...

В тому ж будьоновському однострою, з тими-ж документами ад'ютанта 84 полка — вибираюся вночі з Цвітної на Знам'янку і втискаюся до якогось військового ешалону, що йшов на Єлісаветград. Іду за кордон роблячи чималого „гака“, бо аж через Полтаву - Київ. В рукаві маю зашиту записку від Деркача до своїх людей, що служать у червоних військових установах у Полтаві, — в другому зашито посвідку Холодного яру для „закордону“.

До Полтави пильно стережуся контролів Чека, бо до документів ад'ютанта — не маю свіжішої посвідки чого і куди їду. З Полтави чуюся свобідніше. Маю вже акт військової лікарської комісії, що на представлення „команди виздоравливающих“ — ухвалила мені шеститижневу відпустку для поправлення здоровля після тифу. Маю посвідку „команди виздоравливающих“, що „товарищ Дрозд — ад'ютант 84 кавполка 1 конної армії“ — перебував, виписаний із шпиталю, в команді, й на основі постанови лікарської комісії — їде на шість тижнів, на поправлення здоровля, до дому в... село над самим Збручем. Хоч на комісії я і не був — та документи були „правдиві“, заведені навіть у реєстри. Можу сміливо чекістам показувати, аби лише з будьоновцями з тієї самої дивізії не зіткнутися.

У Гребінці пересадка. Сиджу два дні й ані мріяти не можна до потягу вчепитися, — де тіль-

ки можна вчепитися — вже на попередніх станціях хтось учепився. Сиділо й кілька будьоновців, що їхали із зброєю у командировку до Бердичіва. Довідавшись задалегідь, що вони із 14 дивізії — беру їх „під свою опіку“.. Залізничний чекіст, до якого ми звернулися, щоб поміг всісти — не може нічого порадити. Сотки народу сидять на станції тижнями і атакують потяги. Одно нам поміг: за мої совітські тисячі — роздобув ковбаси, хліба і самогону. Може просто відпродав те, що чекісти у „спекулянтів“ відібрали. Сам випив і поїв з нами. За годину вийшов із телеграфної кімнати і відкликав мене на бік.

— Товариш командир... За півгодини прийде потяг „особливого призначення“... Я вас туди не можу вмістити, бо вони на дверях кожного вагону свою варту мають... Не впускають нікого... але я тобі скажу по секрету... Вся „особливість“ того потягу в тому, що ним їздять спекулювати жінки та свояки асів із київської губчека... Як би я там крикнув у вагоні — то мене завтра вже нема на службі... але ви що іншого... Будьоновців усі вони бояться... Збери своїх „братішек“ і силою впахайся у вагон... Там не дев'ять, а чорт зна ще скільки може влізти... Сволочі — їздять розвалившись спекулювати, а червоному воякові нема де на стояка проїхати... Як би двері були замкнені — то на ось ключ вагоновий...

Даю інструкцію „братішкам“, пояснивши в чому справа. „Братішки“ богохульно матюкаються і стискають рушниці.

Потяг — паротяг і два вагони першої класи. Народ обліпив потяг, щоб вчепитися на буфери, вилізти на дах. З кожних дверей вагонів

вийшло по два чекісти і витягнувши револьвери — відігнали пасажирів.

Веду вісім будьоновців з наготовленими рушницями — просто до вагону. Чекісти загородили резольверами дорогу.

— Кудаж?! Нельзя! Здезь „асобое назначеніє“!. „Братішкі“ роз'юшились.

— Гроб... магілу... небєсную канцелярію!.. Ми на фронтє кров праліваєм, а ви, сабакі тут спекуліруєтє?!.. В срочную командіровку па делам красной армії — нельзя нам єхать?! Сейчас перестреляєм і таваріщу Троцкому телеграму пашльом — учінілі красное правосудіє — і только!..

Чекісти зблідли.

— Тіше, тіше, таваріщі... Так би сразу і сказалі — что в командіровку... Пожалуста... Здезь два купе сейчас вам асвабадім...

У вагоні лише декілька осіб і кількадесять валіз, кошиків і пакунків... Розлягаємося з „братішками“ на м'яких полицях і спимо до Києва. Для потягу „особаво назначенія“ — робили по телеграфу вільну лінію, затримуючи інші потяги...

Київ брудний, обдертий — як будинки так і населення... Дірки від куль у вікнах і виставах — свідки минулих боїв — позатикані корками. В рідких мізерних склепах — перші паростки „нової економічної політики“. За великими виставами Хрещатика — брудні онучі, чоботи, сінники... У великих склепах — мешкали червоноармійці, робітники, різне шумовиння київської вулиці... Розвалившись у фіякрі — їде Хрещатиком якийсь „пуриц“ обвішаний зброєю, — увесь, від ніг до голови — у ярко червоному: з червоного сап'яну чоботи, з червоного плюшу — може з буржуйської

порт'єри — штани, з червоного сукна сорочка, венгерка і кашкет... Надуто витирає що хвилини носа — червоною шовковою хусткою...

Побродивши по сумних вулицях Києва, що аж просили кулеметних акордів — йду на станцію.

До кордону їхав три дні, переважно на тормозах товарових потягів.

Ще два тижні митарств і нарешті я у головному повстанчо-партизанському штабі.

Зо мною їхав ще піджилий дядько — повстанець з Полтавщини та якийсь підозрілий „батько“ Вернидуб із Чернигівщини. З дядька годі було видобути слово про повстанчі справи... Вернидуб оповідав по дорозі несотворені речі про велич повстанчого руху на Чернигівщині: багатотисячні відділи... сотки кулеметів... десятки гармат... Словом: „червоні вже у мішку — тільки зав'язати“...

Дядько скоса поглядав на грізного отамана Вернидуба і як той вийшов на хвилину з переділу — нахилився до мого вуха.

— Він такий повстанчий отаман — як я американський цар... Як не чекіст — то просто босяк якийсь... Я з ним назад не поїду — хоч би там що...

Приїхали тільки розсвіло. Йдемо головною вулицею. Я, маючи золоті п'ятки, заздальгідь змінив свою будьонівську одіж на незвертаюче на себе уваги убрання. Дядько був у полтавському кожусі і баранячій шапці. Вернидуб у однострою студента кнївського університету, лише без наплечників.

Коло готелю „Брістоль“ — спинив нас якийсь панок.

— Ви з України? Так уряд України тут, в Бристолі... Заходьте...

— Ми до повстанчого штабу.

— То прошу дуже — я вас заведу... Самі по адресі може не попадете...

Розпитуючи чи скоро вже повстанці Україну очистять — веде нас. Показав на вхід до якогось ресторану.

— Тут. Вхід через ресторан. До побачення — у Києві.

Услужливий, чи то господар, чи кельнер ввічливо уклонився.

Поінформував нас, що панове, „які мають тут повстанче бюро“ — ще сплять. В недалекому дімку мешкає один із офіцерів, що вже виходив на двір. Розглядаюся.

Гмм... Вхід через ресторан... Досить мудро, бо як хтось заходить — не знати чи до ресторану — чи до штабу... Але й досить гупо, бо як хтось захоче дивитися — то сяде собі в ресторані й буде бачити хто до штабу заходить...

Мої дорожні товариші йдуть оглядати місто. Я йду стукати до пана, що вже виходив.

Двері відчиняє молодий старшина в англійській шинелі.

— Ви звідкіль?

— Я — з Холодного яру...

— Моє поважання!.. Заходьте... Я називаюся — поручник П.

— Сідайте. Оповідайте, що там в Холодному яру? Скоро вже повстанці Київ займуть? Правду сказати — вже осточортіло сидіти у тій Європі...

Кімната була завалена військовими мапами України. Великий стіл застелений кусниками по-

лотна з начертаними на них мапками місцевости. Поручник зсуває їх в одну велику мапу.

— Я ще, знаєте, не спав сьогодні — цілу ніч креслив. Пильна робота... Так ви кажете — з Холодного яру? Це — Чигиринщина... О — прошу, — ткнув пальцем в одну із полотняних, — це ваш район...

Туди за отамана районного — Кузьменко піде... Може знаєте його?

— Ні, не знаю... Він не чигиринець?

— А — ні-ні! Він із... — назвав поручник місцевість звідки походить майбутній отаман Холодного яру і задоволено усміхнувся.

— Ми тепер зовсім нову систему впроваджуем у повстанчу роботу... Досить уже тієї безвідповідальної безплянної отаманії!.. Генерал призначив уже своїх певних людей, що переймуть владу в усіх районах... Бачите — показав на полотнянки, — Україна розбита на двадцятьшість районів, — в кожний піде наш отаман... Це я цілу ніч креслив на полотні для кожного отамана — мапку його району, щоб, бува, за володіння не посварилися...

Поручник тикав пальцем у мапки районів і називав прізвища.

— Сюди той піде, сюди той, — в цей район — той... Все певні здібні люди...

Я сидів коло стола, як би мене хто макогонном по голові тарахнув... Хотілося кричати: Чоловіче! Нащо ти мені це говориш?! Звідкіль ти знаєш — хто я?! Що я тобі сказав — з Холодного яру?! А може я з ВУЧЕКА?! Таж ти тикаєш пальцем у життя тисяч, десятків тисяч людей!!!

Зареєструвався у начальника штабу — полковника Отмарштейна. Обережно випитав що тре-

ба, приглянувся до посвідки і підписів. Сказав написати звіт і визначив годину прийняття у генерала Тютюнника.

Пополудні я сидів за столом Тютюнника, що кінчав читати мій звіт. Вернидуб був уже прийнятий поперед-мене і Тютюнник накрив дискретно верхню сторінку його звіту, щоб я часом не прочитав чогось. Не здогадувався, певно, що Вернидуб давав мені читати його в ресторані цілий, щоб я сказав — чи добре написаний. Скінчивши читати — генерал пронизливо глянув мені в очі.

— Так ви кажете, що з Холодного яру... А я кажу — що сумніваюся в цьому...

— А чому, пане генерале?

— Бо відомости про стан, які ви отут подаєте — не сходяться з тими відомостями, які я маю вже і то від певних людей...

— Як що вони не сходяться з моїми — то я дозволю собі посумніватися в їх правдивости...

Генерал нахмурився.

— Ви подаєте, що нема зовсім гармат. А я маю точні відомости, що є. І кулеметів втричі більше ніж ви подаєте! І людей змобілізованих вдсятеро більше! І влада отамана Холодного яру — не звузилася в останній час, як ви пишете, до найближчих сіл — а поширилася на довколішні повіти! І штаб — не у якійсь там дурній землянці — а в Мотриному монастирі! Так, мій пане! Ви думаете, що ми нічого не знаємо? — Ми знаємо все що діється в усіх закутинах України. Скажіть краще — хто вас послав з такими відомостями : в якій цілі?

— Треба про це було питати, пане генерале, того — хто вам тамті відомости давав... Мене по-

слав сюди штаб Холодного яру і я, як його осаул — знаю що він має та куди його влада сягає... А послали мене, щоб спитатися — чи буде якийсь збройний удар із Заходу — чи не буде. Як не буде — повстання будуть червоними здушені. Битися Холодний яр буде до останнього, але лобом мура не розіб'єш... Штаб хоче знати, чого можна сподіватися, щоб відповідно пристосувати свою працю до подій. На його відповідальности — доля сіл і тисяч селян...

Тютюнник усміхнувся іронічно до Отмарштейна, що за сусіднім столом прислухався задуманю до розмови.

— Ви чуєте, пане полковнику?

Отмарштейн мовчав.

— Пане генерале! Розумію вас чому ви усміхаєтеся... Вам хочеться почути, що повстанці ось-ось — вже в Україні владу захоплять. Вам хочеться вірити і ви вірите таким нісенітницям як оті, що написав вам Вернидуб, так, як ми донедавна вірили, що українська армія за Збручем переформовується, поповняється і переозброюється...

Генерал хвилину думав.

— Ви у якій дивізії в армії були?

— У Запорізькій.

— Поїдете до дивізії до табору. До Холодного яру не потребуєте вертатися, бо туди інший чоловік має цими днями піти. Ми тепер перебудовуємо всю повстанчу працю і напевно не буде так зле, як ви кажете.

— Знаю... Розбили на двадцятьшість районів і до Холодного яру піде Кузьменко..

Генерал збентежено глянув на Отмарштейна, потім на мене.

— Ви звідкіля знаєте? Хто вам це говорив?

— Як скажу хто говорив — це справи не поправить. А хочу вам лише сказати, що з призначення незнаного там чоловіка на отамана — нічого не вийде. В кращому випадку його приймуть у свої ряди, щоб подивитися, що він вартий, — в гіршому повісять на дереві, як підсланого червоними провокатора. Посвідка з вашим підписом Деркачеві чи Петренкові нічого не скаже, як і оця моя посвідка з їх підписами — вам. Тим більше буде для них підозріло, що я не вернуся, а прийде він. Щоб не згинув дармо чоловік, та щоб там не думали, що я попав чекістам в руки — я напишу і залишу вам записку до Деркача. А ви тому хто буде йти — дайте її.

Тютюнник чухав чоло і дивився на Отмарштейна.

— Добре. На всякий випадок — напишіть. Полковник дасть вам проїзні документи до табору. Ви гроші маєте на дорогу?

— Маю.

Генерал протягнув руку.

— Бувайте! Прошу вибачити за різкість... Відомости дійсно розходяться, а ми мусимо бути обережними. Ми це перевіримо. Як що мені треба буде людей для повстанчої роботи, а будете мати охоту — то я вас з табору викличу.

Отмарштейн випроваджував мене, щоб закликати дядька — полтавця. Тепло стиснув руку.

— Загляньте коло шостої... Підем десь собі — я хочу з вами окремо довше порозмовляти.

За столом ресторану сидів Вернидуб і заїдав печеню. Припрошує сісти коло нього.

— Вам генерал щось дав? — Мені ось... — показав з кишень пачку банкнотів. — Ви коли на Україну назад підете? Не казав генерал? Мені сказав, що за три дні. Завтра поведе мене представляти самому Петлюрі...

Іду до міста. Коло „Брістолю“ зустрічаю колишнього Кам'янець-Подільського комісара Красовського, з яким познайомився в 1918 році у губерніяльного комісара Поділля — Степури. Пригадуем собі часи, як, з п'ятьдесятьп'ятю козаками — із Кам'янця виганяли тисячні орди збольшевиченого московського війська. Запрошую його на пиво або каву.

— Не маю часу, приятелю, — на засідання „Ради Республіки“ спішуся... Дуже важна справа сьогодні на порядку... Цікаві міжпартійні й міжфракційні дебати будуть....

Знав задобре Красовського, щоб не помітити насмішливої іронії з якою говорив.

— А що саме?

— Земельна реформа, приятелю... Як землю селянам на Україні наділяти — з викупом чи без викупу... Бувайте!... Бо без мене поділять...

О шостій заглянув до полковника Отмарштейна. Пішли з ним до каварні, сіли в кутику далше від людей.

Розпитував мене уважно про всі дрібниці з повстанчого життя і руху. Мучили його питання на які не вмів я йому відповісти. Чому штаб Холодного яру не вірить у можливість перемоги над большевиками самих внутрішніх сил України, без збройного удару із Заходу? Чому важко об'єднати всі повстанчі відділи під одно зцентралізоване командування? Чому величезні повстанчі си-

ли України не можна перетворити в національну армію, що захопила би владу в Україні й обронила би її від червоної Москви?

Чому?... Не знаю чому... Оповідую свої вражіння з року пробутого між повстанцями й повстаннями. Останні вражіння з далеких рейдів по Україні.

Чи ж я знаю чому, як відкинути свідоміші повстанчі райони, — повстання можна викликати лише тоді, як червоні приїжджають дерти „развйорстку“?.. Чому вони не обдирають всієї України відразу, лише пляново, частинами — це і без відповіді ясно.

Чи я можу знати чому український селянин готовий боротися на життя і смерть з ворогом, лише... під своїм селом — найдалше під своїм повітовим містом?.. Дальше — то вже „не його діло...“ То вже діло Петлюри з армією, в існування і силу яких — він свято вірить... Якби не те переконання — може б лекше було зробити із повстанців національне військо. Може й здійсниться це, якщо збудеться „пророкування“ „батька“ Махна, що ще рік такої внутрішньої політики большевиків — і вся „саветская федерація“ — перетвориться в суцільний внутрішній фронт. Наразі, це кепсько підфундаментована мрія... Українське село, готове збройно боронити свої стріхи — для всієї України — дожидає визволителя із Заходу...

Пращаючись пізно увечері, полковник „потішає“ мене, що як захочу вернутися до Холодного яру — то він пізніше мені те залагодить. Наразі генерал і слухати не хоче, щоб я пішов попе-

ред тих людей, що їх він посилає до Холодного яру, або разом із ними.

— Чи то, пане полковнику, тільки тому, що мої відомости про Холодний яр — не сходяться з тими, що їх штаб уже має — чи може й тому, що в Холодному яру мої відомости про „Захід“ — можуть не зійтися з тими, що їх принесуть вислані туди штабом люде?.. Отмарштейн сумно усмінувся.

— Можливо, що і те друге відіграє певну роль...

Зідхнувши додав:

— Я на цьому пункті — часто із своїми сварюся... Обстоюю думку, що „там“ — мусять знати голу правду, як справа стоїть... Колиж більшість обстоює, що там — треба „духу додавати“.. Розмова з вами дала мені нові докази, що моя думка ближча до правди... Не знаю чи допоможуть...

При пращанні умовляємося, що прийду завтра коло полудня і одержу документи до табору.

Ночував у дешевому готелі. Другого дня ранком іду на ринок купити пару — другу білизни, потрібних до табору дрібниць. Біля одного склепу зустрічаю дядька - полтавця. Зрадив дядько зустрічі.

— Ото — сам Бог мені вас посилає!.. Ви по їхньому цвенькаєте... А я з тутешніми жидами — розбалакатися не можу, не те, щоб поторгуватися як слід... Хочу дещо купити додому...

Іду з дядьком по склепах. Купив ременю на три пари дитячих та на пару жіночих черевиків, собі пришви, кілька метрів ситцю на блюзки та спіднички, ножі до січкарні, садівничий ніж, пару

пильників, брусок косу гострити... Склавши куплене у мішок — з жалем оглядав крам у склепах.

— Ех і е ж тут усього!.. Чого хочь!.. А на що не глянь — усе б придалося... Дали мені трохи тутешніх грошей на харч... Та що харч!.. Купив хліба — огирків квашених — тай день пережив...

Ще й дві п'ятки золоті із дому зашиті маю... Можна б чимало накупити... Та дай Бог хоч із цим живому за Дніпро добратися...

— Коли назад виїжджаєте?

Дядько сховав очі.

— Та хтс зна!.. Тижнів, мать, са півтора...

Бреше дядько. Поїде сьогодні — завтра. Його представляти Петлюрі не поведуть... Замало гармат і кулеметів має...

— Ну, як там? Договорилися до чогось путнього у штабі?...

Повстанець байдуже махнув рукою.

— От — тільки час дармо прогаяв!.. Краще б був сіяння доглянув — погода он яка стоїть — золото!.. А так що!... Ну побачився, значить, поговорив... Ми на них надію покладаем, а вони на нас... Говорив дещо генерал... Та я потім у інтернаті з хлопцями із табору розмовився... Щось воно не тее.. Не сходиться... Пращавайте!

Табор.... Військові роботи... Та не довго. У 1922 році — знову в Україні, знову підпілля... В іншій місцевості, з іншим прізвищем і документами...

1922 рік — перший рік розквіту „нової економічної політики“ Леніна, — перший рік внутрішнього закріплення влади большевизму в Укра-

їні. Нові обставини — вимагали нових методів боротьби з ворогом. Хотілося довідатися про Холодний яр, про долю товаришів. Та годі було туди їхати. Довідався згодом.

1926 рік — третій рік мого перебування у слідчих в'язницях Винниці. Інші обвинувачення — усміхалися мені розстрілом. Холодноярські сторінки з мого минулого — ГПУ не відкрило.

Лежачи на прічах 1-ої камери II відділу винницької в'язниці — прислухаюся до розмов в'язнів. Київський жид Фіма Салганік, що вже чотири роки крутив слідством, бо не мав великої охоти йти до льоху ГПУ по кулю, — оповідає свої переживання в тюрподі київського ГПУ в осені 1922 року. Його уважно слухають арештовані урядовці, військовики, купці... Ще уважніше — перебіжчики — галичани, що перебігли Збруч до... „своєї держави“.

Фіма оповідає:

— Було їх коло тридцяти... Говорили дозорці, що то всі були найголовніші бандити з Холодного яру. Не могли їх ніяк виловити, аж поки не вдалося ГПУ піддурити їх... Підіслали їм агента ніби то зв'язкового від Петлюри й Тютюнника... Спритний „сексот“ був, інтелігентний, документи відповідні привіз... Призначили збірку ватажків з усієї околиці, вночі, десь у хаті серед ліса... А звечера ще, до тієї хати прокралася група ударників - матросів із Києва і заховалася там... Як тільки хто зайде — зв'язали, рот заткали... Були б може більше ще пов'язали, та один, як кинулися на нього — вистрілив із револьвера. У лісі хтось дві бомби кинув — тривоги наробив... Вихопили пов'язаних і тихцем до Києва вивезли...

Сиділи в тюрподі від весни аж до осені, — не йшло чекістам слідство гладко... Вже й поговорювали дозорці, що скоро їх розстріляють...

Сиділи в двох камерах. На двір їх не випускали, — двері відмикали лише, щоб їжу подати та „параші“ забрати....

Одного ранку, дозорець відчинив двері й подав бак із окропом на чай до камери, де самі гварі сиділи. Котрийсь прийняв бак і з місця вилиз окріп дозорцеві на голову. По такій купелі — не зміг і крикнути... Втягнули його до камери, забрали ключі, револьвер, вдушили і на коридор. Відімкнули другу камеру і всі разом на долину. На сходах скрутили другого дозорця, так, що й не писнув. Вскочили на долині у приміщення варти — захопили чотирнадцять рушниць, набої... Та начальник варты, поки вдушили його — вспів ще вистрілити... Варта на подвірі — повернула кулемет на вихідні двері й тільки вони до виходу — відкрила вогонь по дверях... Вискочила з другого будинку вартова сотня, оточила тюрпод... На двері — ще один кулемет. Вернулися вони назад на поверх. Забарикадували сходи, самі з рушницями до вікон...

Як вони уявляли собі ту втечу — годі зрозуміти!.. З-посеред міста, в білий день, вартова сотня, казарми близько, чекісти, міліція... А от заризикували, — не мали, правда, що й тратити... Надіспіло ще військо, оточують тюрпод, а вони з вікон — кладуть одного по одному... Стріляють рідко, щоб кожен набій надармо не пішов... Тамті по вікнах вогонь відкрили з рушниць і з кулеметів... І в наші камери кулі летять... Полягали ми на підлогу — слухаєм, що діється...

Відмикають всі камери — „виходь хто хоче — тюрпод підпалюєм!“ Та хтож на певну смерть із камери вийде?! Лежимо далше. Двері відчиніні — видно, що на коридорі робиться.

Підпалили сінники з тапчанами у своїх камерах. Почала підлога й вікна горіти... В тюрподі дим — віддихнути не можна... Певно думали, що під дим і замішання — вдасться декому прорватися до міста. Тим часом прискочили автами по-жарники, брандсбої у вікна — залили вогонь...

Знову бій коло вікон. Ті, що мають рушниці — стріляють; хто не мав — посідали на коридорі й розмовляють собі, якби зовсім не їх смерть дожидала...

із чотири години „війна“ серед Києва йшла... По одному переставали стріляти і ставали по-під стіну. Один, такий похмурий, що стріляв найуважніше — обернувся.

— Чого перестали?

Один набій залишився... — відповідають з усіх боків.

Зняв рушницю з підоконника.

— Чорт!.. А про товаришів — забули?! Ну, та я ще маю три набої... Чотири гуглі в револьвері...

— Я для себе сам приховав... — одізвався один із тих, що розмовляли і показав рушничний набій.

Похмурий відійшов від вікна і став у куті.

— Ну — хто хоче від своєї, не чекістської — підходь...

Вставали і підходили по одному.

Цілувалися з похмурим.

— Пращай Андрію...

— Пращай, друже!.. Куди хочеш?...

— Чоло...

Вистрілив у чоло.

Підходить другий.

— Пращай!.. Куди бажаєш?..

— Серце...

Вистрілив у серце.

Вистріляв зайві набої з рушниці й револьвера. Залишалося ще декілька, що не мали зброї...

— Ну, а ви, хлопці, вибачте.... Загарячкувалися — не залишили для вас... Візьмете у нас рушниці й без набоїв кинитеся на чекістів, щоб до льоху не йти...

— Ну, отамани, — усміхнувся похмурий до товаришів із рушницями, — ставайте... Хай я хоч раз вами покомандую... Загородній! У тебе револьвер?

— Револьвер і одна....

— Ставай проти мене, я собі теж у револьвері залишив....

Розцілувавшись із тими, що залишалися та між собою — станули посеред коридора парами, один проти одного. Похмурий проти Загороднього, біля них — два найстарші отамани Холодного яру, за ними — останні... Кожний держав однією рукою свою рушницю за спуск — другою — направляв сам дуло товаришевої рушниці собі в серце.

— Ну — готово? — радів чогось Похмурий, — Увага! Живе Україна! Раз! Два! Три!

Рівненька сальва і шістнадцять трупів впало на підлогу.

Ті, що залишилися — забрали від мертвих рушниці. Тільки чекісти з червоноармійцями вдерлися на поверх — кинулися їм назустріч з кольбами. Порозбивали кільком голови, та ті, знаючи,

що набоїв уже не мають — не стріляли, пов'язали таки живими... Побили сильно... Увечері забрали до льоху.. Оповідав потім дозорець, що сам Ріхтер — повідрубував їм голови сокирою від дров.... Вночі вивезли усіх і закопали. Не знаю, чи на Лисій горі — чи на Собачій тропі.... І там, і там — розстріляних ГПУ закопує...

Улучивши хвилину — розпитую Фіму Салганіка подрібніше, як виглядав „похмурий“.. Нема сумніву... Чорнота... Вічна пам'ять, побратиме!...

Грудень 1930 року.. Пересильна камера, так званий „звіринець“ у київській Лук'янівці... Під стелею маленькі вікна, грубо заґратовані, щей затягнуті густою залізною сіткою. Грубезні мури стін, стеля — мокрі від видихів і випарів півтори сотні людей. Жадних ліжок чи там причів не було. Був вогкий холод залізо-бетонної підлоги, а на ньому в перемішку сиділи й лежали різного віку селяни, що йшли на Соловки за колективізацію, робітники арештовані за „опозицію“ й „аґітацію“ проти влади, професори університетів і червоноармійці, священники, інженери з фабрик, злодії з темних завулків міст: „шкідники“, „контр-революціонери“, „соціально небезпечні“ і т. д.

Лежу в куті на шинелі кинутій на вогкий бетон. Поруч мене Вітька Одноок — винницький злодюжка — уркаган із безпритульних, що втрапив десь у бійці з міліцією одне око. В старих калошах на босу ногу, в дірявому кафтаніку поверх брудної білизни — йде на... Соловки. Вдячний мені за декілька дрібниць-прислуг у винницькій тюрмі — Вітька радий услужити мені на кожному

кроці, — готовий віддати мені свій кафтаник і лежати на холодному бетоні в одній білизні... Його „агітації“ завдячую, що „еліта“ „звіринця“ — злодії й грабіжники, які, по праву сильного, захопили кращий кут камери — вшанували мій семилітній тюремний стаж і відступили „панське“ місце під стіною. Все таки з одного, а не з усіх чотирьох боків штовхають, — з одного, а не з усіх боків воші лізуть...

Я в дорозі солідно перестудився, трясло. Приємно було притиснути гарячу голову до мокрого холоду стіни.

Середину камери займало чотири десятки молодих селянських хлопців — комсомольців із Чигиринщини. Їхали на Соловки за... петлюрівщину... Голосно жартували, співали козацьких дум і пісень, що в них так кохалася Чигиринщина. Заспівали щось, від чого у мене серце тьохнуло.. Співали не дуже складно уложену пісню-думу про... Холодний яр... Згадували в ній Чучупаків, Деркача, Петренка, Пономаренка, Чорноту, Залізняка ...

Не витерпівши — встаю і лізу між хлопців, поговорити. Довідавшись, що я „петлюрівський“ старшина — услужливо підстелюють мені дві свитки. Оглядаю обличчя — може яке знайоме.

— Співаєте та розмовляєте, хлопці, про Холодний яр... Я за кордоном зустрічав людей, що були там... Цікаві речі оповідали... А ви може з тієї місцевости?

— Егеж.. Та з тієїж... А тож із якої!..

— І пам'ятаєте, як там бої були? Бачили Чучупаку, Деркача, Чорноту, Залізняка?..

— А тож!... Чому б не бачили!..

— Я Деркачеві по тютюн до дядька Семена бігав...

— А я Залізнякові прислужував, коня годував, як він хворий до Мотриного монастиря приїхав... — одізвався барчистий комсомолец. Вглядаюся в обличчя, щоб відшукати в ньому риси малого Івасика.

— А як він виглядав?

— Та як!.. От навіть до вас трохи подібний... Усміхаюся, забуваючи про обережність.

— А може то я?

Івась скептично оглядає моє обросле обличчя.

— Ні — той був повніший, молодший.. Його чекісти по дорозі застрілили, як до Петлюри у зв'язок їхав...

— А щож сталося з усіма ватажками Холодного яру?..

— Що... погинули... А то як інакше.. Боролися ж бо до останнього... Декого піддурили чекісти — захопили... Була чутка, що отут, у Києві — самі пострілялися — у чекістів зброю видерли....

— Тай Василь Чучупака — сам застрілився, як оточили його москалі на Кресельцях. — Одізвався другий. — Я ще малий був, а пам'ятаю, як сьогодні, як, того дня їхав він з кіннотою на Кресельці... Кінь під ним вороний — змій!

— То не кінь був — дурню — а кобила.... Зірка називалася... Вона ж його і в могилу звела.. А як мав застрілитися — то кричав: „Готов нових борців, Холодний яре!“ Атож... Я хоч не з Мельників — так мені батько оповідав... Був козаком у Холодному яру....

— Ну і як, — усміхаюся до комсомольців, — готувить Холодний яр нових?

Хлопці лукаво усміхнулися.

— Атож!.. Чому б не готовив!..

— А за що вас забрали?

Знову лукаві посмішки.

— А от — казна за що... Задурно....

— А таки ж бо й задурно, — одізвався один що досі мовчав. — Як би не співали та не базікали в осередку чого не слід — то й досі б усе добре було..

— А чогож ви, хлопці, у комсомол ішли?

Хлопці здивовано витріщили очі.

— Як то чого?!.. Таж і зброєю можна вчитися володіти, тай до шкіл усяких скоріше достанешся... А нам що!.. Язык поломиться, як Сталіна пославословиш чи Маркса почитаєш? На парадні з червоними прапорами ходили, а по кутках заховані жовто-блакитні мали...

Хлопці, пригадавши щось, зареготалися.

— Приїжджають до осередку паркомці з чекістами — бібліотеку чистити... Ідеологічно-шкідливі твори Троцького та Бухаріна забрати з бібліотеки... Випорожнюють шафу, а під книжками прапор: „Воля України — або смерть!“ Вирачили баньки — по-о-ті-і-ха!..

— Секретаря ячейки та ще трьох у Черкасах „пад стенку“ поставили, а нас усіх — на Соловки — білі медведі пасти....

— Шкода, хлопці... Треба було обережніше... І Україні б ви придалися, як загориться, — тай Соловки — не мама..

Хлопці не журилися.

— А нам що!.. Хіба ми — то вже усі?! І без нас в Україні знайдеться кому на рушниці загра-ти... У нас он скільки попалили, скільки народу

вигубили — а й то ще знайдеться народу не із один полк... А хіба Чигирин — то вже все?!.. Он чуєте, що „служба“ поспівує... — кивнув комсомолец убік кількох червоноармійців, що збившись в гурток під стіною „звіринця“ — тихо співали: „А вже років десять, як козак в неволі..“

Одізвався комсомолец, що досі слухав мовчки, мрійливо дивлячись на стелю:

— А нам на Соловки, як накидають японці з еропланів рушниць, як підєм звідтіля на Москву, аж затріщить.... Там же тепер друга Україна... Народу нашого — сила тьменна... Поженемо Сталіна у Дніпрі топити...

Було вже за північ. Дозорець давно кричав у визірку, щоб припинити співи й розмови. Та його резонно відсиляли до чортової матері й ще дальше. Все таки „звіринець“ помалу заспокоювався. Потомлені в'язні засипляли. Йду і я на своє місце. Намагаюся заснути, та хіба заснеш переважуючи в думках нові вражіння... Сусід храпів.

Обережно ступаючи між тілами на долівці, підійшов до мене не старий ще хоч оброслий по самі очі бородою, чоловічина в селянській одіжі. Як я розмовляв із чигиринськими комсомольцями — він мовчки лежав поруч і пильно вглядався в мене запалими вимученими очима. Пізніше відвернувся і не звертав вже уваги.

Добравшись до мене, нахилився і потягнув за ногу сонного Вітьку. Той зірвався і витріщив на нього своє єдине око.

— Чого тобі?!

Незнайомий простягнув йому щось завинуте у газету.

— На тобі, братішка, півбуханця хліба, кусок сала, десяток папірос і машеруй спати он там, на моє місце. Там тобі й мішок підстелений...

Не довіряючи ще, що йому не сниться, голодний Вітька вхопив дорогоцінний пакунок, кафтан, і поскакав на вказане місце. Незнайомий кинув на бетон свою свитку і ліг навznak. Прислухавшись чи спить другий сусід — повернувся до мене.

— Не упізнаєте, пане Залізник?

— Ні. Та й я зовсім не Залізник.

— Так — так.. Важко пізнати... Змінився чоловік... Заріс ще до того... Оті хлопчакки — хоч не раз мене малими бачили, розмовляв не один зо мною тоді — тепер теж не впізнали... А я з ними у Черкасах довгенько сидів...

Вдивляюся у нового сусіда. Голос був знайомий, щей як знайомий...

— Так не упізнаєте... А миж з вами ще у Клим'янци разом були і в одній землянці зимували... Я — С... Тепер інакше називаюся..

Обхоплюю його за шию.

— Друже! То ти живий! — Оповідай як там дальше, без мене вже, було?..

— Всяко бувало... Двадцятьперший рік у боях проминув... Були щасливі й нещасливі.. До Холодного яру ще й Цвітковський з полком кінноти прийшов... Червоні свої частини проти нас стягнули... Попалили села... На зиму — знову ми з землянки зарилися, — не багато вже нас було та й не легко вже було і з харчами... Якось перезимували... У двадцятьдругому на весну — хотіли знову рух робити... Приїхав весною якийсь професор бородатий... Привіз листи від Петлюри й Тю-

гюньника, документи, все як слід... Довгенько його перевіряли та приглядалися... Нарешті повірили, що дійсно наш... Знав геть чисто все, що за кордоном діялося, людей всіх знав... Старшина, що до нас від Тютюньника прийшов — сам вислухував його — каже — правильно, наш чоловік. Закомандував він нам, щоб зібрати усіх ватажків з околиці на нараду — порадитися, як повстання підняти. Петлюра, мовляв, у союзі з поляками — весною знову на Україну піде...

Повідомили усіх, щоб вночі у хаті на Буді зібралися... А там чекісти засідку зробили і чекали: як хто зайшов у темні сіни — мішок на голову, зв'язали і до комори. Господарів — раніше пов'язали...

Як накинулися на Загороднього, що зайшов з револьвером у руці — той вистрілив.. Почув Левадний, що надходив лісом — кинув бомби. Хто був вже у лісі й почув — не пішов...

Підрізали нас тим сильно... Ватажків забрали... Не багато вже й лісовиків та бурлаків залишилося — і ті гинули один за одним. Найдовше бурлачили по лісах ми із Д.. та отой, що його з рейду привезли... Здичіли вже були зовсім... На деревах спали, не раз коріння або ворону без соли їли... Полювали за нами завзято — та й ми не одного на той світ відправили... Прапори оба на наших руках залишилися... Носили ми їх на грудях, в дуплах переховували...

Червоні вже у Мотриному монастирі — совхоз почали робити. Черниць внарештували та розігнали.. А з ними — всеж було легше. Все коли-не-коли, якась до ліса хліба винесе та в умовленому місці залишить....

На зиму — кажу хлопцям — нема що!... Треба в світ вибиратися.. Не хотілося Холодного яру покидати — ой не хотілося!... Все надію колисали — а може дочекаємося чогось?!.. Та мусіли... Спакували прапори у випорожнену кулю гарматню, загвинтили і закопали в Холодному яру... Трое настільки й знали де... Гриця вже розстріляли... Не за Холодний яр — за іншу вже справу, цього року... Д... — поперед мене на Соловки пішов, а я оце попався і теж туди... Не відкрили нам Холодного яру — за агітацію висилають... Хтозна — чи живі будем... Скажу ще хоч вам — де прапори заховані....

Нахилившись до мого вуха С... зашепотів мені місце й приміти...

— Слухай но, друже... А як же останні — Хмара, Мамай, Кваша — що з ними?..

— Хмару в бою червона кіннота зарубала... При його боці згинула від шаблі й Катря... Бараніва важко раненого — живим захопили — добили у Знам'янці на пероні. Левадний, ранений — бомбою себе підорвав, викосивши з Люїса півгрупи чекістів... Квашу — під Златополем убили — везли потім на страх по селах показувати... Вбили й Хоменка, Отаманенка... Семен Чучупака утік було з Мельників — на Черкащині потім священником автокефальним був.. До СВУ належав, — розстріляли цього року в Черкасах... Що з Олексою — не знаю, а Іван — у Києві вчився — арештували у потязі й скинули під колеса... Мамай — як припекло — утік із Плавнів до Катеринослава. Під своїм правдивим прізвищем, як Щириця — став професором історії в інституті освіти. Належав до СВУ, організував та виховував в національ-

ному душі студентів.. Викрили завдяки жінці.... Хотів сина до себе забрати, щоб на борця виховати.... Привезли до Черкас... Оце пару місяців тому — при мені на розстріл із камери забрали.. Пішов, старий, спокійно.... Попращався з нами.... „Доживете — каже — привітайте від мене вільну батьківщину.. Для неї невільної — я зробив, що зміг...“

Пошепотівши ще трохи — С... заснув... Надурно намагаюся заснути й собі.. По тілі бігали струмки гарячки й вдаряли шумом у голову... Перед очима пробігали події, бої, образи смерти бойових товаришів...

— — — — —
„Готов нових борців, Холодний Яр!“ ...

— — — — —
„Живе Україна!“

Так, дорогий побратиме! Живе! Не тільки під сонцем! Живе у тих гарячих проміннях, що незримо пливуть із ваших холодних кістяків у душі живих! В душі тих, що ростуть вам на зміну!..

Думка побігла по дорогах, зрівняних із землею могилах, в степах Херсонщини, в лісах і узгіррях Чигиринщини, над Дніпром, над Богом, на Лисій горі.... Розтинала землю й приглядалася до стілих кістяків борців... Шукала в них знайомих рис... Розрізала схил Холодного яру... Розгвінтила гарматню кулю... Жевріють на зм'ятому прапорі слова пророка... „Д повіє новий вогонь з Холодного Яру...“

Крізь віддиhi й стони сонних в'язнів „звіринця“ — почувся дзвін. Що це?... Невже дзвонять в тюрмі на ранішню перевірку?... Ні. То гуде дзвін св. Софії — посилає тривожний зов по всій Укра-

ду“, бо одних, як наприклад Чорноту, з яким він разом „бурлачив“ — роблю „аж занадто героями“, а про других нічого не згадую. Як не помиляюся — має на думці тих, що їх при мені в Холодному яру вже не було: чи то загинули, чи силою обставин — попали в інші осередки визвольної боротьби.

Не згадую, бо мало, або й таки нічого про них не знаю. Хто має якісь матеріали — мусить оголосити. До цього часу, налічив я закордоном аж... трьох живих холоднярців. Та може й ще є хтось? Хай напише про те, що при ньому діялося. Не зможе сам опрацювати — хай пришле матеріал мені. Я опрацюю і за його автор-м — видам. Таким чином може побачити світ ще й третя або й четверта книжка про Холодний яр.

Сердешно вдячний всім Читачам і Читачкам, які по перечитанні першої частини „Холодний яр“, майже в двох тисячах листів — поділилися зо мною своїми думками і вражіннями. Всі ті листи для мене цінні, та з одним із них — хочу познайомити Читачів другої частини.

Високоповажаний пане !

Читаючи ваш „Холодний яр“ — одержав я вістку про свого без вістки пропавшого брата Йосипа Оробка. Вістка сумна — болісна, але й радісна тим, що мій добрий брат загинув і його нема між живими, але загинув чесно, не зрадив нашої матері України та не сплямив свого роду.

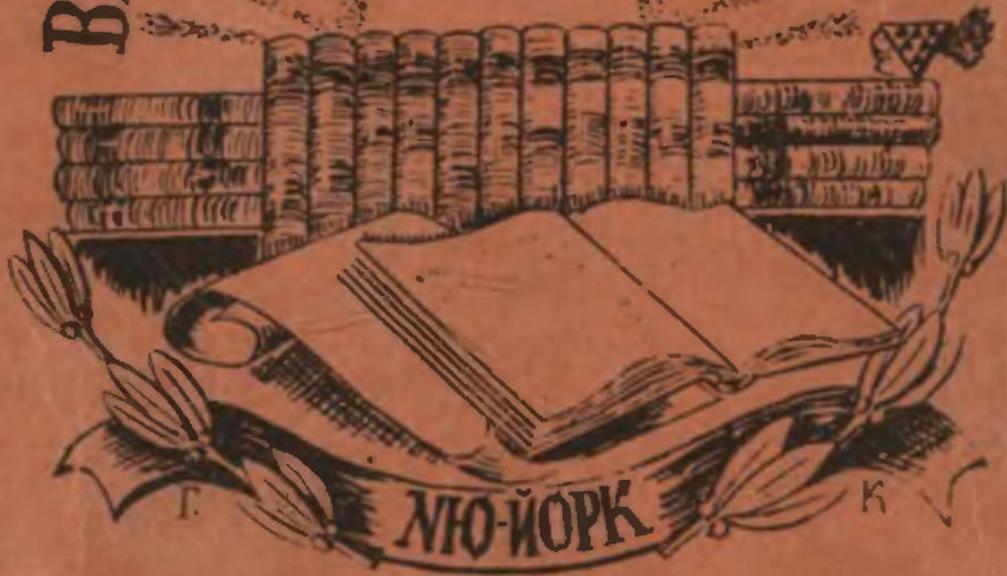
Зрозуміла річ, що коли я, читаючи в хаті на голосу книжку, перечитав вістку про брата в рядах славних холоднярців, про якого не знали шістнадцять років де він подівся, та коли прочитав про його гідну смерть — то серце живіше билось, віддих заперало і не одну сльозу витиснула та згадка з моїх очей, незгадуючи вже про батька старого — сімдесятилітнього. Цього хіба ніхто нам за зле не візьме — рідний же він наш... Хай йому і всім, що лягли в боротьбі з катами України, земля буде легкою.

Прошу не гніватися на мене, простого селянина за цю незграбну писанину і ще раз дякуем вам дуже за згадку про Йосипа і просимо написати, як відомо вам, де похований брат Йосип, чи сам чи в спільній могилі.

10. III. 1935 р. з пов. Михайло А. Оробко.

в с. Кулаківцях, пов. Заліщики.

ВИДАНИШТВО "ГОВЕРЛЯ"



Н К
НЮ-Йорк